

В. Савицкий
**ЗОПНЕ
ОЗЕРО**

Оклядинка арт. мал. Млрона Бїлннського.

Накладом „Українського Видавництва“. Краків, Райхсштр. 34. Тел. 230-39.

Друк: »Нова Друкарня Деннікова« п. н. упр. Краків, Ожешкова 17.

Verlag: „Ukrainischer Verlag“ G.m.b.H. Krakau, Reichsstrasse 34.

Druck: „Neue Zeitungsdruckerei“, Tr. Verw., Krakau, Orzeszkowag. 7.

40034

Володимир Гжицький — галичанин. Після світової та московсько-української війни він залишився на Україні під большевицьким режимом і там вибився на одного з чільних письменників. Його „Чорне озеро” було вперше друковане в 7 і 8 книжці „Літературного Ярмарку”, за 1939 рік, що його видавав М. Хвилювий. Пізніше появились в тієї повісті два окремі книжкові видання, вже підчищені советською цензурою. Наше видання опирається на первісному тексті з „Літературного Ярмарку”.

В добу Постишевщини, 1934 р., Гжицького заарештовують і засуджено на 10 років заслання, яке він, аж до вибуху війни, відбував у концентраційних таборах півночі. Ще 1940 р. були вістки, що письменник живе.

Стільки про автора.

Що ж є проблемою його повісті, яка свого часу знайшла такий живий відгук у читача? На це можна відповісти коротко: автор демаскує імперіалістичну колонізаторську політику Москви у відношенні до підбитих нею народів. Ре, що автор узяв на тло саме малий алтайський народ — справа другорядна, бо та московська політика скрізь однакова. Це й добре відчув український читач і звідси й успіх цієї книжки.

Після розвалу царської Росії пробудився й малий народ ойротів — він пережив свою національну революцію. Та ось, постарому, прийшли знов росіяни, тільки перефарбовані на червоно, — і політика національного позноблення й економічного вициску пішла ще скорішим темпом. Трагедія малого народу була в тому, що вицискувачі приносили з собою все ж таки якусь цивілізацію — будували дороги, залізниці, фабрики тощо, щоб тим легше могли використовувати країну. Алтайці знайшлися на роздоріжжі: одні, старого типу, що сиділи ще в забобонах шаманізму, кинулися нищити ту цивілізацію на свій лад — примітивно і безнадійно. Другі — прийняли її як конечне зло, на те, щоб її самим опанувати і могли перебрати управу країни в свої руки. Виразником тих других є в романі доктор Темір і властива героїня повісті — Таня. Доктор Темір виразно бачить, що Росія, хоч і червона — одним духом дише: „ї прості і перекупки і коштуні: є діна не де ліма — ось квінтесенція всіх думок і бажань їхніх”. Таня жорстоко покарана за злочиння святого закону свого

народу, за те, що вона „збралась з чоловіком не своєї раси“ і „ворогом її нації“.

Ім протиставлені „культуртрегери“ нового советського життя: мистець Ломов з Москви — „талановитий, але пустий, великодержавний шовініст з червоним зафарбленням“, і — „хам“ — як висловився один з його товаришів; другий — український інженер Манченко. Цей — людина праці, відданий справам будівництва — як і пристало фахівцеві. Його роман з енергійною тьотою Грушею, який може і вражати читача своїм натуралізмом, — один з засобів того реалістичного стилю, в якому письменник так талановито подав свій твір. Саме цей реалістичний стиль, — омицання ліричних моментів, авторова майже безпристрасна холодність до всіх (крім, може, Тані) персонажів свого роману, і дав авторові змогу з докладністю хірурга розв'язати неодну з тих проблем, що полонили його сучасників.

Роман овіяний духом екзотики. Те зацікавлення Сходом, що його бачимо в романі Гжицького, не випадкове, — не даром твір появився у Хвильовівському журналі. Ще 1925 р. Хвильовий висунув свою концепцію „азіатського ренесансу“ — концепцію нової могутньої культури національно відроджених народів Сходу під проводом України. Відомо, який широкій відгомін знайшли ті гасла між народами Сходу. Слова Тані про те, що москалі „виссали з України стільки, що Дніпрельстан, припускаючи навіть, що він і за московські гроші, нічого в порівнянні з тим, що вони з України забрали“ — не випадкові.

Отак цей роман має і глибшу основу — перегику між поневоленими Москвою націями.

С. Гординський.

Ч О Р Н Е О З Е Р О

Художник Ломов прокинувся пізно. Звечора довго не міг заснути і тому о десятій годині ледве підніс з подушки голову, важку, олов'яну. Він витягнувся — аж хруснули сугави, потім піднісся на ліктях, запалив цигарку, що лежала наготовлена звечора на столику, і витягнув через вікно. На дворі було сіро, млисто і вошко. Гори стояли понурі, буденні. Вони скидали з себе мокрі обшарпані покривала, що хмарами підносилися вгору, відслонюючи слизькі скелі, нависле великанське каміння, а над ним череди корів і овець, що здалека виглядали наче червоні й чорні комахки.

„Димляться гори, — подумав художник, — знов буде дощ. Тиждень сидіти у горах, — і щодня — дощі. Перспектива не з кращих. Так можна багато зробити!“

Приїхав він з далекої Москви, щоб відпочити й попрацювати. Приваблювали його дикі гори Алтаю, майже незвідані, його первобутні мешканці з їх старовинним побутом, релігією, звичаями, що про них він чув з оповідань товаришів і знав з тих небагатьох книжок, що досі написано про Алтай. Ідучи сюди, він обіцяв собі багато зробити, а просидівши тиждень — з жахом переконався, що досі не брав навіть пензля в руки, ба майже не виходив з хати.

Ломов накинув на себе халата, відчинив вікно і висунув голову на двір. Зі двору потягнуло сирістю, важким, пересиченим вогістю повітрям.

Він з тоскою роздивлявся по широкому зарослому травою подвір'ю, шукуючи живої істоти, але на подвір'ї не було нікого. На середині двора стояв віз з піднесеними догори голоблями, і на ньому порпалися кури в мокрім сні.

„Хазяїн видно когось відвозить“ — майнуло в голові.

Художник депалив цигарку й недопалок викинув на двір.

„Чого так тихо всюди? Чи сплять ще всі? Не може того бути“ — дивувався він, не відходячи від вікна.

Його сусіди, що мешкали в тому ж дворі в двох невеличких хатах, побудованих спеціально для винайму на літо дачникам, та й у сусідніх дачах прокидались дуже вчасно. А головню інженер. Цей хахол лягав і вставав разом з курами. Йому то й не

дивота, у нього робота, але ж сьогодні неділя. Не може бути, щоб усі спали.

Художник догадався — „усі в їдальні“ і почав поспішно одягатись, щоб не спізнитись на сніданок.

„Чорт зна що, — бурчав він, зав'язуючи черевики, — людина тут залежить від їдальні, ба тісно зв'язана з нею. Не прийдеш на час — сиди голодний, бо другої нема в цілому селі. Ну й занесла мене лиха година“.

Він швидко вмився і глянув задоволено в дзеркало. З нього виглядало виголене, худорляве обличчя з сірими бистрими очима, високий лоб, обрамлений золотистим волоссям, що на висках починало легенько сивіти. Він старанно причесався, шию й лице натер одекольоном, руки намазав кальдермою, почистив нігті, на яких блистів ще ляк, і почав одягатись. Найбільше часу зайняв, як завжди, вибір краватки, але і, з цим він упорався і за кілька хвилин знов стояв перед свічадом уже цілком готовий. Видно був задоволений з себе, бо аж усміхнувся.

— Можемо йти — сказав він голосно. Тоді накинув на плечі дошовика, вступив у кальоші і вийшов на двір. Тут, як і раніш, було пусто й тихо. Перескакуючи через свіжі калюжі на мураві, він переліз через перелаз і подався до їдальні, що лежала в кільканадцятьох кроках. Перед нею стояли вже вишиковані в ряд мокрі верхові коні, маленькі, обсмоктані, змучені з не менш презентабельними провідниками, що покірно й терпеливо чекали на дачників.

„Представники панівної нації“ — не без іронії подумав Ломов, приглянувшись до провідників, і гидливо поморщився. Видалось чогось, що вони голодні, виснажені, забиті, над ними він почував свою незрівняну вищість, звідси видно й іронічна думка. Але він довго не задумувався: його цікавило щось важніше, а саме: кому хочеться їздити в таку погоду?...

Та раптом почувлись голоси. Ще крок — і він побачив усіх дачників у повному складі за столами.

Їдальня являла собою велику галерею, чи просто широкий оборіг, обшитий до половини дошками, з дощаною підлогою, без вікон і дверей, тільки з фірткою, на якій гойдались і висіли цілими днями діти дачників.

Очі останніх були звернені на нього. Поява всякої нової людини тут була дуже помітна, а тим більш його, художника зі столиці. Як не скривав він спочатку свого „я“, та на другий день уся їдальня знала, хто він і звідки.

Художник ввічливо поклонився і сів за одинокий столик, що за ним сидів його вчорашній знайомий інженер Манченко і приязно протягав до нього рук.

— Ви теж сьогодні кудись їдете? — спитав усміхаючись Ломов, сідаючи за стіл.

Інженер заперечив.

— О, ні! Вибачте! Це заняття не для мене. Дайте хоч у неділю відпочити від верхової їзди. Я взагалі не знаходжу приємності в цього роду спорті.

„Жіноцтво, видно, любить, — подумав художник, — а його уподобання й смаки незглибні”.

— Але я запізнився? — спитав він, почувши якийсь гамір за собою.

Ідальня заметушилась, почулось відсування стільців, більшість гостей закінчила снідати, і вони то поодиноці, то парами проступали до фіртки, а звідси до коней.

— Ті вже скінчили. Скажіть, я ще дістану, що з'їсти? — спитав художник.

— А зараз питаємо Тоні, мабуть для нас лишили, бо я ще також нічого не їв.

Дами, а їх тут була більшість, в різноманітних костюмах, у спідницях і широких шараварах: у чоботах і лядкерованих мештах; у солом'яних капелюхах, кепках і без них, незграбно садовились на коні, наповняючи майдан перед їдальнею галасом і криком, як стадо гусей. З усіх голосів виділявся найбільш голос однієї негарної руської жінки в жовтих чоботях і широких райтузах, що всі її називали „тютюсю Грушею”.

Вона ніяк не могла сісти на коня. То їй стремена задовгі, то повід закороткий; нарешті ще щось забула в їдальні і прожогом влетіла туди.

— Ви не їдете з нами? — спитала вона мимоходом Ломова, ніби давно знайома.

Той увічливо заперечив головою, оглянувши її відразу з ніг до голови й відповідно оцінивши.

— Жаль!...

Хутко вибігла і вона, не знайшовши, звичайно, в їдальні нічого, і художник з інженером залишилися самі. Снідажку їм ще не подавали, і здавалось — не скоро подадуть.

— Як вам наші дами? — спитав інженер.

Ломов усміхнувся смішком людини, яку дуже важко чимнебудь задовольнити.

— Знаєте, такий підбір, що подібний трудно видумати. Рішуче нема на кому спинити ока, коли б навіть намагався.

З цим мусив погодитися й інженер.

— То правда, — сказав він, — але це тільки тут, бо ви ж ще не всіх бачили.

— А хіба є ще що бачити?

— Ви забули про тутешніх, про тубильців?!

Художник здивувався.

— Ви про хазяїв країни? — спитав він, усміхаючись. — Ну, невже ви хочете, щоб я закохався в якусь косооку брудну алтайку? Вони настільки, мені здається, неохайні, що найбільші красуні, а такі ледве чи є, мусять відпихати.

Манченко зрозумів, що той ще нічого не бачив і не знає.

— Є і чисті, — сказав він мило.

У його мові, усмішці, рухах було щось, що жінки називають чарівним.

Але художник не вірив.

— Не забувайте, що тут уже є своя інтелігенція, — продовжував інженер.

Художник не чув про таку.

— Це вам сором! Ви просто не хотіли чути! А так не гаразд! Вона, правда, тільки народжується, її може, тільки одна сота відсотка, але вже є. Я, коли хочете, познайомлю вас з однією ту-тешню вчителькою — і ви ахнете. Дівчина гарна, освічена. Ви зразу зміните свою думку й постараетесь виправити помилку.

— Дівчина, кажете?...

Інженер бачно подивився:

— Чого ви так запитали?

— Та так просто.

— Розумію, — сказав інженер. Але зміст запитання йому не подібався, як не подобався йому тон левеласівсько-зневажливий.

— Цього я з певністю не можу сказати, не досліджував. Та знаю, що незамужня і майже вільна, коли не брати в рахунок сильних залишків місцевого лікаря, який, до речі, йде он...

Ломов глянув на вулицю. Якраз напроти, убік їдальні, чалапав по болоті алтаєць — у півевропейській одежі, середнього росту, віспуватий, у медних рогових окулярах. Ломов окинув його своїм широким поглядом і, не знаючи чого, почув до нього відразу якусь антипатію й неприязнь.

— Це він? — спитав, широко здивований.

— Він. Бачите — і другий інтелігент. А ви кажете, що нема!

— Незавидний, скажу я вам. Як його звати?

— Доктор Темір. Так його всі кличуть. Чоловік висококультурний і розумний. Знає кілька мов. Скінчив московський університет і вже кілька літ працює для народу. При всіх, людина дуже симпатична.

— Я не сказав би, що симпатична, — промовив якось знехотя Ломов.

— Ви ж його не знаєте і не розглянули, як слід, — здвигнув плечима інженер. — Познайомтесь, придивіться; при знайомстві, в розмові, він дуже виграє. Я провів з ним багато вечорів

на приємній розмові. В нього дуже цікаві й оригінальні погляди. Він мрійник, сильний патріот, може навіть шовініст, своїй країні він пророчить велике майбутнє...

— Напали на свого, — сказав художник. — Ви ж теж не відстаєте від нього в мрійництві.

— Мене трудно так назвати. Я може й мрійник, але в кращому розумінні того слова. Перш за все в мене, як українця, нема алтайського патріотизму, — сказав він сміючись, — і мрії мої здійсненні.

— Чи ж не здійсненні?!

— Звичайно так. Коли мені вдається проробити ту невеличку роботу, що я її задумав, про це ми з вами говорили вчора, то за пару літ, приїхавши сюди, ви не пізнаєте ні того Чемала, ні тих людей, ні цієї їдальні, де ми сидимо з вами. Ви, перш за все, приїдете сюди не кіньми, а залізницею, яка за пару літ пробіжить поміж ті гори, як вуж, аж до кордонів Монголії.

— Заздрю я таким, як ви, — сказав недовіриливо художник.

— Фантазії, як у найкращого письменника.

— Вам, звичайно, можна не вірити.

— Ну, ну, ви зразу ж не ображайтесь, — поспішив весело художник, — я ж профан у ваших справах, а просто, якось не хочеться вірити, що можна здійснити такий колосальний план.

— Це ще не колосальний. Те, що я задумав тут зробити, могло б вам дійсно видатись пстужним, але коли б не я, то зробив би хтось інший, може тільки пізніше. Так, а залізниця — це просто дурниця, вона мусить бути, і найближчим часом, бо без неї неможлива дальша робота. Правда, мені самому поки що важко працювати, бо нарід ще занадто первісний, ще майже дикий, і не довіряє мені. Ви, коли будете тут, пересвідчитесь самі. Тут для вас теж колосальне поле для діяльності. Але для цього треба поїхати глибок країни, туди, куди не дійшла ще наша культура, бо про культуру царських часів можна не говорити.

— Не було її, чи як?

— Була, безперечно. Ви ж бачили церкви по селах? І в Чемалі стейт, і монастир тут був. Це сліди культури царської Росії. Насаджували її місіонери, був тут відомий Макарій, що якраз мешкав у Чемалі. Культура тогочасної Росії містилась саме в будіванні церков, і таких, як бачите грубих, без смаку й стилю, які так дуже не гармоніюють з величчю довколишньої природи.

— Але шаманізм живе? — перорвав Ломов.

— В останніх передсмертних спазмах. Він живе ще якраз у тих нетрях, що я вам говорив, але і з тих нетрів, і з тих чорних закутків виганяє його молодь. Вона вносить у закоптілі печери горючі сміхаскипи і вони, шамани, втікають із них, як чорні кажани, як нічні птахи. Алтайець не псбсжний з натури. Він забо-

бонний, але не релігійний. З нього легко викорінити нетривкі забобони, легше прищепити культуру, ніж російському селянинові. Ось вам грубий приклад: зайдіть ви, припустімо, до кооперативи, там алтаєць не скаже вам — фунт чи аршин, а скаже кіло, грам, метр, чого нема ще в російській кооперативі, де нові міри й ваги введено раніш, ніж тут. Там усе „по старінке“

— Охочі вони до школи, науки? — спитав Ломов.

— Алтайці? Страшно! Ви побачите, скільки тут дітей, а які розвинені. За останніх часів виросло тут сто нових шкіл, а ви кажете інтелігенції нема, нема майбутнього. Є і буде.

Розмову перервала офіціантка, що принесла, нарешті, сніданок.

Ломов оглянув її звичним оком, але видно без задоволення.

— Тоня називається? — спитав.

— Тоня.

Бесідники взялися до їжі.

На заході зачервоніли верхів'я. Гори далеко кинули довгу тінь, як трен легенької шифонової сукні, і вона лягла під вікно невеличкої хатинки з ганочком.

У вікні видно було дівочу стрижену голівку, похилену над книжкою. Її біле личко сильно виділялось з чорних, як вороняче крило, рамок волосся. Такі ж чорні, трохи косо посаджені очі пильно бігали по дрібних рядках сторінок, намагаючись якомога більше вчитати, поки цілком стемніє.

У протилежному вікні сиділа мати дівчини, не стара ще жінка, в білій хустинці, з-під якої визирали жмутки золотистого волосся, а серед нього зрідка де-не-де срібні нитки, як самітні білі стебла жита на золотому пшеничному полі.

Вона піднесла голову від шитва і протерла стомлені сірі очі.

— Ти б кинула вже книжку, Танічко! — сказала вона, ласкаво звертаючись до дівчини.

Дівчина нервово заметушилась і пильно глянула приїмруженими очима на матір.

— Не перешкоджайте мені, мамо, — сказала сухо. — Сама знаю, коли кидати.

Відповідь дочки ні трохи не похитнула матиного спокою.

— Темно, доню, — спокійно переконувала вона. — Сонце зайшло вже.

А між тим недавно золоті верхи потускніли, і тінь від гір лягла ще густіше.

— Я ж вам сказала, — не перешкоджайте!

Мати похилила голову над роботою, але мовчанка вдавалась їй мабуть дуже важко, бо вона знов заговорила.

— Доктор Темір приходив, — сказала вона ніби до себе.
Таня нервово порухалась на стільці. Мати видно не дасть читати.

— Чого йому треба? — спитала гостро.

— Не сказав чого, довідувався про тебе.

— Нічого йому довідуватись.

Таня знов ввирила голову в книжку, але мати не давала читати.

— Яка ти неласкава, дитинко, з людьми. Сама не знаю, до кого ти така вдалась. З усіма ти груба, а з доктором Теміром ти особливо груба. Він такий гідний чоловік, такий поважний, учений, такий статечний, розумний... Ним не можна так легко кидатись.

— Ви вже скінчили?...

— З тобою, доню, і говорити, видно, не можна?

— Можна, але не про те і не тоді, коли я читаю. Знаю я сама, який він, чула від вас не раз. І навіть ви мені це говорите? Я просто не розумію, яка мета в такому говоренні?

— Я нічого, тільки... заходив він...

Знову запанувала хвилинка мовчанки. Дівчина дивилась у книжку, але читати не могла. Материна розмова не давала дочитати до розділу. Вона була сердита й знервована. Дивилась у книжку, але нічого не бачила.

— Приглянулась я вчора нового дачника, що спинився в Олександра під Бешпеком, — почала знов мати. — Гарний чоловік. Ішов з інженером попри нас і пильно дивився в наші вікна. Я сховалась, не бачили мене, але я все бачила. Пильно дивився...

Мати задоволено всміхнулася. Дочка почервоніла, нахмурилась і закрила книжку.

— Хоч би ви не говорили такого, — сказала вона з докором. — „Ховалась“!... Чого вам ховатись?

— Хотіла, доню, подивитись, який він.

— І вам цього треба? Навіщо?

Мати не бентежилась.

— Він певно зайде до нас. — продовжувала спокійно, як ні в чому не бувало, — Він і сьогодні вранці проходив мимо разів зо два, певно хотів тебе бачити.

— І ви теж ховались?

Тут її роблена серйозність прорвалася, і вона всміхнулася.

— Ні, доню, не ховалась.

— І навіть ж ця розмова? Чи вона мені потрібна? Читала б собі книжку, ні — розказують. Я не хочу нікого бачити, ні знати. Приїхала відпочивати, а не знайомства розводити з тими осоружними дачниками, що через них на двір показатись не можна.

— А хто ж тобі не дає відпочивати? Роби що хочеш. Лежи, гуляй, читай.

— Ви ж не даєте.

— Темно, дитинко, ось чому я. Було ясно — я тобі не перешкоджала. А людей тобі цуратись нічого. Тим більш дачників. Люди освичені... А ти гарна, на тебе й заглядаються.

Таня зробила великі здивовані очі.

— Заглядаються? Хто заглядається? — вона нікого не бачила і не знає.

— А хоч би доктор. Він, правда, свій чоловік, але який він розумний...

Та це вона чула сто разів. А чого мати не каже ніколи, який рязбий та нудний, зі своїми покірними очима, як у побитої собаки. Чому вона цього не скаже?

На ганку щось залопотіло. Розмова раптом увірвалась. Мати швиденько встала і стурбовано замахала руками.

— Бачиш, ти так голосно говориш, може він і чув. А це він іде, бо казав, що вечорком зайде.

— Путнього ви ніколи не скажете!... Сказали б раніш, я утекла б, а так нудитись з ним цілий вечір?...

— Цсс! Тихо! Не так голосно, — замахала знов руками мати. Вона зробила усміщену міну, поправила волосся й подалась назустріч докторові, що витирав на ганку з болота чоботи.

У хаті стояли присмерки. Гори посиніли, а по верхах ходив вечір, змітаючи рештки золотого пилу, як дбайливий господар золоту пшеницю на тоці. Синява неба густішала. Над Бешпеком зайнялась біла різка...

Таня дивилась на гори, але не бачила нічого. Колись вона, усміхнувшись би до зірки, але тепер їй було не до того. Вона була енервована, сердита й сопіла від злості.

„Чого він ходить?“ — думала вона. — „Знов сяде, буде дивитися в очі своїми присліпуватими очима, бudo задавати нудні питання, а потім почне говорити про свою прив'язаність... Ху! Бридота!“

Вона викривила лице, по-дитячому передразнюючи доктора.

— Знає, що нічого не виходить, а лазить...

У кухні почувались голоси. Доктор казав, що він ще не вичистив як слід чобит, а мати запевняла, що цілком чисті, і хай він не турбується, бо завтра все дню митимуть підлогу.

— Ні, ні, будь ласка, — просив доктор, — дайте ще вінічка, я ще трішечки обмету, з боків, отут я ще не доглянув.

— Навіщо ж стільки клопотів? Прошу віника.

— Дякую. Танічка, Тетяна Іванівна, — поправився він, — певне читає і я перешкоджу?

— О, ні, ні, давно скінчила, і забула вже. Вона буде дуже рада.

Іч, як розписується за мене мамаша „усміхнулась Таня. Так знайте ж, що не рада.

А до того голос доктора видався Тані настільки противний, що вона, не задумуючись, вискочила через вікно.

Спнившись у „безпечному“ місці, серед різнобарвних рож, що густо росли під вікном, Таня мимоволі глянула вбік і почервоніла до самих брів. За плотом стояв інженер з незнайомим елегантним чоловіком і добродушно всміхався.

— Тепер не втечете! — гукнув інженер, кланяючись.

Таня зразу нахмурилась, щоб хоч тим закрити свою ніяковість, і при тм луки її брів збіглись, як крила летючого птаха. Та напускна серйозність надавала обличчю ще більше принади.

— Я і не збиралася тікати, — сказала відривисто, не дивлячись на чоловіків.

— А чого ж ви через вікно скакали?

Таня готова була образитись за таку настирливість, але обличчя інженера було таке добре і усмішка така щира, що дівчині не вдалася серйозна міна, і вона, хоч як насуплювала брови, такі всміхнулась.

— Мені випав пребіжець, — промовила, дивлячись у землю.

— Віримо, віримо. Ну, підходьте хоч трохи ближче. Невже ви не хочете зі мною привітатись?

Очі стрілами.

— Це не конечне, ми з вами говоримо.

— Я хочу представити вам славетнього художника, що, забившись на Алтай, умирає від скуки, а звідци до вас надто далеко.

Таня підійшла до плоту й грубо, по-чоловічому подала руку інженерові і незнайомому. Той сказав своє прізвище.

Таня не дочула гаразд.

— Як ваше прізвище? — порепнтала вона.

— Ломов, — повторив голосніше незнайомий.

А, вона десь бачила листівки з таким прізвищем...

Таке повідомлення приємно вразило художника. Він уже ніяк не думав, що мешканці Алтаю могли бачити репродукції його картин і пам'ятати його прізвище. Він був правдиво вдячний за це Тані, і відразу вона йому подобалась.

— У вас ідеальна пам'ять, — сказав, — коли пам'ятаєте таке скромне прізвище.

Таня не відповіла. Вона почувала себе ніяково й рада була знов сыпхнути через вікно до хати, але там сидів доктор, і вона вже пожаліла, що звязилась на такий нерозсудний крок. Інженер передчув її настрій і поспішив вивести дівчину з заклопотання.

— Тетяно Іванівно! Олексій Петрович хоче від тоски наложити на себе руки, — сказав він усміхаючись.

Таня оживилась.

Так що? Вона має йому в тім допомогти?

— Навпаки, врятувати.

На перше згодна, на друге — ні.

— Невже ви така жорстока? — злякався Ломов.

Чого жорстока? Раз людині погано жити, вона має право покінчити рахунки з життям. Принаймні вона такої думки.

— І до цієї думки ви дійшли у вісімнадцять літ?!

Перш за все, він не знає, скільки їй літ.

— Догадуюсь.

Та це не важно. Логічно так виходить.

Та дівчина починала справді цікавити художника. З нею не нудно.

— Я поки що ще такого наміру не маю, — сказав він. — Це Федір Павлович, — показав на інженера, — приписує мені цей намір. Я тільки можу вмерти повільною смертю, смертю в муках, від нудьги, ваших дощів, від цієї безконечної сльоти.

Фраза була розрахована на те, щоб викликати сміх, але викликала обурення Тані.

— Чого ж ви сюди їхали? — спитала гостро. — І ви художник? Хіба дивлячись на ці гори можна сумувати? На дачників дивлячись — можна вмерти від суму, але не від споглядання на природу. Не розумію я вас. Ідуть сюди за тисячі кілометрів, сквернять нашу чудову природу і нарікають. Чого ви тут шукали? Що хотіли знайти? Яку розривку? Оперу? Театр? Балет? Що ще парешті? Ви може географії не знаєте і не знаєте, що тут живе дикий нарід, алтайці, або ойроти, неписьменний, бідний, забитий?

Художник мусив погодитися з її словами, та признатись було важко, і він хотів пустити шпильку; але Таня дивилась так поважно й говорила таким переконаним голосом, що він тільки червонів від іпьяковости.

— Не весь він, видно, забитий, не весь неписьменний, коли переді мною і освічена і культурна людина, і така гарна жінка.

Таня змінилась на обличчі від образи і блиснула на художника злим зором. При чім тут жінка?

Художник замовк остаточно.

Коли він ще раз дозволить собі щось подібне сказати, то вона не відповідатиме навіть на його поклони на вулиці, не то що не буде з ним говорити. Свої компліменти хай він залишить для московських тендітних панночок. Вони певне це люблять.

Удари сипались як дощ на обголене тіло. Художник глянув на дівчину благальним поглядом.

Він сказав це од широї душі, не знав, що це так неприємно, хай вона пробачить. Він більш ніколи не буде.

Ломов розгубився, збентежився, не чекаючи такого нападу. Він, милуванець природи, улюбленець жінок, привик з ними поводитись вільно, не панькаючись фразами; кожний його комплімент приймався завжди з захопленням, з радістю, а тут такий щутко. Він мняв у руках капелюха і не знав, що починати.

У вікні показалась голова матері Тані і мимоволі вибавила всіх із заклопотання. Її помітив інженер і ввічливо почав кланятись, скинувши картуза. Художник, догадавшись, що це Танина мати, і собі низенько вклонився.

— Ви на нас не сердитесь, Гаїню Степанівно? — спитав інженер.

— Ані трохи, ні, чого ж би. Тільки щоб зайшли в хату. Темно вже й роса сідає, а вони всі так легко одягнені.

— Зайдіть у хату, прошу вас. Таню! Прости гостей до хати. Ти така недогадлива. Доктор Темір збирається відходити. Ти забула, що він у хаті?

Таня стрепенулась. Справді, вона забула.

— Іду! Заходьте! — сказала вона недбало. Але гості не хотіли заходити, відмовляючись пізнім часом.

Таня не налягала.

Вона кинула головою своїм співбесідникам і зникла у дверях ганку.

Підчас того, як на дворі велась така жвава розмова, доктор Темір, підтримуваний під руку Ганною Степанівною, ввійшов у кімнату. Він поклонився кріслові, що стояло під вікном, не дочекавшись відповіді підійшов ближче і немало здивувався, не ставши в ньому нікого. Він скинув окуляри, протер свої короткозорі очі, заложив знову на носа і почав розглядатись по хаті. По лиці блукала дивна усмішка, як у людей, що хочуть скрити свій природний недостаток. Доктор Темір був дуже короткозорий. Він гадав, що Таня десь тут сховалась і він її не бачить. У хаті стояли густі сутінки. Тані ніде не видно було. За доктором стояла заклопотана Ганна Степанівна і також шукала очима дочки.

— Тетяни Іванівни нема? — спитав нарешті доктор.

— Як же? Є! Тобто була, я ж її лишила в хаті...

Вони раптом почули її голос за вікном.

— Вона там, — сказала мати. — Як вона там опинилась? Просто чудо якесь.

Це була образа. Доктор Темір чув, що це зроблено з наміром. Він звик до жартів дівчини, але це вже переходило межі приличності.

— Ні, це не чудо: вона просто вискочила через вікно, рятуючись від мене, — сказав доктор, не скривавши знервовання.

— Як ви так можете казати, докторе Теміре? Навпаки, Тамічка так гарно до вас ставиться, поважає вас.

— Та воно видно.

— Ні, ні, ви пробачте, вона певно хотіла пожартувати. Така пуста та дівчина. Сідайте, прошу. Вона зараз зайде.

Доктор сів і запалив цигарку. Він гриз мундштук і мимоволі прислухався до розмови, що точилась за вікном.

Ганна Степанівна ходила заклопотана від вікна до дверей.

— Ви не турбуйтеся, будь ласка, — заспокоював її доктор, прекрасно розуміючи її. — Там, видно, їй цікавіше. Товариство столичне. — Він не міг відмовитись хоч від невеличкої іронії, хоч від крапельки грубости.

— Наскільки я не помиляюсь, там інженер Манченко зі своїм новим приятелем. Чуєте, яка палка балачка?

До кімнати долітали голоси знадвору, серед них найяскравіше видавався голос Тані.

Доктор Темір догриз мундштука і встав.

— Я піду, — сказав він, не можучи погамувати в собі досади й негодування.

— Хвилиночку почекайте, — попросила Ганна Степанівна і поклікала дочку через вікно.

Але доктор Темір уже встав і пильно шукав капелюха, що спокійно лежав перед ним на кріслі. Він нарешті знайшов його і почав прощатись.

— Добраніч вам, я піду, — сказав, — але тепер у словах його чувся тільки докір розжалобленої дитини. — Я зайшов на хвилинку, не застав, ну й піду.

Ганні Степанівні зробилося жаль старого друга.

— Ні, ні, зачекайте, я вас не пущу, вона вже йде.

У сінях справді залопотіли юні жваві кроки і на порозі показалася Таня.

— Куди ви? — спитала вона, рвучко входячи до кімнати.

— Додому.

— Тоді чого заходили?

— Заходив до вас на хвилину, але коли ви через вікно втікаєте переді мною, то що мені тут робити?

— Скажіть яка трагедія! „Вискакуєте через вікно!“ Ви розумієте, що коли гребінець випаде, то треба його підняти.

Доктор бистро, пронизливо подивився їй в очі.

Гребінець? О, так, він розуміє, це причина. І тим більше, коли в той час проходять столичники.

Таня скипіла. Як він сміє таке говорити? Вона нікого не бачила. Знала б, що вони там, краще сиділа б у хаті.

— І нудилась зі мною?...

— Розумійте, як вам подобається.

— Таню, Таню, — попросила мати, бачачи, що назирає

буря. Але щоби Тані вже падали гнівом. Ганна Степанівна знала, що в таких випадках треба сидіти тихо.

— Чого вам, мамо?

Мати не відповіла. Доктор Темір сердито сопів.

— Пробачте, Тетяно Іванівно, — сказав він урочисто. — Я більше не буду причинятись до ваших трюків.

Що таке? Що він сказав?

— Добраніч вам.

— На все добре.

Таня крутнулася на місці й пішла до вікна.

— Коли вертається Іван Макарович? — спитав доктор у Ганни Степанівни.

— Чекаємо з дня на день, — відповіла вона вже за дверима, випроводжуючи доктора Теміра. — Заходьте, любий докторе, до чоловіка, він так вам радий...

Доктор сумно всміхнувся. Він хотів щось сказати, але промовчав. Поклонився і вийшов. Ганна Степанівна проводила його до самих воріт, просячи не гніватись на бутну дівчину і через неї не минати їх хати. Вона добра дівчина, щира, але бутна якась і така самолюбива, що вона, Ганна Степанівна, сама не знає, як з нею бути.

Так, так, він знає.

Доктор ще раз побажав доброї ночі й зник за дверима.

Гори, здавалось, були ніби невиспані і під золотистим туманом, що піднімався й опускався, ніби потягались сонно, ніби ворушились ліниво. Усю ніч не давав їм спати шумливий водоспад. По зимовій сплячці він не заснув ще ні разу, а шумів, шумів і драгував старі гори. Ось осів туман і з-під нього виринули задумливі білі голови. Вони застигли в своїй гордій величч, і тільки сонце грається, як дитина стеблом, лоскоче промінням їх поважні лисини.

Сонце застало художника на давньому місці. Вже звикло до нього. Воно кинуло кілька променів, і ті забігали по його палітрі. Тільки гори стоять мовчазні, вони ніколи не звикнуть. Величні, горді гори...

Як тільки усталилась погода, художник Ломов до сходу сонця вирушав верхи з дому і їхав сюди. Він змінив своє упередження до верхової їзди і зрозумів, що в горах це найкращий засіб пересування. До того ж робота вимагала цього. Він малював водоспад при сході сонця.

Іван Макарович порадив йому, подав таку думку. Вони з Іваном Макаровичем великі друзі. Іван Макарович Токпак знає гарні місця на своєму рідному Алтай. Усе життя він прожив на ньому,

пшкуди не виїжджаючи. Для нього не існує зовнішній світ. Гори заступають йому все. Іван Макарович художник, у нього поетична душа. Він міг би бути славним поетом, коли б хотів, але він не знав, що робити для цього, і не чув у цьому потреби. Він міг говорити з горами, він знав про що шумлять водопади, про що співають птахи. Йому одному всміхались гори, а для інших вони були мовчазні сірі.

— Чому ви не писали, Іване Макаровичу? — питали його дачники, питав Олексій Петрович. — У вас нема своєї літератури, чому ви не починали її?

— Наша література в горах, — відповідав Іван Макарович. — Усі вони списані дрібними рядками, усі вони повні поезії легенд, героїчних епосів, повістей, романів... Тільки треба вміти читати...

— Спішіть їх, — говорив Олексій Петрович, — і дайте світу. Мені вже пізно, — сказав сумно Топтак. — Може дочка моя схоче це зробити, моя Таня. Вона така горда й така ніжна, як ці гори. Вона знає їх.

Багато художників рисувало їх, але що це значить? Ніхто не передав тієї краси так, як вона у природі. Попробуйте ви. Ви великий художник...

І Ломов пробував. За кожним мазком його пензля виривалися на полотні дивні красоти, німіли на полотні величні скелі, шумів по них водопад. Художник любивався своїм дітищем. Він відходив від полотна, заглядував рукою очі, приглядався, порівнював, знов підходив, ніжно, як до немовляти, вдалим якимсь мазком доповнював недобачену риску — і картина ставала випукліша, живіша. Що далі робота ставала приємніша, з кожним днем виростала, вбиралася в життя. Тільки біда, що мало можна було зробити за день. Неможна було довго працювати, бо, коли сонце підносилось, фарби мінялись, тумани розсівались, зникали, як сон чарівного літнього ранку.

Художник ліг на свій гумовий плащ і любивався природою. Він почував себе щасливо. Це був час творчої енергії, час, який він найбільш любив. Коли очі іноді сковзали по картині, його серце билось радісно, уста складалися в усмішку.

..Недарма таки приїхав. — Думав він. — Алтай тільки в самоту такий сірий. Та й не так то сумно тут, як він думав спочатку. Зі свого приїзду він був цілком задоволений. Тут стільки можливостей, а головне — закуток, у якому його ніхто не бачить, не знає... І робота йде. За яких два тижні така картина! Та це ж буде задрість для всієї Москви. Однією картиною він не обмежиться. Він нарисує другу, ще кращу, і там обов'язково фігуруватиме Таня. Обов'язково Таня.

Від першого разу вона зробила на нього надзвичайне вра-

ження. По першій зустрічі з нею не міг цілу ніч заснути. Її екзотична краса, її гордість, її сила покорили його відразу. Він зрозумів, що вона не для забави, щодня він чекає з тугою вечора, щоб побачитись з нею, щоб поговорити, щоб довше затримати в своїх руках її маленьку білу ручку. Але цього замало. Цього недостатньо. Вона вже не така дика, як була першого разу, вона з кожним днем ласкавіша, вона з захопленням дивиться на його роботу, і коли підносить очі від картини й кидає їх на нього — він читає в них глибоке признание чи навіть покору перед його талантом. Вона буде його. Він чує це. І дрижить на самій передсмак. Йому приємно думати про неї. Художник заплющує очі, а уста його шепочуть, пестять її ім'я...

Ранішнє сонце показалося з-за гір, як рожеве личко дитини з-за плота, і цікаво дивиться в долину. Його тепле проміння так ніжно гріє, як віддих матері. І під його пестощами так гарно мріяти, спити...

А долиною стелеться дивна музика... Стелеться голос сопілки, що на ній виграє лісова фея...

„Фей зустрічають ранок” — думає художник крізь сон...

Голос усе ближче, ближче, він чує кроки феї, та поволі голос мовкне, тихнуть кроки і тільки водоспад шумить і потік шепоче по камінні...

Але раптом він чує, що його хтось кличе.

Прокидається й швидко сідає. Перед ним стоїть ється... тьотя Груша.

— Ви спали?

Художник неприємно збентежений несподіваною появою.

— Не знаю. Здається, заснув несподівано. Уранці було холодно, а потім сонце пригріло, я зопрівся і заснув.

Він говорить швидко, оправдується, як школяр, що заснув над книжкою. Йому неприємно, що його застали сплячого.

Художник глянув на картину — була на місці. Сонце вже стояло високо.

— Що ж вам снилося, майстре? — питає тьотя Груша всміхаючись.

Він не пам'ятає, здається — нічого.

— А спали ви твердо, коли не чули, як повз вас проїжджав шаман Натрус.

Художник підносить здивовані очі.

Так, так. І грав на сопілці. Грав! І як грав! Він уміє заворожити прою диких звірів. Це рідко можна почути. Хай він жаліє, що не чув.

— Шаман сплывся коло вас і довго дивився. Коли б він не побачив мене, певне зробив би вам щось злого.

„Він міг знищити картину“ — подумав у першій хвилині художник.

— Ви врятували мене від кама?¹ — сказав уголос.

— Я!

— Вам належить за це плата?

— О, так! Але чи зможете ви мені заплатити?

— Кажіть — побачу.

— Про це потім.

— Жаль, що я його не бачив.

— Жалкуйте, це дуже цікава постать.

Тьотя Груша почала розповідати про кама. Вона рада була, що може посвятити його, новічка, в такі тайни, яких він за короткий час не встиг ще пізнати. Їй приємно, що вона робить це перша, і нема нікого, хто міг би її поправити чи заперечити. О, тут, не одного ще не знає художник, не одного не бачив. Вона, тьотя Груша, де вона тільки не була! І на Христовій горі, і на Кара-Колі, — є таке озеро на горах, у перекладі значить Чорне озеро, — краса неймовірна. Йому, як художникові, тільки туди і їхати. І в диких глухих селах була вона, де ще відбувається камлання, цебто приношення богам кривавих жертв. І бачила кама Натруса, отого, що це проїхав, у шаманському костюмі, бачила, як він входить у екстаз. Все вона вже бачила і просто заздрить йому, що все це у нього ще в майбутньому.

Художник терпеливо слухав, доки вона не скінчить, хоч краще було б її не бачити тут. Поява її тут була небажана й цілком непотрібна. Вичекавши, аж вона стихла, спитав: звідки вона і куди так рано. Бистро дивився їй в очі.

Вона почервоніла, збентежилась, не чекаючи питання.

— Ви скоро додому? — спитала замість відповіді.

Так, він вже їде. Він працює тільки вранці, перед сходом сонця.

— Поїдемо разом?

— Згода.

— А наш інженер вже працює, — сказала тьотя Груша.

— Ви бачили його?

— Він звідси недалеко. Я з ним бачилась, він сказав, що ви тут, і я... і я, проїжджаючи мимо, заїхала.

— Ви, значить, далі кудись держали путь?

— Так, тобто ні, я ввійшла прогулятися.

— Розумію, — сказав лукаво художник. — А що робить Федір Павлович?

¹ Кам — шаман.

— Та щось теж зарисовує, щось міряє, копає, та такий за-
нятий, що не приступай до нього.

— Його робота складна, тонка і при тім цікава — мовив художник.

Тьотя Груша думала.

— Ваша краща, — сказала несміло.

— Це як хто розуміє. Його ж корисніша. Він проектує залізницю через Алтай. Плян грандіозний! Коли б його здійснити, він зробив би переворот у житті цього народу. Підніс би його культурно й економічно, це було б щось неймовірне.

Тьотя Груша не знала, чи він говорить це серйозно, іронізує.

— А вдасться йому це здійснити? — спитала обережно.

— При відповідних коштах це можливо. Він хлопець талановитий і так захоплений своїми планами, так любить свою роботу і знає своє діло, що і я повірив у здійснення його планів, коли б він тільки довів їх до пуття. Його відрядив сюди центр у справі будівлі залізниці, але він не обмежився тільки цим: він розпочав багато робіт на власну руку. І багато цікавих робіт, сміливих, великих своїм задумом. Свої вільніші хвилини він присвячує їм цілком безкорисно.

Ломов склав свої приладдя й пішов сідлати коня. Тьотя Груша задумалась і задивилась під ноги. Під ногами іскрилась на високій траві роса. Сонце сушило траву, догори підносилась пара, і від неї дрижало повітря. У горі кружляв попід небо орел, і линуло дедалу його зловіще квіління. Тьотя Груша не бачила гри сонця, не чула квіління орлиного. Вона розв'язувала дилему: хто з них краший.

Переїхавши перевал, кам Натрус почав швидко спускатись у долину, поспішаючи до аїла, що складався з кільканадцятьох юрт, порозкиданих по широкий кітловині над прудким потоком. Він був у парадному алтайському одязі, у великім синім хутрі, підбитім лисом, з видровим коміром, підперезаний зеленою крайкою.

Вийшов рано, бо вдень передбачалась спека, а хотілось заїхати холодком. У переметних мішках віз бубон, частини шаманської одєжі і високу баранячу шапку з двома довгими, до самої землі, білими широкими стрічками.

Ідучи безлюдними околицями, він витравав на сопілці свою журливу мелодію, хоч був у веселому настрої. Але алтайці не знають веселих мотивів. Усі вони зводяться до одної мелодії, сумної і монотонної. Натрус грав на сопілці по-мистецьки. Вона служила йому не тільки для розваги, але й для закликання гадів.

приваблювання їх в одно місце. При допомозі її він принаджував маралів,¹ полюючи на весні на їх цілющі роги.

З вузької ущелини вирвалась сумна мелодія на широку долину, куди проходила камова путь. Голос сопілки покотився тепер вільно дрібними хвилями понад пахучими травами, і трави пригнулись слухаючи. Аж біля самого потоку кам перестав грати. Водоспад заглушив би пісні та й дорога не рівна. Але тільки кінь пішов понад потоком, знов залунали перервані трелі і полинули наздогоняти ті, що вже далеко попливли вперед. Та раптом знов музика обірвалась, і тепер вже видно на довго...

Ідучи рано дикими місцями, кам ніколи не думав, що по дорозі зустрінеться з жимнебудь, тим паче з ненависними урусами, та ще такими якимось особливими. Він чув, що по горах снують якісь люди, щось міряють, щось зрисовують, чув, що хочать пускати чортові машини, але не вірив словам. А сьогодні сам наочно переконався, що правдиві всі поговірki. Він побачив сплячого художника і його картину. Коли б не кінь, що пасся недалеко, він певне нічого не підозріваючи проїхав би мимо, але коня він побачив здалека і тоді вже почав очима шукати господаря.

Художник спав тихо, сонце гралось на його обличчі і він усміхався крізь сон.

Страшна лють і ненависть вдарила в голову камову, як випари п'яної аракi.²

„Вбити! — подумав кам, — вбити падає і ніхто не знатиме, не бачитиме. Вбити і стане на одного менше”.

Він тихенько зііз з коня і підійшов до сплячого. Рука лежала вже на ручці ножа. Один удар і перед ним лежатиме труп. Кам на всякий випадок оглянувся довкола. На горбку показалась людина, з вигляду російська жінка. Грубо вилаявся з душі. Покинув свій намір і сів на коня. Сиплючи на голову сплячого всі свої прокляття, рушив у дальшу дорогу ховаючи в серці помсту.

„Правду сказав Монгол. Правду казали люди. Але Алтай вам цього не дарує. Тепер не той вже став Алтай. Тепер вже він прозрів. Не сядете на його хребет, як на ручного коня. Він скине вас! Монголія за нами — братерський народ. Ні, не поборете нас! Кам Натрус сам не раз ще втопить ніж у ворожих грудях. Сьогодні втопив би, та перешкодили...”

Він сильно оперезав нагайкою коня, і кінь поскакав по невеличкій рівнині, розтрясаючи криваві думи кама.

Проїхавши кілька кілометрів, Натрус знов наткнувся на уруса, що ходив з якимись невиданими інструментами і теж щось записував і вираховував.

¹ Марал — олень.

² Арак — рід горілки з молока, до 140 міцності.

Безси́льна камова лють пере́йшла всякі ме́жі. Він шмагав коня, щоб хоч трохи ви́лити її з переповнених грудей. Заляканий кінь біг шпарко по рівному плоскогір'ї, а кам складав у голові пляни лютої помсти.

Перетявши рівнину порослу густими травами, кам ви́їхав на горб, звідки показався синій димок, що підносився над юртами. У долині стояв ще ранній туман, що синів од диму в той час, коли на горі вже добре припало сонце. Але кам не відчував спеки. Його мучила гірша за спеку, непоборна лють і досада.

Кам переїхав швидко аїл і спинився коло нової великої шостикутної юрти, у якій жив його приятель Мабаш. Був це представник давнього княжого роду, багач, що славився колись на весь Алтай своїм золотом, кіньми й худобою. Крім того, був це старий лісопромисловець, який щороку збирав гарні гроші за кедрові горішки, що їх сотні мішків добували йому наймити в тайзі.

Малій, пукатий, сидів він у ранковому безжурному настрою перед юртою на зрубаному кедрі і покурював люльку. Двері в юрту були відчинені, там поралась його молода жінка, а з закоптілого верха юрти йшов угору густий синій дим.

Побачивши кама Мабаш приязно всміхнувся, але кам навіть не відповів на усмішку, а швидко зіскочив з коня і прив'язав його до дерева.

Поводження кама немало здивувало господаря. Щоб то могло так рано розізли́ти його?

Не люблячи довго над чимнебудь задумуватись, Мабаш покотився йому на зустріч.

— Є́зен дер? ¹ — потурбувався він, заглядаючи камові в очі.

— Є́зен, є́зен, — заспокоїв кам.

— Чого ж смуток блукає на твоєму чолі? — спитав Мабаш.

— Є чого сумувати, — відповів кам.

Вони сіли на зрізаного пня, і кам почав розказувати Мабашеві, що він бачив по дорозі.

Мабаш слухав пильно, зосереджено, попихкуючи люльку й обличчя його жовто потускніло, як диск місяця, що його затягнула хмара.

Знов сунуть на наш край білолиці чорти — тягнув кам. — Мало їм своєї землі. Коли б не та руда собака, що показалась на горбі, я утопив би у ньому ніж, щоб іншим не було охоти заглядати в гори.

— Ще не пізно, — сказав спокійно Мабаш.

— Ні, ні, це я знаю. Але тут треба порадитись. Вони ж ведуть боротьбу з багачами, з камами і коли б щодо чого, то підозріння впаде на нас.

¹ Є́зен дер? — чи здорові?

— Хто веде? — спитав Мабаш.

— Ті, комуністи. Тут треба робити обдумано. Я не вірив, що казали. Люди люблять перебільшити, але сьогодні я переконався, що вони переменшили. Мені доповіли, що комуністи хочуть пустити через гори ової чортові машини. Вони хочуть осквернити святу природу, вони хочуть загарбати наші чудові долини, вони хочуть загнати нас даліше в гори, на неродючі шпилі, щоб ми там виздихали, як худоба серед лютої зими. Усі кращі долини в їх руках! Гей! Тут треба щось робити і швидко, бо там буде пізно!!

— Радь що, — сказав спокійно Мабаш. — Моя голова дурна. Я не знаходжу ради.

— Рада є одна. — шепнув Натрус, глянувши в юрту. — Треба вибивати їх тут поодиночі. Отих вчених їхніх, що то ходять і щось пишуть, чогось шукають на горах. Вибивати поодиночі, бо проти їх сили ми не встоїмо. Але треба їм показати, що гори для нас! Гори для алтайця! Треба, щоб вони це почули.

— Хто ж буде їх нищити? — зважився з острахом Мабаш.

— Як хто? Ти, я, сотні нас!

Мабаш засувався на пеньку.

— Ти ж сам казав, що страшно.

— Страшно самим, а коли буде багато нас, не страшно.

Мабаш швидше запихкав люлькою, видно нервуючись.

— Ота біднота ледве чи хоче, — сказав він безнадійно. — Вока рада, що зможе заробити.

— Правда, бачив я. Він іде впереді, щось пише, а за ним ходять алтайці і носять йому речі. Ух! Їх у першу чергу різав би я... Але я ще маю силу над ними. Ще цього мені не вирвали з рук. Я ще їх не боюсь!...

Він хвилину помовчав, потім оглянувся і тихо сказав:

— Тих двох, що я бачив, беру на себе. Ці будуть мої і ніхто не догадається, ніхто не підозриватиме. Хіба б мене не стало. Але трьом нам тут затісно. Вони, або я.

Мабаш допитливо подивився.

— Тепер не скажу, потім, може в юрті...

— Ти впертий Натресе і... страшний...

Натрус вибив пспіл з погаслої люльки і набив її наново тютюном. Слова приятеля його приємно полоскотали.

З юрти понесло запахом вареного м'яса, і Мабаш проковтнув слину.

Натрус глянув на шкіру овечу, ще свіжу, окривавлену, що сушилась на плоті.

— Барана вбили? — спитав.

Мабаш радий був, що скінчилась неприємна тема, яка його правду сказавши, трохи лякала, і він заговорив жвавіше.

— Аякже, вбили. Зараз жінка моя подасть сніданок. — Йй-нечі! — хликнув він на жінку. — Швидко ти там?

— Швидко! — почулось із юрти.

Через кілька хвилин показаласть у дверях молода жінка, несучи на дерев'яному полумиску свіжо зварений тергим.¹ Вона поклала полумисок на землю і запросила їсти.

Натрус глянув на неї цікаво й, коли та вийшла, сказав:

— Маєш гарну жінку. І тоді я сказав, як ти женився, і тепер кажу те саме.

Мабаш широко радів з похвали приятеля.

— Гарна, — згодився він. — І купив її недорого. Роботяща і вміє все зробити. А же зварити ніхто краще не вміє. Попробуй тергим чи їв ти коли такий смачний?

Натрус брав пальцями білі шматочки товщу, обмотані овечими кишками і кидав у рот.

Гість і господар були видно обидва голодні, бо полумисок спорожнили вмить.

— Тергим у тебе славний, — сказав кам, кидаючи у рот останній шматок, що застиг уже і прилип був до дна полумиска.

Мабаш задоволено й гордо слухав слова похвали.

— А ті... не люблять. Був торік один, дав я йому поїсти, а він їсти не захотів. Каже без хліба й соли товщу їсти не може.

— Ти б йому отрути дав, — сказав Натрус.

Приятелі зареготались. З дверей вийшла знов Йй-нечі й принесла на полумиску кан.² Вона забрала порожній посуд і поклала повний перед гостем, запрошуючи до їжі.

Мабаш витягнув ножа й порізав кан на шматки. За кілька хвилин спустів і другий полумисок.

Поївши, приятелі подались до юрти пити араку і чай з сіллю, бо на дворі ставало душно і піт біг з кама цюрхотом.

Через деякий час, із юрти вилітав на двір голос сопілки, на якій вигравав п'яний кам.

Понад рікою Катунню йшло троє: художник, інженер і Таня. З того часу, як вона познайомилась з художником, то настільки змінилась, що мати її знов почала охкати і дивуватись з переміни любові доні. А доня чекала з тугою вечора, коли можна буде посидіти з ним у хаті, чи на городі, чи погуляти. Гуляти вирушали вони частіше втроєх, з інженером. Він був такий розумний і цікавий чоловік, від нього можна було багато почути, багато навчитись. Він заприятелював з художником прекрасно ставився до Тані.

¹ Тергим — шматочки овечого товщу обмотані кишками.

² Кан — овеча кишка начинена кров'ю з молоком.

Був тихий вечір; заходило сонце; долина над рікою мовчала; мовчали старезні гори і тільки Катунь не вмовкала ні на хвилину, а шуміла й ревла, як щодня, як і тисячу літ тому. Понад долиною пролітали зрідка шуліки, ворони, пильно поглядаючи на людей.

Таня йшла попереду вузькою стежкою над рікою мовчки. Їй на душі було тихо й гарно, їй було приємно чути за собою... кроки Олеса, знати, що він любовно дивиться на неї. А він дійсно дивився на її милу шию, що як слонова кість біліла під чорним, як смола волоссям.

— Далеко ще до порогів? — спитав раптом художник, відірвавши очі від дівчини.

— Хіба не догадуєтесь? Не чуєте, як шумлять?

З кожним кроком шум ріки дужчав і за закрутом показались пороги.

Усі стали.

Посеред річки стирчали скелі. Лівий берег навис над рікою грізною чорною стіною, з якої дивилися круглі ями, як очні ями зі старого зчорнілого черепа.

— Тут мав бути перший міст, — сказала Таня.

— Коли? — здивувався інженер.

— Боїтесь конкуренції, Федоре Павловичу? Не бійтесь, давно це було, легенда є така. Колись, як жили ще багатирі, велетні, один з них Сарп-Ах-Тай, задумав зі своїм сином побудувати міст через Катунь...

Вона подивилась ласкаво в очі інженерові і заосміялась. Він так заслухався, що аж рота відкрив, як мала дитина.

— Продовжуйте, продовжуйте, Таню.

Вмішався в цю роботу добрий бог Ульгень — продовжувала Таня. — Він погодився допомогти їм в будові, але під умовою, що вони за весь час будівництва не знатимуть жінок...

— Це правда, — сказав інженер.

— Так отже, візьміть це на увагу, — усміхнулась значуче Таня.

Псчалась робота. Батько добував каміння з цієї скелі — бачите ями? — складав їх у фартух і носив синові, а син клав їх у ріку. Але раз батько довго забарився, синові було нудно і його потягнуло до жінок.

— Ясно! — сказав художник.

— Не перебивайте! — Приходить батько, — сина нема. Він розізлився й висипав каміння в ріку. Воно так і залишилось до наших днів. З того часу більше ніхто не важився будувати моста через Катунь.

— І нема мостів? — здивувався художник.

— Ні одного.

Це було нове й дивне.

— І неже ж не буде? — спитав наївно художник.

— Буде! — заспокоїв його інженер. — Буде й не один.

Таня скривилась, художник помітив.

— Тані шкода псувати гори, інженере!

— Правда, — сказала Таня.

Художник засміявся, а інженер помітно споважнів. Йому пригадалась чогось рантом „Казка старого млина“ — Черкасенкового.

Стала перед очима степова романтика, така подібна до романтики гір. Він пригадує, як ще юнаком бачив цю виставу і щиро співчував дідові мірошникові і Казці... Він не хотів думати, що на тих чарівних степах, які не знали плугів, ревітимуть гудки і полошитимуть прудконогих сайгаків, що чорний дим закриватиме синяву неба, що шум машин глушитиме пісню жайворонка. Він не знаходив тоді поезії в скреготі коліс і стогоні заводів... Але це було давно. Часи змінилися... Але він розумів Таню. І вона закохана в свої гори, як він колись у степ. Він підійшов до неї й ніжно взяв за руку.

— Не жалкуйте, Таню, — сказав надхнено. — Так мусить бути, так треба. Скоро виступлять з землі жили-рейки. Гудок паровика лякатиме лінивих ведмедів, бутних маралів і забобонних камів. Шум коліс розбуркає сонні гори. Катунь опережуть мости. людина переможе стихію й музика заводів заграє гимн перемоги... Вам не хочеться того? Кажіть, не хочеться, Таню?!

— Мені соромно було б не хотіти цього...

— Але ж все таки не хочеться, га?

— Та, ні... Воно дивно тільки. Тисячі літ спали гори і їх мешканці, а прийшла одна людина, новітній багатир і силоміць будить їх зі сплячки.

— Іде ранок нової культури, а вам хочеться спати?

— Ви знаєте, який над ранком приємний сон. Ми кажемо тому, хто будить нас, — дай ще трішки поспати! Хоч трішки! Такий гарний сон сниться... Нехай може наші діти, а ми хочемо ще спати.

— Це ви так кажете? — спитав інженер.

— Так люди наші кажуть. Вони не хочуть вас. Бояться того, що ви хочете зробити з їхніх гір. Бояться вас.

— А ви?

Вона зам'ялась, але інженер нагнів.

— Я стою посередині.

— По середині?...

Інженер похитав головою. — Він так і знав.

— Таню! Хіба ж так можна? це ви, так кажете? Чи знаєте ви, долю золоті серединки? Вона мусить умерти, — сказав гостро. — Вона не може існувати. Сюди або туди! Або далі спати, як спали віками, або встати на ноги культури, встати міцно і ра-

зом з мільонами нових будівників іти на зустріч новим здобуткам, творити їх самому, нарешті догнати й Європу.

— Мрійнику! Ми ж такі маленькі. Це можете зробити ви, ваш великий народ, що силою обставин, не розтрачав досі ще своєї енергії. За ним майбутнє, а наших п'ятдесят п'ят тисяч, що вони можуть зробити?

— Не в тисячах справа і не в народі, — усміхнувся інженер. — Справа в конденсованій силі, справа в хотінні, праці, енергії...

— І грошак, — закінчив художник, що досі не брав участі в розмові.

— У спілці знайдуться гроші, — сказав інженер. — Хоч алтайський пролетар знайде їх і на своїй землі. Гори — це гроші. А озера, водоспади, ріки, ліси? Це не гроші? Ви чули про самородки золота по десять кілограмів? А про мідь? А залізо? А вугілля? Це вже знайдено, а скільки ще там не зведаних багатств? Ваші водоспади: — звернувся він до Тані, — можуть рухати величезні машини. Масло ваших корів може завалити закордонні ринки. Ліси ваших гір можуть забити їх. А сировина, вовна, шкіри, вони можуть насичувати наші заводи. Але треба їх використовувати раціонально. Не можна молока гнати на самогон, не можна випалювати тисяч десятин лісу, не можна вішати шкір богам у жертву, коли з кожної можна зробити кілька пар чобіт. Нарешті пора перестати їсти ваші жажливі аарчі,¹ а взятись до обробки хліба. Пора вже нарешті алтайцям ознайомитись з плугом, бороною, возом, та сіяти на тих родючих цілинах, що дарма лежать, овес, кукурудзу, а може й пшеницю. Пора завести городи на тих колосальних просторах навколо ваших юрт. Та у вас на горах росте дика цибуля. Вона така, що її можна зараз їсти в дикому стані, а Іван Макарович казав, що її там аж вісім сортів. Це я, звичайно, покладаю на його сумління. Я не перевірю, але чотири сорти я знаходив сам, хочете можу назвати їх. Пора посіяти тут цибулю, а як же, пора!

— Як це все зробити? — спитала наївно Таня.

— Я вже говорив, Танічко, що допоможуть промислові центри. Особливо ж інтелігенція. Ви, Таню, повинні ініціативу проявити, а ви стоїте „по - се - ре - ди - ні...”

Інженер засміявся. Таня почервоніла. Художник задивився на дві тераси, що як два прилавки лежали вздовж лівого берега Катуні.

— Як повстали ці тераси? Не скажете, шановний інженере? — спитав художник.

¹ Аарчі — сирчики, пресовані і закопчені в димі, приготовані з сиру, що залишається від перегону молока на араку.

Інженер був у прекрасному гуморі і зараз погодився розказувати, радий, що його так охоче слухають. Почав він із сивої давнини, коли увесь Алтай був скований льодом і снігами. Далі пішов про зміну клімату, раптовне таяння снігів утворення цієї ріки.

— Уявіть собі, — говорив він з запалом, — що тисячі потоків, зливаючи гори, летять у долини Алтаю. Вони несуть каміння, обламки скель і маси піску. Потоки зливаються по дорозі і творять ріку. Але, коли бурхлива ріка з гірських висот входить в долину, то сила її слабне і вона розливається в озеро. Матеріяли, принесені у водах, рівно заносять дно. Дно підноситься. Озеро з часом опадає і ріка жолобить в його колишньому дні русло. Тепер вона тече в берегах збудованих із власних осадків. Ці нові береги і є річні тераси. Перші тераси. Ба, і нове дно заносять осадки. Ріка меншає, через те, що стояли сніги і ледівці, вона вужчає і жолобить русло глибше — повстає друга тераса. Отак в коротці можна пояснити походження їх.

Таня мовчки тисне руку інженерові.

— Усе ви знаєте, усе. Який ви щасливий!

З ріки підноситься туман і розливається широко по її берегах. У тумані зачорнів якийсь силует. Він наближався до тваринства.

— Хтось їде до нас, — сказала Таня, показуючи рукою в дадь.

Усі звернули очі туди.

— Якась дачниця, — промовила Таня.

Художник пізнав.

— Можу навіть сказати хто, — сказав він, — це тьотя Груша.

— Фі! — скривилась дівчина і швидко глянула на інженера.

— Вам не подобається? — спитав художник.

— Ні!

— Зате нашому інженерові вона подобається.

Таня сміється. Вона нагадує йому свою недавню легенду про Сарп-Ак-Тая.

— Ви не дуже, Олексію Петровичу, — каже інженер. — Ще не знати до кого вона вчора заїжджала скоросвіт.

— До вас же.

— Ну, ну! Верталася ж не зі мною?

Таня перестає сміятись. Художник помічає це і спішить виправитись.

— Вона, мабуть, не особливо рада була з того повороту, — каже він, — але нехай.

Розмова увірвалась, бо верхівниця підїхала цілком близько.

Пізнавши в тумані товариство, вона раптом повернула коня вбік і полями погнала до села.

Уже було добре з полудня, як кам Натрус виїхав з двору Мабаша. Вийшов він з юрти заточуючись. Перед входом стояв осідланий кінь. Ійнечі напоїла його й осідлала. Кам підійшов до коня, узявся за гриву і вмиць опинився на сидлі. Попрощавшись, він виїхав за огорожу, але раптом згадав щось і вернувся назад.

Господар чекав здивовано, що він ще йому забув сказати.

— Мабашу! — гукнув кам, — чи не даси ти мені пляшку молока?

„П'яний“ — подумав Мабаш і радісно захіхикав.

— Може араки? — спитав він, сміючись.

— Ні, молока. Свіжого коров'ячого молока.

Мабаш був певний, що кам цілковито п'яний.

— Навіщо? — спитав жартуючи.

— Так, для мене, коли мене розбирає унутрі, я запиваю молоком, — збрехав швидко кам.

Причина на перший погляд ясна.

Мабаш пішов до юрти, а за хвилину вийшов і виніс бажану пляшку молока. Кам подякував і рушив з двору.

Дивна поведінка кама не дала спокою Мабашеві. Він довго бився над тим, навіщо камові молоко. Він не вірив, що кам буде його пити.

„Може заворожить корови і вони перестануть доїтись“, — думав Мабаш. — але кам був його приятель, та ще й родич. Він того зробити не міг. „Але ж навіщо молоко?“

Серед таких думок Мабаш ліг під грубезну модрину, що росла за його юртою і через кілька хвилин звідти пішло сильне хропіння на весь двір.

Ійнечі впоравшись з роботою, рада, що ненависний чоловік заснув, сиділа на ведмежій шкурі, палила люльку і побренькувала на тобшурі.¹ У юрти не було нікого, тільки з дерев'яних обручників, що висіли на кілках поглядали на неї безмовно смішні дерев'яні фігурки богів Ханимдеса й Каршита.

Ійнечі роздумувала над тим, про що говорили кам з Мабашем. Тобшур випав їй з рук і лежав на подолку, люлька погасла. Її страшно цікавило, про якого то чоловіка говорили вони. Про Монгола якогось, а хто він такий, не могла догадатись. Вони шепотіли, вживали якихось слів, яких вона цілком не розуміла, але з того, що їй вдалося піймати виявила, що вони запрягли помсту урусам. Не знала кому саме і тепер думала, яким способом вони здійснять свої погрози. Ійнечі не сумнівалась в силі

¹ Тобшур — інструмент вроді балабайки.

кама. Він коли б захотів, міг би людину перемінити в худобину. Він у змові з духами. Він служить Ерлікові злому богові, що посилає смерть. Ерлік послухає його, коли той попросить.

Вона раптом прочуняла. До юрти неслося хропіння знадвору. Її володар давав себе чути і в сні.

А кам, виїхавши на гору, посувався поволі бомом,¹ прямуючи до того місця, де він у ранці бачив художника. Він міркував чи застане ще його на місці, чи ні. У залежності від того міг вдатись, або не вдатись його плян.

Підїхавши до того місця де він уранці бачив русяву жінку, кам зупинив коня і почав пильно розглядати околицю й місце, де сидів уранці художник. Але не побачив нікого. Видно художник давно поїхав додому, навколо було тихо й пусто, тільки здалека шумів водопад і свистіли суслики, що водились тут у великій кількості.

Кам стиснув закаблуками коня й сміливіше рушив уперед. Через кілька хвилин він був уже на місці роботи художника. Розглянувшись довкола, ще раз і впевнившись, що нікого нема, зііз з коня, прив'язав його до дерева над потоком, підійшов до пенька, що на ньому сидів художник, витягнув з кишені молоко і дудку і знов подався над потік. Він шукав відповідних камінців. Через півгодини повернув на місце, несучи їх повну полу. Були це камінці, що мали мисочковату форму, різної величини, з невеличкими заглибленнями. Кам порозкладав їх обережно поміж травою в різних місцях довкола пенька, а одного встромив у дупло. На камінці поналивав молока. Закінчивши ту роботу, сховав пляшку в кишеню, сів на пеньок, притиснув дудку до рота і почав грати.

Дивні звуки полетіли з сопілки. Вони змішались з шумом водопаду і щільно заповняли долину до берегів, як вода заповняє закриту з усіх боків балку.

А кам грав без перерви. Налягав, здається, на дудку, вкладав у неї свою душу, видихав свої болі, свою помсту. Дудка скиліла під подихом його, немов промовляла словами. Страшні й дикі мусіли бути слова, бо дико звучали звуки серед холодних гір, серед суворой природи. А кам грав і грав, аж втомився, аж не стало повітря у грудях.

Нарешті замовк, а звуки, що вийшли з сопілки, вдарились об скелі, як ранений лебідь крилами.

Кам почав надслухувати. На найменший шелест у траві він перемінювався в слух, переривав дихання. Він пильно поглядав на траву, але вона не колихнулася і тільки коники польові стрекотіли в ній.

¹ Бом — вузенька стежечка над пропастью.

Він знов притиснув дудку до вуст, і знов здригнулась долина, знов поїлися звуки ще дикші, ще жалібніші, ще страшніші.

Коди раптом перервалася музика.

У одному місці заколихалась трава. Кам глянув туди. Щось бігло поміж травою.

— Змія чи ящірка?

Через хвилину лице камове прояснилось. Це повзла велика Тілан.¹

Не встиг він розглянути гадюки, як зашелестіло в другому місці. Кам побачив, що до мисочки з молоком підкрався бронзовий вуж і пив молоко, як кошеня.

Підбадьорений удачею знов почав грати. Очі вилазили з лоба, кам входив у екстаз. З кутків рота текла слина й заливала сопілку, піт струйками котився по обличчю. Кам встав і виграючи почав крутитись на місці. Очі йому горіли хоробливими вогнями. Божевільна радість розпирала груди. Тепер з кожного кутка виповзали гадюки й повзли на голос сопілки.

Дальше грати непотрібно було. Кам застромив сопілку за халяву й, обережно пробираючись поміж трави й кущі, високо підносячи ноги, прямував до потоку, на розмову з богами.

Вийшовши на непоросле, кам'янисте місце, він знов почав крутитись і скакати в своєму дикому ритуальному танку.

Страшно виглядала людина на тлі розкішного краєвиду, на тлі гірського вечора. Далека від тих красот, вона крутилась на місці, як замотеличина віщя, точила з рота піну, як скажена собака, хрипіла й ревла тваринним голосом — це людина говорила з подібним до себе, видуманим собою, злим і мстивим богом.

— Ерліку! — кричав шаман. — Ти вислухав мене, не позбавив мене моєї сили. Зішли на нього смерть. Зішли смерть на тих, що ступлять на землю нашу. Ерліку!...

Він закрутився жвавіше, руки й ноги заскакали, як у дерев'яного паяца, що його шарпають за нитку, піт котився градом, з обривками піни летіли обривки незрозумілих слів і падали на землю. Кам ще хвилину покрутився і впав на землю, знеможений, розбитий. Але тут не довелось спочити. Чорна хвороба його предків підповзла тихо, як гадюка, і обвела його своїм холодним тілом. Він боровся. Бив головою об каміння, кидався на всі боки, рвав пальцями землю, стогнав, бив ногами, ранив руки, облігччя і кривавив пісок. Та хвороба сильніша. Як линвами зв'язала вона руки й ноги і примотувала до землі. Ще кілька ударів туловища, голови — і він безвладний, переможений, тихий. Хвороба нишком, як і прийшла відступила і він міцно заснув, як мерлий.

¹ Тілан — рід змії.

Тьотя Груша вернула додому пізно, страшно незадоволена і в подавленому настрою. Цілоденна верхова їзда втомила її до краю і, нарешті, нічого не дала.

Не роздягаючись, як була в своїх довгих рудуватих чоботях, впала на ліжко й запалила цигарку. У хаті було тихо й темно, крізь вікно падало вузьке пасмо місячного світла на ліжечко, в якому мірно віддихаючи спала її шостилітня дівчинка Галя.

Тьоті Груші не до дитини було. Вона мережала свої гарячі думки, що хмарами носились над головою. Із синього цигаркового диму виринала, як жива постать, що була мимовільною причиною цих дум. Вона виростала перед нею до велетенських розмірів, то зменшувалась до величини сірника. Коли постать виростала, то тьотя Груша чула навіть слова, що вона вперто повторяла.

— Нахаба! — крикнула раптом жінка і, схаменившись, глянула на дитину, чи не прокинулась вона від її голосу. Але дитина спала спокійно. Згадка про дитину заспокоїла на мить ранене самолюбство, але тільки на мить.

— Великий художник! Подумаєш! „Я дуже зайнятий, і коли працюю, люблю самотність. Присутність зайвої людини мене бентежить і не дає працювати...“ — перекинула тьотя Груша.

Вона докурила цигарку і кинула на підлогу. Не хотілось вставати до попельнички, що лежала на столі.

— Це ж нахабство! Хіба вона лізе до нього? Та чорт з ним!

Вона перевернулась на бік задивилась в землю. Думка вперто свердила мозок.

— Скажіть на милість, як то важно... „Коли я працюю... Не бійся, коли б ота... ота косоока мавпа з'явилась, коли ти працюєш, вона б тобі не перешкодила. Ясно, що в такому разі я для тебе зайва, ясно...“

Її розбирала досада. Сягнула рукою до столика, де була склянка з водою, і випорсжила її до дна, але й це не допомогло. Перед сніма, як живі сновигали постаті художника й Тані. Вони ставали перед нею так ясно, що вона аж злякалась, чи це не галюцинації. Закрила голову руками.

— Швидко закрутила йому голову. Іч, красуня! І що вони в ній бачать? — питала вона себе. — Хто з них не говорить про ~~м~~ — всі з захопленням. Чорт знає які смаки у тих чоловіків. І нічого ж собою властиво не являє. Негарна, дикунка, самолюбна, неприступна, невихована і дурна. Приймім, неприступна вона тільки про людське око, а так, приступай скільки хочеш. Та ну ж к чорту! Буде вона над тим голову ламати?

Вона встала з ліжка, скинула чоботи, натягнула на ноги пантофлі і, здавалось, вже заспокоєна постелила ліжко.

Місяць щораз ширшим пасмом захоплював територію кімнати. Не вважаючи на втому від цілоденної їзди, спати не хоті-

лось, бо надто розійшлися нерви. Вона відчинила вікно і сперлась на підвіконник. Перед нею звивалась сріблиста стежка попід тином, за тином сад чорнів, а дальше бовваніла гора, що як великанська голова цукру виблискувала своїм голим чубом до місяця. У селі було так тихо, що кожний крок на вулиці, кожний рип дверей, чути було на другий бік села. Долина, наповнена місячним сяйвом, радісно тремтіла. Безмежна краса ночі покорила б, здається, мертве каміння. І тьоті Груші почало відлягати від серця. Вона почала забувати досаду, але на її місці появився жаль. Він тихо закрався в її душу, як місячний промінь у хату. У душі стало так тужно, так тужно, як ніколи в житті.

Тьотя Груша чує, що зараз заплаче. Не з досади, ні, з чогось іншого... Їй хочеться ласки, їй хочеться пестошів, їй хочеться ніжного слова, їй хочеться тепла, чоловічих обнять, їй хочеться любови... Хоч клаптичок, хоч на хвилинку. Як тяжко жити без неї, як тяжко не знати її?

Їй уявляється лицар на білому коні, як місяць красний, такий, як у казці. Він з їжджає з гір, юний, гарний, як мрія. У панцирі срібним. Підїздить ближче, усмішка на личку, розкриті обняття і...

Жінка мружить очі і мліє від передсмаку незрівняної розкоші. Їй душно на саму згадку. Вона корчиться, розстібає блюзку, бо в грудях огонь. З-під декольтованої сорочки виглядають вершечки в ялих обвислих грудей.

Але раптом чує чийсь кроки. Вони вистукують по вулиці, як молотки по ковадлі, звертають на стежку, бо трава глушить їх. Але ж вони ближчають. Мить і вони вже під вікном.

— Інженер! — легко скликує жінка.

Рослий гарний парубок спиняється перед вікнами.

— Ви ще не спите? — питає весело.

Вона така рада, що не може сказати слова. Вона навіть забула застібнути блюзку і простягає йому свою руку.

Інженер потискає її, гарячу, тремтючу.

— Звідки ви так пізно? — здобувається нарешті жінка, — від тієї?...

— Від якої? — питає здивовано інженер.

— Ви знаєте від кого, від красуні алтайської.

Коли вона думає про дім Тані, то він давно вийшов відти. Він ще сам ходив гуляти. Далеко ходив. Така чудова ніч, що не можна висидіти в хаті.

— Недобрий!

— Чому? — дивується інженер.

— Ходить сам гуляти, а тут одинока жінка їй богу плаче зі скуки.

Він не знав цього.

— Федоре Павловичу! Заходьте до мене на хвилиночку. —
благає вона.

Але він не може. Уже дуже пізно, а завтра вранці робота.

— Ну, заходьте! Так сумно самій...

Інженер махає заперечливо руками.

— Не можу, — каже він. — Правда, не можу. Що ви Агри-
піно Петрівна? Страшно ж пізно!

— На хвилиночку, вам жаль? Ну, я вас прошу.

Голос тихий, розбитий, кров лупить у скроні, вона чує, як
слабне тіло, безвладніють руки. Вона просить, багає, вона мо-
лить зайти. Він тільки одну хвилиночку посидить з нею і піде.
Але хай зайде. Йй так безмежно тужно, аж страшно.

Інженер погоджується зайти, але тільки на одну хвилинку,
тільки на одну.

Нехай він тільки зайде з двору, вона відчинить йому хату.

Схвильована поправляє нашвидку волосся, застібає блюзку
і йде до дверей, а за хвилину інженер на порозі.

— У вас так темно...

— Ні, це тільки так, як увійти знадвору, а дальше очі зви-
кають.

Вона не випускає його руки й тисне її до болю.

— Прошу ближче. Сідайте тут на ліжку. Один всього сті-
лець і той занятий.

Інженер навшпиньки робить незграбний крок вперед, зачіп-
ляється ногою за ліжечко дитини і мало не паде на землю. Від
шуму прокидається Галя й починає хникати. Інженерові противно
й досадно. Мати біжить заспокоїти дитину.

— Спй, дитиночко, спи, — молить вона, — спи, моя дів-
чинко, спи!

Та все даремне. Дівчинка не хоче спати. Вона перестає пла-
кати, але більше спати не хоче. Вона вже виспалась. Вона сідає
на ліжку і тре реченнями очі.

— Хочу їсти, — каже поважно.

— Уранці їстимеш, — злоститься мати, — а тепер спи, і то,
негайно!

Грізний голос матері не справляє на дитині ніякого вражіння.

— Я хочу їсти! — повторює вона вперто, крізь плач.

— Нема чого їсти!

Дівчинка розглядається по кімнаті й помічає чужого чоло-
віка. Відкриття її дивує й радує.

— Мамо! Хто в нас? — питає цікаво.

Тьотя Груша старається заступити собою інженера.

— Спи! — твердить вона своє.

— Це, може, тато? Мамо? Це, може, татко?

— Нікого нема кажу тобі. Спи!

— Ні, хтось є.

— Та спи, кажу я тобі, — кричить уже мати.

Дівчинці це не помагає. Вона не хоче спати й край.

— Битиму!

— Ні, вона знає, що це неправда, але хоче знати, хто в них в хаті.

Тьотя Груша бачить, що все пропало. Вона робить розпачливі знаки рукою, інженер бере шапку і зникає в сінях. За хвилину вона чує кроки, що хутко віддаляються від її вікон.

Галя заспокоївшись і переконавшись, що нікого в хаті нема, сидить ще хвилину і лягає. За хвилину чути її мірний віддих.

Тьотя Груша стоїть якийсь час на середині хати, як закам'яніла, потім п'яними кроками підходить до ліжка, падає на подушку й починає ревно плакати.

Ранок застає її одягнену на ліжку і блідим оком поглядає на її стомлене зім'яте обличчя.

Під'їжджаючи до села, Ломов зустрів Мабаша верхи на коні. „Куди б він так рано?“ — подумав художник.

З того часу, як він працював над картиною, йому доводилось щодня проїздити біля села і придорожніх мешканців він знав уже усіх на прізвище. Інформації давав йому інженер, що теж немало працював в школицях села і часто зустрічався з його мешканцями. Мабаша знав художник, як горду і самолюбиву людину, скупу і злу, нащадка колишніх феодалів члена княжого старинного роду.

З приходом радвлли він збіднів, втратив багато маєтків, не втратив тільки давньої пихи і гордості. Він ненавидів усіх представників влади: ненавидів і урусів, вважаючи всіх за винуватців його обідніння.

Порівнявшись з художником, Мабаш не привітався, ба, навіть не відповів на привітання. Звичайно, на нього мала вплив недавня розмова з камом Натрусом, але художник про це не знав. Він спокійно далі продовжував свою путь, щоб до сходу сонця добратись до водопаду. Він вже позабув про гордого алтайця та, порівнявшись з його юртою, мусив знову пригадати, бо перед нею псбачив його молоду, гарну жінку.

— Єзень Ійнечі! — сказав художник, обнімаючи очима її глущкий стан.

Матове обличчя жінки зарум'янилось і вона ласкаво відповіла на привітання.

— Чи не дістану я у вас молока? — спитав художник ламаною алтайськсю мовсю, мішаючи татарські слова. Він колись

жив серед казанських татар і вивчав їх мову. Тепер вона йому дуже придалася.

Жінка запросила його до юрти, але він не мав часу і тому ви-несла йому молоко в старинній срібній чарці, що стояла тільки для паради.

— Як живеш Ійнечі? — спитав художник. — Бачив я твого чоловіка. Куди він поїхав?

— Поїхав далеко, у город.

— Чого він не хоче здоровкатись зі мною?

— Не любить він урусів.

— А Ійнечі?

Вона засміялась.

— А за що не любить? — спитав художник.

— Не знаю. Кам Натрус теж їх не любить.

— Он як!

— Ти бережись Натруса. Злий він і могутній, — сказала вона тихо, оглядаючись по боках.

— Для мене не страшний.

— Не кажи.

— Ну, бувай здорова! Вертатимусь, заїду знов і тоді скажеш. А, даси тоді молока?

Він лукаво моргнув. Ійнечі споважніла.

— Заїжджай, — сказала вона.

Художник кивнув головою і чвалом подався вперед, бо над горами вже рожевіли тумани.

Приїхавши на місце, пустив коня на пашу, а сам почав лаштуватись до роботи. Немало здивувався він, побачивши якийсь камінець налиті на ньому молоко. Він його мабуть і не помітив би, якби випадково не зачепив ногою за нього і молоко не бризнуло на черевики. Тоді тільки він пильніше придивився й побачив, що єсно де-не-де позасихало на траві. Тут він помітив більше камінців пустих. Усі його здогади, звідки взялось молоко, не привели ні до чого. Факт, що хтось тут був, бо таких камінців він раніш не бачив. Але це він приписав своїй не уважності в минулому і, сівши на пеньок, почав пильно працювати. Картина була вже готова, залишалось кілька мазків, які він сьогодні неодмінно мусив зробити, бо погода кожної години могла зіпсуватись. Поки сонце впливало з-за гори, він закінчив роботу й любувався нею. На полотні, продираючись поміж чорні скелі, як живий шумів водоспад. Від його спіненого підніжжя підносились дрібненькі краплі й зливались з туманом, який рожевило сходяче сонце.

Водоспад видався йому кращим ніж у природі. Пензель і фарби зробили з нього немов живу істоту. Сонце, що впливало з-за гір, похвалило його працю.

Художник поскладав у валізочку свій малярський струмент і повернув картину до сонця, щоб підсохла фарба. Сам, як щодня, ліг горілиць на траві і задивився в синяву неба. Воно було чисте й спокійне. Його протинали іноді чорні лінії: то бджоли летіли на роботу. Сонце гралось у траві, гріло її, припікало, розніжені трави пахтіли, п'янили польових коників, що несамовито стереготіли, радуячись теплим літнім днем.

„Пора додому“ — подумує художник.

Йому хочеться додому, йому хочеться почути слово похвали від неї. Як дорога йому тепер кожна її незначна ласка, кожне її пестливе слово. А вона розуміється на мистецтві. Вона вроджений мистець і поет. Вона скаже: — „як гарно! Як дуже гарно намальовано!“ І її вушка зачервоніють, кінчики вушок. І вона потисне йому руку, ніжно й сильно, своєю маленькою білою ручкою...

— Треба їхати!

Але щось не пускає. Якесь лінь розливається по сугубах, не хочеться рухати ні ногою, ні рукою, лежав би так до ночі.

Постать Тані чогось раптом зливається з другою постаттю, в його вухах крильцями бджолиними бренить слово „заїжджайте...“ У його очах червоним квітом розцвіли її уста... Ійначі!...

„По дорозі треба вступити до Ійначі, — думає художник. — Яка це славна жінка, які в неї тонкі риси. Коли б хотіла позувати, він зробив би з неї чудовий портрет, це був би незвичайний портрет. Але вона не схоче, їй не дозволить її деспот Мабаш“

„Чи правда тому, що говорить Іван Макарович, ніби алтайці не знають кохання? Чи може бути? Який це нещасливий народ. А може щасливий, може краще без нього, без того дивного почуття. Та це ж воно рбило світові перевороти. Воно родило війни, воно зводило з розуму вчених дідів і молодих хлопців, старих жебрачок і святих дів. Воно зродило розпустників і єскетів, воно закликала до божевільних геройських поривів і стручувало в пропасть. Воно причина стільких самогубств, стількох сііз, стількох прикростей і його б не знали? Не може бути! Воно знайоме всім народам, всьому живому. Тут Іван Макарович переборщив, висловлюючись так легковажно про кохання“.

„А що, якби спробувати? Мабаша нема вдома... А вона небайдужа до нього, бо чого ж вона тоді попереджала його і стільки дбайливості було в її словах“

„Бережись кама, Натруса — просила вона. — Що це не кохання? Бідна жінка! Вона гадає, що всі повинні боятись камів, бо вони можуть проклясти, заворожити. Скільки то ще праці треба, щоб вирвати з рук їх силу, страшну силу тьми. Це вони затьмарили з природи ясний розум цього народу, вони обмотали своїми темними сітями цілі села.. Натрус! Один чоловік, а тисячі людей ідуть за ним...“

Думки, як води потоку, наткнувшись на перегороду, звернули в бік і потекли іншим річищем. Художник так задумався над цим питанням, що забув про поворот додому. Але раптом почув, як щось холодне переповзло через його ногу. Він з огидою шарпнувся, сів, але в тій хвилині почув різкий неприємний біль в нозі вище кістки.

Зірвався на рівні ноги. Довкола ноги була обмотана сіра, велика змія. Він лягнув ногою і вона злетіла в траву довга, як кнуг. Художника облив холодний піт. Заговорив самозахвонний інстинкт. Спасіння! Однією рукою вхопив ногу вище кістки, а другою дістав з кишені носову хустку. Обв'язавши сильно ногу, полетів по коня, а через кілька хвилин уже гнав конем з усіх сил додому. Здивована Гйнечі бачила, як він стрілою перелетів попри її юрту, навіть не подивившись.

Доктор Темір ходив схвилюваний по своєму робочому кабінеті. Кілька разів він брався до книжки, але читання рішуче не йшло вголосу. Резбирала така досада, що не знав де від неї сховатись. Він відчинив шахву з ліками, там, в кутку, стояла пляшка з вином, його вірним радником у хвилину розпуки. Він дістав її, відкоркував і перекинув у рота, не наливаючи в склянку. Одним духом випив півпляшки, сховав її в шахву і знов заходив по кабінеті.

Він тількищо відпустив одну пацієнтку і та за час прийняття встигла йому багато дечого неприємного сказати.

„Вона властиво за цим і прийшла. Не лікуватись, у всякому разі. Здорова, як кінь. Але яка мета в такої жінки? Яка мета? — думав лікар. — Я ж це все знаю. Знаю, що буває у неї, що закохана в нього по вуха, що гуляють разом, це все я знаю. Ні, вона прийшла ще детальніше поінформувати. — „Бачила їх в трьох над Катунню. Звичайно інженер тільки перешкоджав, а може й він небайдужий, хто знає?...”

„Тьфу! Зате матиме науку, як приходити з такими справами”.

Він плюнув, сів у крісло і знов потягнувся рукою до книжки, але навіть не розкривав.

„Усе пропало, — заспокоював він себе, — Усе пропало! З цим треба помириться і годі. Треба! Що за сентиментальність? Не бити ж головою об стіну? Та це зрештою нічого не допоможе”

Перед ним, як жива стала кімнатка, а в ній біля вікна біла голівка, окружена чорними кучерями, шийка зі слонової кости і дивний запах... Цей запах її тіла п'янив його, доводив до божевілля. Посідувавши на прощання її руку, він ніс п'янючий запах її тіла на губах додому. Він вже до ночі не їв і не пив, не курив, щоб не згубити його.

„Ох, дурень! Як маленький! Закохався! А всна проміняла його зараз при першій нагоді. Проміняла на художника, на руського, на ворога, на підлого звідника, бо ж нема в нього почуття — це певне. Проміняла і втекла через вікно до нього...

„А, він, Темір, вже мав надію. Хоч маленьку, а мав. Батьки її поважали його, він лікував їх усіх, лікував її...”

„Та все це забулось давно...”

„А втім, хто тут винен? Чи вона винна, чи можна побороти в собі почуття?”

„Хоч?... Мабуть можна. От він поборев. Цебто не поборов ще, але псборе. Це ясно, він мусить побороти. Коли хто захоче — може. Людина все може. Вона може все перетерпіти, усе переболіти, усе перенести, усе пережити, звичайно, що і втрату милої. І він її перенесе, тільки треба трохи часу. Час — найкращий лікар, навіть на лікаря Теміра”

Він гірко всміхнувся.

„Добре було б поїхати кудинебудь в подорож. Ну, скажемо, до Італії, ну в Крим, нарешті, над море, — коли ж грошей нема. От прскляте „коли ж...” А розлука це добрий винахід і не новий. Хто то говорив про розлуку?”

Доктор Темір уперто думає, хто говорив про розлуку. Йому страшенно хочеться пригадати...

— „Розлука гасить малі почуття, роздуває великі. Як втер, що гасить свічку, а роздуває вогнище”

Він ходить по кімнаті, вперто повторює думку вченого й не може пригадати його прізвища.

„Розлука гасить малі почуття... — Невже він не пригадає? Нав яєлева думка починає мучити. На мить він забуває все, що його мучило раніш. Ця думка заповснила весь його мозок.

„Ксли б не випив, певне пригадав би. А добре сказано. Але него сказав? Ага! Є! — пригадав нарешті: — Ля-Рошфуко Старий, французький мислитель...”

„Гасить малі почуття, а роздуває великі...”

„Значить і розлука не поможе?”

— А хіба, докторе Теміре, у тебе великі почуття? — запитує себе доктор. — Великі? Признавайся? Бідний доктор Темір! Що ж, не здавайся! Виклич на поєдинок свого суперника, як у старовинних рсманах, знаєш, забий його в двобою і шлях тобі вільний...

Доктор якесь чудно сміється.

„А вона? А що далі? Вона ж його ніколи не кохала. Він знав її маленьксю дитинсю. Лікував її, бачив її маленьке дитяче голе тіло, а пстім раптом вона вирссла, так швидко вирссла, що доктор не знає, коли це сталося. Він рік не бачив її і, приїхавши через

рік, зостав дорослу дівчину і відразу закохався по самі вуха, як гімназистик”

..Яка все таки лукава ця доля, яка несправедлива...

..Дурна, дешева філософія, — обриває він себе, — не гідна дорослої людини

Але йому робиться жаль себе, що він зробить? Таки дуже жаль.

Вино розбирає, в голову вдаряє винувий газ, на очі показуються сліози.

..Ох, і нещасний я сирота...

Доктор Темір підходить до шахви, дістає недопите вино, перекиляє пляшку і п'є з шийки до дна. Ноги слабнуть, він, похитуючись на ногах, іде до свого фотеля і поринає в нього. На вікні появляється горобчик і весело скаче. Доктор жалісно дивиться на горобчика.

— Ти голодний маленький? Чи може ти в гості прийшов до мене? Ніхто до мене в гості не заходить, ти один. Моя пташка забула мене. Вона тепер другому щебече. Бідний пташку. Доктора Теміра тепер уже ніхто не звеселить. Його пташка полетить звідси і стане сумно, сумно. Запанує тяжка осінь в душі бідного доктора на ціле життя...

Доктор Темір понурив голову й задумався. Під вікном цвірінчало багато горобців, із саду лилось запашне повітря до його кімнати.

Але раптом під вікном пробігли чийсь ноги, сполошили співче товариство і залопотіли в передній.

Доктор підніс голову. До дверей хтось раптовно, голосно постукав. Горобчик і собі злетів з вікна і сів на галузку. Доктор витріщив очі. До дверей постукав хтось ще голосніше.

— Увійдіть! — вибелькстав він.

На порозі появилась Таня. Обличчя їй було червоне. Мокрі завітки прилипли до скронь. Вона важко дихала стомлена й схвильована...

Доктор сидів без руху в фотелі, роздумуючи, що трапилось. Його олов'яні сні впились у Таню, він чув, що не може рушитись, що пеначе хто прив'язав його до фотеля.

— Докторе! — почала нездоровкаючись Таня. — У нас небезпечно хорий, ходіть якомога швидше.

Доктор наче прочував од сну. У нього заговорило почуття свого язку, що на мить протверезило.

— Хто хорий? — спитав він.

— Одного чоловіка вкусила ядовита гадюка, рятуйте його. Докторе Теміре, швидше!

— А хто хорий? — повторив Темір.

— Хора людина, докторе. Вам повинно бути байдуже.

— Не байдуже.

— Що це значить? — нервується Таня. — Хора людина, які тут дспити? Ви підете, докторе, негайно. Час не чекає. Я прошу вас, любий, — мовить вона, — слішіть. Теміре, я благаю вас. слішіть.

— Ви не сказали хто хорий.

— Худежник хорий, впертий докторе! Його змія вкусила. Слішіть, молю вас!

Доктор Темір грубо сміється, регоче аж захлинається.

— Ваш коханий хорий, тому ви так спішите, тому я честь бачити вас у своїй хаті? Ха-ха-ха-ха!...

Таня дивно дивиться йому в очі і радить не забуватись. Він не має права так казати.

— Про нього й говорити не можна?

— Ви йдете, докторе?

— Ні.

— Ви мусите. Ваш обов'язок лікаря.

Вона не зводить з нього гнівних очей. Вони гіпнотизують і докторів робиться моторошно. Він перестав сміятись, обличчя зробилось тверде, як скеля.

— Вставайте! — каже Таня.

— Не встану.

— Теміре, пожалієте. Ви лікар. Ще раз кажу не забувайтесь. Доктор Темір сопє.

— Не підю я лікувати вашого коханця. — кричить він скажено і хитаючись встає.

— Як ви смієте кричати? Ви п'яні! Мовчіть! Ви п'яні! Я питаю, ви підете, чи ні?

— Ні!

Таня бачить, що все даремно, що він незламаний, що не піде. Її охоплює жахна ненависть.

— Ми з вами ще поговоримо. — каже вона і в словах її дика погроза. Вона просити більше не буде. Вона просила тільки один раз, за хору людину. Тільки раз!

— Бувайте! — рве вона слова, грюкає дверима і вибігає на подвір'я.

Доктор поволі тверезіє. Її очі, її слова важкі, як камінь, на груди, холодні, як лід.

„Обов'язок лікаря — лікувати хорого. Нічого не зробиш. Але лікувати того, хто забрав тобі твоє щастя?... Чи є такий людський закон?...”

Він вихилився через вікно й наказав хлопцеві негайно сидіати коня.

Потім підійшов до шахви, забрав потрібні струменти, якісь

ліки у пляшечках, поховав їх у подорожню валізочку і вийшов на двір. Через кілька хвилин він уже летів верхи до дому Тані.

Кам Натрус слухав, що йому розказував Мабаш. Час од часу, у залежності од слів приятеля, його поморщене, як печена картопля лице здригалось, зморшки згущались у кутках очей і з одкритого рота псказувались чорні, гнилі зуби, то кам'яніло і вуста стискались у вузьку синю лінію. Тоді його косо посаджені, з припухлими повіками очі ставали холодні і гострі як ножі. Він проймав очима Мабаша і Мабашеві самому ставало страшно від них. Мабаш скінчив свою дповідь, і кам перетравлював поволі почуте.

— То хто з них важніший і більше може зробити нам шкоди, — спитав він по хвилині, — цей, що лежить уже, чи той другий?

— Той другий, — сказав поспішно Мабаш, — Цей, що лежить, то так більше, для себе щось там робить, він не тах, кажуть люди, шкідливий.

— Усі однакові, — вивів з почутого кам, — усі уруси шкідливі. Усіх треба нищити.

Мабаш аж присів під грозою його голосу. Натрус мав над ним непереможну силу. Як усякий ситий, безжурний, а до того пристаркуватий міщанин, Мабаш більш від усього на світі боявся смерті, а Натрус міг її накликати на людину, коли схотів. Тому го Мабаш слухав у всьому кама, ба, займався такими справами, про які сам ніколи не подумав би.

— Це правда, — сказав він, — але той гірший. Той, кажуть, хоче резкопати гори і забрати золото, що вони криють у собі. Хай він тільки почне копати, то злетяться з усього світу, як чорне вороння і тоді нам загинуть. Ми не втримаємось, нас мало. Вони витіснять нас цілком, позаселяють усі наші долини...

— Смерть їм! — перебив твердо кам. — Смерть їм! — повторив. — Треба негайно починати роботу. Треба знищити його в найближчі дні, щоб не поширилась зараза, щоб іншим відпала охота сунутись до нас. Алтай для алтайців. Алтай має бути недоступна твердиня. Об неї розіб'ють голови не поодинокі люди, а цілі народи. Нас покищо мало, Мабашу. Нас два нічого не робить. Треба зібратись нам усім, треба стати до боротьби всім алтайцям, як за тих недавніх ще часів, коли гори роїлись від наших повстанців, що захищали свої житла від червоної комуни. Вони злякались нас. Ти пам'ятаєш? Ніхто ногою тоді не ступив на землю нашу. Ти пам'ятаєш? Але треба було ще довше триматись, а не кидати зброї за одну обіцянку автономії. Ти бачиш, що тепер? Вони забороняють нам визнавати віру предків. Вони не дають молитись нашим духам, приносити жертви богам. Жертви

наші, не їх, і ми не маємо права порядкувати своїм. Правду я кажу, Мабашу?

— Правду кажеш. Ти кам, ти найрозумніший з нас. Тобі боги відкрили розум, а нам сповили чорною тьмою.

— Ми підбуримо всіх алтайців. Хто не з нами, той ворог, тому смерть.

При слові смерть, Мабаш скулився, аж присів. Той Натрус так мучив своїми всякими плянами, такими страшними, що просто жити не давав. А спекатись його ніяк не було сили. Мабаша лякала сама думка, що доведеться щось робити, наражатись на небезпеку.

— Важко це буде.

Кам блиснув очима, яж люжками.

— Не важко.

Мабаш знов присів.

— Наші душі темні, — почав він. — Темні, як учорашня печіря хмара або пільма пічна. Треба влити в них світло, треба прояснити їх. Наші люди смирні. Так знов таки треба, щоб не були вони покірні, як вівці, а щоб стали дикими звірями.

— Усе зробимо, тільки б знайти в гілах своїх людей. З'єднати тих, що ще не забули свого роду, треба закликати тульчі.¹ щоб з теспшурсем співали про давню славу Латаю. Їм треба творити нові пісні, про невих багатирів, що розщавлять ворогів, як за давнини. Треба, щоб вони були в кожному аїлі. Довгими осінніми вечорами, коли Ульгень погасить денне світло, щоб збирались у юртах люди, а співаки, щоб їм співали пісень і закликали до боротьби й помсти. Треба, щоб вчили подавати в молоці отруту тим, хто хоче молоска напиться, щоб подавали гадюк замість риби, щоб убивали зашельців, як вовків у своїх загородах... Це так на майбутнє, а з цими, що є цього року, з цими двома ми справимось, Мабашу, з тобою сами.

Він нагнувся Мабашеві до вуха й прошептав ледве чутним голосом:

— За нами горсю стоїть Республіка Монгольська, а там і... Японія. Про це я знаю один. Тепер знатимеш ти. Але слухай, коли про це дізнається третій, тобі на світі не жити. Пам'ятай, Мабашу. Я і ти, і більш ніхто...

Мабаш закліпав очима, на лоба йому виступив піт. Він так злякався погроз кама, що не міг перевести духу. З одного боку, він був радий, що користується таким довір'ям у нього, а з другого боку, дрижав зі страху за наслідки, що могли з цього виникнути. Він хотів було щось спитати кама, але в потоці, що шумів

¹ Тульчі — професійний співак, що виконує багатирські героїські епоси.

недалеко юрти, щось зачалапало, і приятелі почали уважніше прислухатись.

— Хтось їде, — сказав Мабаш.

Кам не відповів. Його очі були звернені в той бік, звідки виходило чалапання кінських копит по воді.

З лезини, що обросла потік, виринула коняча голова, а за нею, розсуваючи руками галуззя, показався їздець.

Камове обличчя пряснилось. Він пізнав свого післанця і праву руку Тріша, що жив у Чсмалі і доносив йому про все, що там творилось. Він мав важливе завдання слідувати за художником і інженером і повідомляти його про кожний їхній рух. Поява Тріша була надзвичайно до речі, бо кам страшно цікавився долею художника, а про його хворобу уже знав від Мабаша, що про це тільки не говорив.

Тріш підїхав ближче, поздоровкався і зліз з коня. Кінь, пущений вільно, зараз почав скубти траву, а їздець підійшов до вогнища.

Кам запалив люльку і подав гостеві, як закон вслить. Гість нахкав люльку й мовчав. Мовчали всі три. Ніхто не хотів починати розмови.

Алтайці вміють довго мовчати. Порозкидані по горах, більшість життя проводять вони самоті і відвикають від розмови. Зате розуміють себе і без слів. Мовчанка Тріша видалась камові задовга. Він чув, що щось не гаразд, і тому перший перервав її.

— Чого ти, Трішу, мовчиш? — спитав. — Хіба немає веселих вістей?

— Немає, — відповів байдуже Тріш і плюнув жовтою слиною у вогнище.

Кам не хотів вірити.

— Це так здається, — сказав він, всміхаючись. — Ще не здох?

— Ні, і не скоро здохне.

Сказавши це, Тріш серйозно і зосереджено задивився у вогнище, що, здавалось, не чує, що коло нього діється, і не відповість навіть на дальші запитання, ніби замикаючи останньою фразою всі дебати.

— Не турбуйся, здохне, — сказав упевнено кам, як людина, що не знала у житті промахів. — Але ж справді воно надго довго, — засумнівався він.

— Йому не дають вмерти. Сидять день і ніч над ним.

— Хто?

— Ти знавш.

Кам стягнув брови, на лобі утворилась глибока борозна.

— Ота? Знаю. Гадина! А ще хто?

— І лікар.

— І лікар? Хто це?

— Темір.

Натрус скочив, як укушений. Він ухопив Тріша за груди і затряс ним, аж затріщала одежа.

— Що ти кажеш? — заревів.

Він забув цілком про доктора.

— Те, що чуєш, — відповів поволі, не хвилюючись Тріш.

— Алтаєць лікує свого ворога?! Темір лікує коханця своєї нареченої, всерега своєї отчизни?!

— Так.

— Як же це сталося?

— Вона захотіла, і він пішов.

Кам грізно дивився на Тріша і з його грудей добулось, як з-під землі: „безчесний“

— Правда, — погодився Тріш, сидючи так само безучасно й поглядаючи у вогонь.

— Ти чув, Мабашу, що Тріш сказав?

Мабаш заморгав очима і потакнув головою.

— Та чув, чув, — сказав він, — і серце моє розпирає лють. — Але на обличчі його малювалась цілконита байдужність і ніякої люті.

Кам скреготів гнилими зубами і стискав кулаки. Сопучи встав і пішов до юрти. Гості далі сиділи мовчки. Кожний думав про своє. За хвилину Натрус вийшов із юрти, несучи чвертку араки і мисочкуватий дерев'яний посуд. Він сів перед гістьми, налив у посуд араки і подав Мабашеві. Мабаш надпив ковток і за етикетсю повернув назад. Кам надпив у свою чергу і віддав посуд приятелеві. Мабаш випив тоді до дна. Натрус повторив те саме із Трішем і випив одну мисочку сам.

Мисочка пішла по руках і чвертка спустіла вміть. Кам знов зник у юрті і через хвилину повернув з другою чверткою, яку гості осушили також за кілька хвилин.

Більше розмови не було. Гості встали і почали збиратись до від'їзду. Мабашеві було по дорозі з Трішем.

Натрус залишився сам. Йому замало було випитого трунку.

Захотілось ще. Досада була надто велика, щоб її можна залишити пару пляшками. Він встав і подався до юрти, але на порозі спинився. Повернувшись убік Чемала і помахав кулаками.

— Попам'ятаєш ти мене, — зашипів він, — я терпів тобі доси, доки ти лікував тільки. Мені хорих ще досить залишалося. Але коли ти ламаєш мої пляни, то бережися. Цього я тобі не спущу, ні, як скажену собаку, заб'ю. Попам'ятаєш ти мій кулак. Бе-ре-жись!...

Таня задивилась на захід сонця. Воно майже ціле пірнуло в безсідню і тільки шматочок, як зрізок червоного яблука, лежав на горах. Чи бачила вона що? Її думи попливли далеко, розбрелись у всі бски, як проміння того сонця, що сідало за гори. І вона ніяк не може словити їх, зібрати до купи. Вона, здавалось, забула на мить, де стоїть, забула, що біля неї на ліжку лежить хорий.

Як дивно все це сталося? Той чоловік, якому вона, зустрівши перший раз, стільки нагруб'янила, став їй найдорожчий на світі. Якесь добра доля привела його сюди і положила на ліжко її матері, щоб вона могла ходити коло нього, коханням своїм лікувати його недугу. І він видужував. Таня благословила час і місце, де його вкисила гадюка, зіслана богом чи чортєм, але вона була причиною того, що він тут. Порою здавалось їй, що це сон, що це неправда. І тепер, сидючи в задумі, вона боїться обернутись, щоб не втік чудесний сен з сней. Але ні, то правда, вона чує, як хорий рухається, чує погляд його на своїм обличчі. Мимохить оглядається зустрічається з його счима, з його усміхненим лицем. На стіні в його головах грає червоний зайчик. Чорний образ сумує на стіні. Перед ним давно вже не горить лампадка, а з образа так сумно дивиться на них Христос. Таня глянула на нього і швидко очі спустила додолу. Німий свідок її невимовного кохання. Вона не примічала його досі. Вона червоніє. Хорому, що слідував увесь час за її обличчям, здавався, що вона почервоніла від дстику його руки. Він піймав її маленьку ручку і почав пестити в своїх руках.

— Таню! Чого ви перестали? Розкажіть! Мені так гарно від вашого голосу. Розкажіть, Таню!

— Що тут цікавого, — каже вона ледве чутно.

— Дуже цікаво, дуже, розкажіть, Танічко.

Таня дивиться на нього і ще гірше червоніє.

— Я не можу зловити думки. — каже вона. — Немов пірвались нитки, що зв'язували їх з моїм мозком і вони, як горобці, полетіли у безсвіді. Здається, я ще бачу білу нитку, зачеплену за ніжку горобчика, але піймати її вже не сила. Чому то так?

— Не знаю, моя ніжна. Ви розсіяні трохи.

— Колись маленькою, — псчала вона, прибравши себе до рук. — я любила слухати пісень тульчі. Ви їх ніколи не чули?

— Ніколи.

— Це чудові пісні. Не багато тепер уміє їх співати. Їх можна слухати цілі нчі. Тікий співак, побренькуючи на топшурі, розказував про давню славу Алтаю, про подвиги його богатирів, їх чудесних ксней, про давні багатства, про давні війни, що точили алтайці. І я тоді мріяла про ті часи і хотілось їх воскресити. Мрія

яла я, щоб вернулись вони, щоб вернулась давня слава моєї вбо-
гої, темної отчизни...

— У мене дідусь в. Батьків батько. Він славний тульчі і знає багато пісень. Уже доросла, будучи вчительською в тім селі, де він живе, я не раз заходила до нього і слухала, а він говорив і грав і слова пісні лилися з його вуст, як солодкі потоки меду. І завжди, коли було важко на душі, я йшла до нього, а він оповідав, стівав і це так помагало...

— Ви стомились? — спитала вона раптом.

— Ні, ні, — просив художник, — так гарно, кажіть далі.

— А далі, що ж далі? Я ще так мало прожила, що нема ще про що говорити. Коли вибухла революція я була ще маленька. Я пам'ятаю, як батько мій казав: „тепер припиниться експлоатація й колонізація“ Слова „експлоатація“ я не розуміла, а „колонізація“ знала, і всі ми її боялись. „Тепер кожна країна для себе. Алтай для алтайців — казав батько, і я чекала тієї революції. Чекала, коли вона дійде до нас.

— І дійшла ж, — перебив художник, всміхаючись криво.

— Прийшла. Але чи виправдала себе цілком? — Не знаю.

— Що ви, Таню? Звичайно, так. Ви може інакше рисували її тоді в своїй дитячій голівці.

— Може. Я задоволена, але все не так, як я думала. Чогось не достав. Та про це не треба тепер. Колись пізніше поговоримо, коли ви будете цілком здорові. Ви пам'ятаєте, лікар казав, що вам не можна хвилюватись.

— А хіба це конечно? Хіба не можна спокійно?

Художник замовк. Таня знов задумалась. Раптом оживилась.

— А знаєте, ще пригадала. Коли я була маленька, то до нас зайшла ворожка циганка і ворожила мені, що я буду щаслива, але повинна берегтись води, бо в ній я знайду смерть. І дивне диво. Я не вірю їй, а бюсь води. Боюсь і чую, що вона мене тятне до себе.

— Дурниці! У вас у всієї нації є, здається, якась водобоязнь чи водонехіть, — коли так можна висловитись.

— Як то? — здивувалась Таня.

— При такій масі води, бо її ж повно на кожному кроці в виді джерел, потсків, річок, рік, озер — ніхто не миється, ніхто не купається. Я скільки не купався в Катуні чи в Чемалі, ніколи не бачив, щоб купався дорослий туземець. Я гадаю, що та, що ворожила вам, боялась, щоб ви не відступили від національних правил, і тому такого наговорила.

— Ну й пояснення, — всміхнулась Таня, — нема що казати. Вода в алтайців священна і її не можна забруднювати, це правда,

але тепер вже небагато є людей, що цього дотримуються. А з рештєю, це говорила циганка, а не алтайка.

Жартівливий тон художника і насмішки робили Тані боляче.

Він говорив правду, вона не могла заперечити, але ж міг він пощадити її і не говорити неприємного.

До кімнати ввійшов батько Тані, і вона, скориставшись з його приходу, вибігла в кухню.

Іван Макарович, радісно потираючи руки, підійшов до художника.

— Як ваше здоров'ячко дорогоцінне? — спитав він, тиснучи йому руку.

У словах, рухах і очах Івана Макаровича було море щирости, і художник цілком розчулився. Не випускаючи рук, він сотній раз дякував йому за щире прийняття.

— Коли б не Таня, ваш ласкавий дім, ваші лікування, я може вже гнів би де за селом. Ви мене врятували і як віддячити — не придумую.

— Та ми тут не при чім, любий майстре. Тут, якщо дякувати, то одному докторові Темірові. І коли й зробив хто що, то тільки він.

Ломов скривився на саму згадку залежності від Теміра. Він колись дивився на нього так зневажливо, а цей скромний лікар доклав усіх зусиль, щоб врятувати його. По кілька оазів на день приходив, сидів ночами, коли хорому ставало гірше, коли пухлина поширилась на все тіло, коли художникові загрожувала смерть.

Але цього не хотів знати художник. Він бачив щодня строге лице ділової людини, що сумлінно виконувала свій обов'язок. Він ніколи не залишався ні на одну хвилину довше, ніж того треба було; він відходив, скінчивши свою роботу, навіть не попрощавшись.

— Я полів би, щоб не лікував мене ваш доктор, — сказав Ломся.

— Чому?

Художник завагався що сказати.

— Та так, він мене, здається, не терпить.

— Це вам так здається. Це людина така чесна і така чиста, благодарна, що не любити нас він не міг би. Він же на вас дивиться не як на уруса, а як на пацієнта. Він, правда, великий націоналіст, але чоловік толерантний, більший, мабуть, ніж моя Таня...

— І ви, любий, Іване Макарович, — доповнив художник.

— А я ж, що? Я також визнаю чужі погляди.

— На націю?

— А як же? Я хотів би, щоб усі нації розвивались, росли, тільки щоб не гнітили інших.

— І щоб кожна, звичайно, жила на своїй території?

— Безперечно. А хіба ж, наприклад, росіянам мало своєї території? Ви їхали сюди, ви бачили ті незбагнено великі, безлюдні простори, на яких тільки трава росте та полин. Ви сотні верстев проїхали, не зустрічаючи по дорозі села. Значить, землі досить, чому їм не селитись на тих степах родючих? Чому їм не розорати їх, не засіяти пшеницею? Росіяни степовики споконвіку. Чому вони покинули степ і лізуть до нас, у гори, де нам самим так тісно? І щастя ще, що вибухла революція. Не будь її, нам би цілком не було де жити. Революція припинила колонізацію, привела до відродження нашої нації — вона тепер піде швидким кроком.

— Ви бієте самі себе. — сказав художник, тоскно поглядаючи крізь відчинене вікно на чисте вечірнє небо. — Скажу вам словами інженера. Ви змішуєте два поняття: колонізаторську політику царського уряду з політикою уряду Рад. Ви сказали „чого лізуть“ треба було сказати — чого лізли. Тепер не лізуть? Так же?

— Може але мають охоту. — сказав Іван Макарович.

— Я тоді не знаю, кого ви вважаєте за таких, що лізуть. Може інженер і я теж ліземо?

— Що ви?

— А що ж іншого? Я бачу, вас мало ще переконав Федір Павлович. Не вибив з вас ще того шкідливого шовінізму. Ви з ним заведіть розмову на таку тему. Він інакше відповість, ніж я, і краще роз'яснить.

— Бо ви самі хоруєте на цю хворобу. У вас теж шовінізм, але не такий, як у мене, вузький, він у вас великодержавний, так що тричі шкідливіший від мого.

Художник безнадійно зітхнув і всміхнувся.

До кімнати увійшла Таня з матір'ю.

— Ви про що тут?

— Про національне питання. — сказав художник.

Таня нахмурилась на батька.

— Ти завжди розпочнеш, тату! Знаєш, що Олексієві Петровичу не можна хвилюватись.

— Я його, доню, не хвилюю.

— Як же ні? Він про це питання спокійно говорити не може. А знаєте, — перервала вона розмову, — про нашого художника вже не тільки дачники, питають. Заходив оце зараз Тріш. „Як здоров'я вашого дачника“ — питає. Я аж здивувалась. Звідки, думаю, така прихильність?

— Ви його знаєте? — спитала вона художника.

— Не мав приємности.

— Це чоловік непевний, — промовив Іван Макарович. — Його треба боятись. То злий чоловік, рідко злий, недарма його так любить Натрус.

— А що мені ті всі Натруси?

— О, не кажіть. Може Натрус і причина вашої хвороби?

Художник зробив здивовані очі.

— Поява гадюк на місці вашої роботи дуже підозріла.

— Не він же їх накликав.

— Певний, що він.

— Що ви? Хіба можна в таке вірити?

— Та не знаєте сили наших камів. Вони при допомозі спеціальнісі дудки можуть їх наликати в будьяке місце.

Художник перший раз таке почув, і це його дуже зацікавило й здивувало.

— А знаєте, це факт, що там хтось був, — сказав він.

— Я ж вам кажу.

— Ні, я тепер певний, я бачив порозливане молоко на камінцях.

— О! тепер ви догадуєтесь?

— Це мала бути принада для них?

— Не помиляєтесь. Ви бережіться. Ви чимсь не сподобались йому.

„Ййнечі! Ййнечі казала — подумав художник, але не сказав голосно.

— Що ж я йому міг зробити?

— Оцю вашу роботу вони взяли за якийсь злий намір, бояться вас.

— Ви кажете — вони. Хто це?

— Цього я не можу знати, але певний, що він не сам.

У кімнаті уже добре посутеніло. Таня стояла біля вікна і дивилась на вулицю. Вона не брала участі в дальшій розмові, здається, не чула її. Думки її блукали по горах, як тіні хмар, що сунуть над верхами. Ганна Степанівна підійшла до неї і погладила її голову.

— Щось моя доня останніми часами змінилась. Усе думає і думає щось. Що з тобою, доню?

Таня спалахнула.

— Чого ж ти?

— Ох, не перешкоджайте мені, мамо. Завжди ви щось знайдете сказати.

— Та я ж нічого доню.

— Ніколи не можна мати спокою.

— Тихо, тихо. От натура! Недарма доктор Темір сказав, що ти дика. Недарма...

— Тепер зі своїм доктором пристали.

— Бо, правда.

— Ну й добре.

— Самувар час уже ставити?

— Уже давно час.

— Піду.

Ганна Степанівна пішла поволі до кухні, а за нею непомітно винішов Іван Макарович. Таня з художником знов залишилися самі.

Вузьенькою стежечкою понад кручею просувалась поволі невеличка валка. Попереду їхав інженер Манченко, тривожно поглядаючи в долину. Там ревла і клекотіла між камінням річка. Стежка, що по ній їхав інженер, виглядала, як карниз на височенному домі, вище карниза, як дах, підіймалась гора, де-не-де поросла соснами, де-не-де березою і кущами. Манченко був не із боягузів, але їзда була небезпечна, і він чекав, коли б швидше проїхати цей неприємний бом. До краю залишилось усього кільканадцять метрів, але дорога тут була найнебезпечніша, бо дах-гора утворювала ледве похилу стіну в виді величезного викопу. Інженер оглянувся назад, бо його супутники, два алтайці, щось між собою загсворили, а досі вони їхали мовчки. Вони везли інструменти і пляни, що він знімав так довго і серед таких важких обставин.

Непомітивши нічого підозрілого, інженер поїхав далі, але раптом побачив, що дороги не стало. Поперек стежки лежало свіжозрубане дерево величезних розмірів, якого не можна було ні перескочити конем, ні скинути у пропасть. Інженер спинив коня перед деревом. Якийсь неприємний холод полоскотав по спині, у голову постукав сумнів. Він оглянувся і на обличчі одного зі своїх помічників добачив легку тінь усмішки. Сумніви почали збільшуватись; тут пахло чимсь підозрілим.

— Куди ви мене завели? — спитав інженер, грізно глянувши на робітників.

— Ти сам їхав, — відповів зневажливо один.

— Хто зрубав дерево? — крикнув інженер.

— Не знаю.

Було ясно, що дерево зрубано нарочито і западню зроблено на нього.

— Що ж тепер робити?

Помічники одкрито, голосно сміялись.

— Нічого! Скачи конем. Кінь перескочить.

Інженер заліз з коня. Він розглянувся довкола, виїхати не-

можливо. Рада алтайця була явно божевільна. Манченко звернувся до нього.

— Коли ти радиш мені сказати, — сказав, — попробуй сам. Бери мого коня й скачи, тоді я перескочу за тобою.

— Ти попереду, тобі й першому їхати.

Насмішок було вже забагато.

— Вертати назад! — закричав інженер.

На алтайців крик не зробив ніякого вражіння.

— Вертати нема куди.

— Ви мене нарочито завели сюди?!

Алтайці переговорили між собою, але не відповіли.

— Назад! — заревів інженер, виходячи із себе.

На нього дивилось два суворі, похмурі обличчя. Вони й не думали піддаватись.

— Ви чули, що я сказав?!

Алтайці мовчали, немов не чуючи нічого. Інженер бачив, що він у пастці. Страшна лють поконала попередній страх. Він їм покаже, що жартувати з ним не легко. Він вживе тоді іншого аргументу і той відразу допоможе. Інженер витягнув револьвера і скерував на алтайців.

— Назад! — скомандував він.

Алтайці такого повороту справи не чекали... Вони ніколи не бачили в нього цієї маленької зброї, але поява її викликала цілком несподіване вражіння.

— Назад не можна, — сказав один, та вже цілком інакшим голосом.

— Мені тут не ночувати, — ревів інженер. — Ви привели мене сюди, виводьте назад.

Один алтаєць хотів наблизитись до інженера, але той затримав його рухом револьвера.

— Назад! — закричав він, націлюючись з бравнінга. — Тут нема проходу.

Алтайці знов щось між собою поговорили. Той помічник, що був ззаду й віз пляни та інструменти в перекидних мішках, пошпортав щось коло сідла, немов переконуючись, чи воно добре тримається. Він лотупив очі в землю і почав навертати коня. Та справа була не легка. Ліворуч була круча і туди повернути було неможливо, можна було повернути тільки праворуч, але тоді коняка мусила вставати дуба, бо стіна була ледве похила. Чоловік шарпнув за вуздечку і вдарив коня пагаєм. Кінь скочив на викіп, але в той же час сідло плавно з'їхало по його хребті і скотилось у пропасть. Інженер бачив, як воно летіло, як гепнуло в річку, як вода заливала сідло і торби. Він стояв як хорий. Розширеними жахом очима дивився, як пропадала його тяжка праця, як немилосердно заливала вода ті мізерні рештки, що падали на її дно.

Коли по хвилині він підняв очі, то побачив, що два коні були вже повернуті до нього задом і на них втікали алтайці. Крикнув за ними, але не послухали. Вистрілив, але даремно. Вони зміркували, що він не міг у них потрапити, бо його кінь заважав на дорозі. Становище інженера було надзвичайно важке. Спереду лежало дерево, ззаду кінь, а всі здобутки його на дні річки. Їх треба було дістати за всяку ціну. Може ще хоть щонебудь лишилось?

Хотів повернути коня і їхати за алтайцями, але згадав, що там може бути засідка. Він прекрасно бачив, що проти нього була лова, що це був хитро придуманий план скинути його в безодню, не викликаючи ніяких підозрінь. За це говорило яскраво свіжо-арубане дерево, що ще висіло, зачеплене за пеня.

Манченко прив'язав коня до галузі, а сам переліз через дерево, залишивши коня напризволяще, пішов до аїлу, що лежав в кількох кілометрах від того фатального місця.

Прийшовши до села, почав шукати робітників, щоб піти з ними шукати інструментів і визволити нещасного коня, що стояв над кручею, але ніхто не хотів іти. Обіцянки грошей нічого не помагали. Інженер ніколи ще не бачив такого ворожого ставлення до себе і не знав, чим пояснити таку раптову зміну.

Злий, стомлений побіг по старій дорозі до коня. Йому вже не жаль було інструментів, жаль було коня, що, як сирота, стояв над безоднею. Та й кінь був не власний, а чужий, і за нього лежав у хазяїна немалий застав. Інженер пожалів уже, що лишив його самого. Чого йому було боятись засідки? Вони беззбройні не приступлять до нього, знаючи, що в нього зброя.

Червоний від натуги, мокрий, змитий потом, він прибіг до мовчазного друга. Кінь стояв покірно, потупивши голову, й дрімав. Коли прийшов господар, він підняв морду і почав його обнюхувати, а інженер ласкаво пестив гладеньку коневу шию.

— Що ж ми тепер зробимо, друже?

Він глянув мимоволі в долину і здивуванню його не стало меж. З річки, закотивши штани, робітник його добував сидло і торбу з побитими інструментами. За річкою на тому березі стояв його кінь.

Інженер крикнув у долину, але алтаєць не чув, чи просто не обзивався. Він якраз видобув із води торбу і виніс на другий берег.

Інженер крикнув ще раз. Алтаєць підніс голову і побачив інженера. Не кваплячись витяг він з торби побитого теодоліта, підніс догори і зо всього розмаху вдарив ним об камінь. Інструмент розбився на шматки. Тоді глянув угору, вишкірив зуби і сховався за кущами.

На горах ставало небезпечно. Інженер бачив, що ненависть

до „урусів“ більша, ніж він гадав. Постоявши хвилину, посумувавши, заходився звільняти коня з його трудного становища.

Широку гірську долину пітьмою заливала ніч. Кинула чорний серпанок на гори, скелі, на юрти, сповила жедри столітні тільки на верхів'ях, де сонце сховалось, стояла смуга світліша, як стрічка. Димилась річка. Водяна пара сивими клубками підіймалась угору мішалась з димом, що густо виходив із юрт. Чорні, задимлені, як купи хмизу, рідко порозкидані по широкій мальовничій долині, вони дивно негармоніювали з околишньою природою.

У долині тихо, неначе вихерло все, заснуло, тільки дим, що пнеться угору, каже, що тут люди живуть і не сплять.

Придивившись, видно перед юртами корови, прислухавшись, чути, як вони сопуть і стогнуть. Соковита трава розпирає їм боки і вони жують, жують, перемелюють те, що набрали за день у великі шлунки. Час-від-часу лине угору різкий крик, як скигління нічного птаха.

... Ов!... ов!... ов!...

То алтайські господині скликають запізнені корови, що вернулись ще наніч.

І линуть ті крики далеко у ніч. Їх повторюють узбіччя, і хоч в далені замовкли, у горах ще чути, як скаргу: ...ов!... ов!... ов!...

Густішає пітьма. Ховаються юрти. Сіріє білий туман.

Біжать хвилини. На велетенському темному циферблаті вивисовуються дві фосфоритові стрілки — чумацький шлях.

Біжать хвилини...

З-за гір, з-за лисих голов вилізло велике червоне обличчя і пильно глянуло в долину.

Здригнулась пітьма, припала до гір, сховалась за юрти, біжить у ліс, боїться світла. А місяць вище і вище, сріблить ріку, сріблить закоптілі юрти.

Під височезною модриною, при дорозі стоїть одна велика шестикутна юрта окремо. З її шпилья виростає деревце берізки. Позаду юрти чотири високі берізки, пов'язані по дві мотузками, на яких висять довгі вузенькі стрічки, різно-кольорової матерії. Посередині найширша стрічка чимсь розмальована. Це Джаїк — бог алтайський. Між ними п'ята берізка стоїть окремо. Під нею прив'язані два коні. Один білий, як сніг. Від вуздечки звисають дві стрічки — червона і біла. Коні дрімають, похнюпивши голови. Час-до-часу один здригається і широкими червоними ніздрями ловить повітря. Голодний, але ніхто вже його не нагодує.

По долині, як духи, проходять темні людські силуети. Вони

швидко перетинають долину і зникають унутрі придорожньої юрти. За кожним рипом дверей із неї добуваються на двір звуки бубна. Вони вилітають крізь отвір угорі з густим димом і никнуть темних просторах.

У юрті зібралось вже багато народу. Підходять ще ті, що спізнались. Мостяться де попало. Туловище коло туловища, голова коло голови, густо, як навалені на купу жовті гарбузи. Ті, що вже давно тут, пересиджували ноги, але розправити їх неможливо, і терплять. Вони звикли і вмюють довго терпіти. Праворуч од входу сидять жінки. Ліворуч чоловіки. Напроти, на чоловічій половині, Мабаш біля бочки з аракою, ліворуч від нього на жіночій Ійнечі. Господарі й гості сидять поважні, зосереджені і курять люльки. Ійнечі час-до-часу набирає їх гютюном, запалює від вогнища, що горить насередині, і подає — заднім, тим, що самі не можуть дістати до вогню руками. Господар наливає араки у дерев'яний посуд, надпиває сам і передає гостям. Ійнечі курить сама срібну люльку і пильно слухає, що викрикує кам. Той сидить серед чоловіків на ведмежій шкірі, а довкола нього вільне місце. Він нічого не бачить і нічого не чує, тільки в екстазі б'є калаталом у бубон. Очі йому на лобі, піт ллє струмками з обличчя. Це він піднімається в сфери небесні, щоб поговорити з духами. Розмова має бути важлива, бо кам спішить б'є в бубон щораз швидше, щораз сильніше.

По добрій годині встає і починає крутитись у шаленому танку. Голос захриплий, сам стомлений. Одна рука трясє бубном, друга б'є калаталом по натягнутій шкірі.

Тріш сидить ліворуч від кама, курить люльку, сопє і не спускає з нього очей. Нарешті моргає тим, що сидять біля дверей. Там робиться рух, люди поспішно встають із землі, роблять когось місце, хтось відчиняє двері і через хвилину очищеним проходом крутячись несамовито вилітає кам біжить, ударяючи в бубон, до коней.

Коні підносять похнюплені голови. Поява несамовитої людини проймає їх жахом. Молоді коні форкають, рвуться з припонів, але даремне. Припони міцні, кручені з вовни, не ввірвуться. Коні шарпаються, бігають довкола берізки, каляють зі страху, стогнуть, ржуть, а довколо них бігає кам з божевільними очима; довгі стрічки з його шапки розвіваються, як крила казкового смака, дзеленчать брязкала, хрипить його горловий голос.

У юрті ніхто не рухається з місця. Усі ловлять уважно звуки, що прилітають тепер до юрти з надвору. Але ось вони ближчають. У дверях з'являється кам. Він біжить на своє місце, знов трясє несамовито бубном, брязкала дзеленчать розпачливо ось, ось повідриваються, кам лупить калаталом в бубон, щипить, з його рота летять бризки піни, і він нарешті сідає. Дорога до

неба важка. Він вже бачив духів. Він їздив до них на конях...
Ще кілька хвилин і він досягне мети. Кам напружує всі сили і починає ще несамовитіше бити в баранячу шкіру, але мовчки, немов набираючи свіжого голосу, бо по хвилині з його захриплого горла летять знову слова, як камені, тяжкі і незграбні:

— *Тенгере угли тен сару*
— *Ульгень угли кергидай!*
— *Караганди козім-дий,*
— *Кармалаза колум-қан!...*

І від тих слів раптом неначе дрож пробігла по юрті, неначе вітер завив серед кущів у глухій тайзі.

... Ао, кам... ай!!!

А кам знов паліг на бубон. Якась надлюдська сила припливла. Ліва рука, що стискає бубон, як мертва. Пальці посиніли, права б'є несамовито калаталом, а з горла такий же захриплий, голос і дивні слова:

Сари камиш таякту.
Сари куга мененьту.
Сари тибек тишкенду.
Сари килію тон, кійген
Ульгень каоннин, кан-каршит.¹

... Ао, кам... ай!!!... Знов пробігло по юрті, як жах...
Екстаз кама доходить до апогею:

Інгай гак, гак, інгай гак.
Кай-гай гак, кай-гай гак!...

Ще кілька слабих ударів у бубон і тихо. Кам звалився на бік. Тріш підтримав його і взяв з рук бубон. Кам безсильно возив руками по мокрому обличчю розтираючи бруд. Мабаш подав йому араки. Кам випив її жадібно й запалив люльку.

У юрті запанувала мовчанка. Чути було сопіння людей і потріскування вогню.

Кам водив втомленими очима по присутніх, а вони всі дивились йому в рота, чекаючи, що він скаже.

— Я бачив Чет-Чалпана — почав глухо Натрус.

У юрті зашуміло, заколихались голови, як на городі маківки від вітру.

¹ Жовтий камиш з тростиною.

Жовтий з конопель повід.

Жовтим покрите хутро одягнув

Ульгень, царський гірський соболь. — Зразок беззмістовності слів кама на молитві.

— Зі мною говорив Чет-Чалпан,¹ — повторив кам. — Він сказав мені, що на край наш насувається кара. Насувається хмара бліделищих тонкених чортів, що хочуть заповенити край наш. Вони займуть долини наші поженуть нас, мешканців золотого Алтаю на безлісі, дикі шпилі, де нема поживи худобі і вівцям, де нема наші коням і тоді чорна Улюм² викосить наш нарід.

По юрті пішов зойк, жінки заплакали ніби над мерцем. А кам снів, як ворон старий, чорний, випірений, і крикав:

— Вони розкопають наші гори, Алтин-ту,³ наш золотий Алтай. Виберуть з нього багатства, що їх стежуть духи, що ревниво оберігають їх перед нами.

— А-а-а... А-а-ай... — полетіло по юрті.

— Вони заберуть наші озера й виловлять з них рибу, щоб гинули з голоду алтайці. Вони виріжуть нашу тайгу, де ростуть кедрові горіхи, вони вистріляють нашого звіря.

— А-а-а... а-а-ай... — затріпотіло тихо, як метелик, що обсмалив крильця над вогнем.

— Вони пустять чортів машини, що своїм ревом лякати-муть орлів, збурять наші юрти, насміються над нашими жінками, над нашими богами.

У юрті тепер стояв уже рев і зойк. Кам Натрус бачив, що його сльоза зробили своє вражіння. Він замовк.

Мабаш подав мисочку горілки.

Кам випив.

— Що робити, щоб уникнути цього? — спитав Мабаш.

— Я питаю духів — відповів кам. — Вони сказали приносити жертви. Приносьте ж жертви, коли дорогі вам житла ваші! Приносьте їх, коли дорогі вам золоті гори! І коли духи і боги приймуть їх, підуть захищати вас.

— А що робити з тими, що ходять тепер по горах? Що робити з тими, що чогось шукають у них? — запитав Мабаш заученою фразою.

— Я ще не говорив про це з духами. Я ще питаю тих, що вище.

Кам одягнув свою шапку з двома широкими, довгими до самої землі білими стрічками, взяв бубон від Тріша і почав знов бити в нього піднімаючись у вищу сферу, де живуть вищі духи.

Туди він підіймався на... гусях...

На небесному годиннику значно пересунулись стрілки і зблідли. Місяць пройшов свій довгий шлях і зсувався у безвісті на спочинок, а кам у юрті підіймався усе вище, у вищі сфери,

¹ Чет-Чалпан — Герой алт. повстанець 1904 р.

² Улюм — смерть.

³ Алтин-ту — золоті гори.

щоб випитати всіх духів, щоб розпитати їх, як врятуватись алтайцям від неминучого лиха.

Ранок застав його знеможеного, блілого біля вогнища. Частина гостей розійшлась по юртах досипати ночі, а решта куняла до ранку, покулившись на землі.

Ййнечі дрімала сидючи. Вона сперла голову на бочку і їй снились страшні сни. Тільки сліпий столітній дід, колишній славний кам, що прийшов послухати слів молодого, докидав до ватри дров і тягнув свою люльку. Він згадував давні часи своєї молодости і порівнював їх з теперішніми.

Сонце впливало вискко поки кам Натрус прокинувся. Він був втомлений і грізний.

Мабаш давно розбудив свою молсду жінку і вона сонна поралась біля сніданку для кама. Натрус сидів розглядався по юрті. Жінск тут, крім Ййнечі, не було. Тепер мав відбуватись обряд, що при ньому жінки не мають права бути. Камлання почалось тепер на дворі.

З юрти вийшов кам Натрус, а за ним чоловіки. Попереду Мабаш. Кам був у своєму парадному одязі, у синій довгій кирей, підперезаний зеленим поясом, на голові рогата бараняча шапка з чаплиним пір'ям на верху. Від шапки дві довгі білі стрічки до самсі землі. Кам підійшов до коней камлав над ними. Перед кіньми стояв маленький жертівник з березових галузок, а на ньому жевріли вуглики. Кам сбийшов молячись кілька разів коня призначеного в жертву, що рався форкал. Тоді кам підійшов до жертівника, взяв на калатало димлячого вуглика підніс коневі до ніздів. Кінь форкнув. Кам повторив цю процедуру тричі. Потім подали йому березову галузку і в мисочці араку. Кам умочив галузку в араку і покропив коня. Кінь привик уже за ніч до тих знущань і стояв смирно.

Як скінчилась уся процедура Тріш відв'язав його угору по рясистій високій траві. За ним на другому коні верхи кам, далі йшла решта процесії.

Кінь, що на ньому їхав кам, належав від тепер йому.

На горі білів ще туман. Маленькі шматками відривався він від трави і зливався з блідою синявою небес. Віддаляючись від землі поволі відслонював ритуальні приладдя: чотирикутний жертівник з берези, а над ним, як над криницею, турасьель. Грубий кінець його лежав на землі, а тонший ховався ще в тумані. Середину підтримувала розвиллина грубої берези.

Тріш прив'язав коня до жертівника. Кам і найближчий сусіда Мабаша вишикувались уряд і почали разом з камом молитись над конем, а решта пильно працювала поруч. Одні поко-

пали ями і псвмошували над ними казани, інші розкладали під казанами вогонь, ще інші возили воду в дерев'яних бочечках доливали до казанів. А Натрус молився і кропив голодного коня, що байдуже, низько опустив голову. Камові помагали молитись ті, що стояли поруч з ним. Вони, кожний по-своєму, кричали до Ульгєня, благали його, грозили.

— Усе лихе собі забори — усе добре нам дай. — просив безупинно один дідусь, заглушуючи крик кама. Він пищав таким жалібним голосом і так широко, що його і кам'яний бог почув би, не то що їх дерев'яний.

— Усе лихе собі забори — усе добре нам дай. — бляв вівцею дідусь. Він більше не знав слів, не знав чого ще треба. А кам своє говорив. Незрозумілою мовою для тих, що його окружали, але зрозумілою для Ульгєня, зрозумілою для духів. Він говорив до них мовою камів. Час-до-часу, як цього вимагав обряд, кропив коня аракою.

Нарешті камлання скінчилось. Кам 'відійшов бік і сів стомлений на пенюк. Цього давно вже чекали. Люди, як згряг голодних вовків кинулись до коня. В одну мить чотири чоловіки прив'язали коневі до чотирьох ніг по мотузці і почали тягнути в усі боки. Кінь оглянувся, дико шарпнувся, ринув уперед, та було вже запізно. З-під ніг утікала земля. Ноги розходились у всі боки, в них захрустіли сугави. Кінь застогнав і впав на живіт. В очах його ясних малювались розпука, дикий тваринний передсмертний жаж. Але його не бачили люди. Тріш підбіг до нього, грубо зв'язав йому морду мотузкою, впхав між мотузку морду палку і почав скручувати нїздрі. Кінь засопів, хрипнув ще раз чистого гірського повітря і раптом того повітря нестало. Він крутнув головою, глянув диким оком на свого ката, але воно було вже мертве, уже не бачило його.

Блиснули ножі й умить стягнули шкіру. І там під жертвником, де недавно стояв молоденький сніжно-білий коник, лежала купа огидного м'ясива. Конячою кров'ю начинили немітї кишки, а м'ясо порізали і поховали в казанах. Через кільканадцять хвилин гойдалась на журавлеві шкіра, біліла до раннього сонця, а мертві зуби конячі стискали березову галузку.

Бог був задоволений. Тепер людям треба було думати про себе. Алтайці цього не забули. Вони з'їли недоварене м'ясо, з'їли без соли і хліба, поїли кишки, а обглодані кістки спалили на жертвнику.

Це була перша жертва принесена богу за спасіння краю. Приніс її Мабаш, щоб дати приклад іншим. Тепер пішло по цїлій околиці. Ками не встигали їх приносити. Не помагали ніякі заборони уряду. Хіба ці заборони могли проникнути у глїб диких гір? І покрились вони шибеницями, а на них висіли білі й чорні

кіньські шкіри. Молили богів Добра і Зла. Мобілізували духів до страшної боротьби з загрозою, що сунула на край.

Художник швидко поправлявся. Пухлина зійшла з тіла і боліла ще тільки рана, що її висмалив лікар. Будучи перед кількома днями у художника доктор Темір сказав, що небезпека минула і йому більше нічого робити. З того часу він не приходив. Грошей за лікування не взяв, кажучи, що лікував з доручення Тані і з нею матиме рахунки. Художник обурювався, писав лікареві листи, але вони залишились без відповіді. Темір не читав їх, ба, навіть не розпечатував.

Художник уже ходив, спираючись на палицю. У сонячні дні він пересиджував з Танею в тіні садку, ведучи з нею довгі розмови. Він розказував про Москву, про своє життя, свою роботу і слухав її оповідань про її край, нарід, старинну культуру її народу, про його обряди, звичаї.

Його дивувала любов з якою вона розказує, її патріотизм, націоналізм, хоч він був зрозумілий для нього. Переходячи на це питання при найменшому запереченні з його боку Таня тратила рівновагу і спокій духа. Тоді верталась її скрита, бутна натура і вона накидалась на художника з усією силою свого дикого темпераменту.

Вони сиділи вдвох на лавочці під вікном. На дворі вечоріло, надходив час коли вертався додому інженер і заходив до неї. По неприємній пригоді в горах інженер став обережніший, він відмовився від помічників, їздив сам і повертався раніше. Згуба інструментів не дала закінчити роботи, що він її намітив і інженер обмежувався більше роботою в кабінеті розробляючи зібрані вже матеріали.

Художник слухав Таню і час-до-часу стаив лагідно тання чи відповідав на запитання її.

Розмова, коли була поважна, велася, здебільшого, національну тему і Таня хвилювалась.

— Ви ж росіянка, — сказав художник не то поважно, дразнячи дівчину.

Таня звільнила негайно з його рук свою допитливо глянула йому в очі.

— З виховання, так — я не алтайка. Я м честь — сказала вона з іронією, — „запричащатись” руською культурою. Мого батька, як ви знаєте, насильно охристили і зробили інтелігентом, а мене запричащали руською культурою. Але не великою, ні, тою конечною, маленькою, примітивною, тою, що дозволяє вже неофітові відректись своїх братів, своїх рідних, тих, що кочують в юртах, їдять конину без соли і ніколи не минуться... І ви б хотіли,

щоб я відреклася їх і назвала себе росіянкою, але на жаль ваш, я ще цього не роблю.

— Чого ви думаєте, що я того хотів би? Яка мені користь?

— З вашєї мови таке виходить. Ви завжди вмовляєте мене, що я росіянка ображає мене. Хіба вам мало своїх? Захланний ви чоловік. Я ненавиджу таких, як ненавиджу переможців насильників.

— Це ж ненависть раба?!

— Може?! А що ж робити? Мій нарід замалий, щоб порівнятися з вашим. Я ненавиджу його іноді за його рабську ласкавість, але сподіваюсь чую, що він нарешті прокинеться. Ще трохи він не пустить вас більше на свою землю, що ви його витістили з неї. Він поверне її назад, вирізуючи вас поодиноці...

— Кого? Кого? — перервав художник.

— Таких як ви! — крикнула Таня.

— Що псгресмі вщування? Що за погромні ідеї? Тут те пахне япливами камів.

Слева Тані були художникові немілі, як і сама вона зробилася раптом ворожа чужа. Йому хотілось тепер дошкулити їй, якнайболючіше і він озброївся в меч холодної іронії.

— У вас нема майбутнього, — сказав поволі, холодно художник.

Таня нервово засовалась на лавочці, але він не звернув на це

— Ваша маленька нація, що безперечно вироджується і асимілюється, без підтримки великої нації безповоротно згине. Ось ви. Хіба ви алтайка?

— Знов за рибу гроші?

— Та ні, правда. Що у вас спільного з ними, з вашими братами, що ви їх так патетично називаєте? Ваші маленькі ніжні руки ніколи не доторкнуться хоч би до їх національних страв.

— Що за смішні несерйозні докази? Просто соромно за вас. Ви хочете виправдатись, що не цілували рук алтайки?

— Нічого подібного. Я цього й не думав. Але слухайте. Ви співаєте, вас прекрасний голос, ви хочете вчитись. Чи співаєте ви мислених алтайських пісень? Вони чужі вам.

Неправда! — перебила Таня, — вони мені рідні.

— Ну нехай. Наприклад, ви мене переконали. Ваші чоловіки залюбки женяться з росіянками, хоч бй і ваш батько. Це веде до асиміляції.

— Навпаки.

— Як навпаки?

— А так. Ваші жінки, росіянки, родять косооких щелепстих хлопчиків, як докір вам. Вони родять месників, що стануть проти вас.

Таня була червона від злості, знервована, готова плакати. Художник пожалів, що почав з нею розмову на ту слизьку тему і поспішив її зліквідувати.

— Чи тільки хлопчиків? — спитав він. Вони ж родять і прекрасних дівчат і цілком не косооких, а таких милих і коханих, як ви.

— Мовчіть! Я вже не люблю вас.

— А, хіба ви любили?

Таня усміхнулась крізь плач. Художник взяв її руку, вона видерла.

— Танічко, не можна так, — сказав він. — Ви невитримані. У всяких суперечках треба витриманості, спокою, тоді і слова ваші будуть обдуманіші, розумніші.

— Спасибі.

— Нічого дякувати, правда. Ви подивіться, як уміє говорити інженер. Він не запалюється, а поволі, флегматично, цідить слово за словом, але слова його важкі, як камінь і коли вже вдарять, то знак лишать.

— Хіба я можу рівнятись до нього?

— А чого ні? Він, правда, старший за вас, досвідченіший, але це не значить, що ви в його літах не можете бути такою.

— Не на багато він старший від мене, а за ту різницю в літах я його розуму не матиму.

— Бо може не схочете.

— Ні, це треба талановитим народитись. Коли б він не був такий, його не відрядив би центр на таку колосальну роботу. Він безперечно оцінив його талант.

— Тут ще немалою роллю грає те, що він комуніст — сказав художник.

— Залиште! Мало там партійців?! Ось ви мене вчите бути спокійною, а сам ви який? Ви неможливий! Коли доходить до того проклятого питання, ви говорите, як справжній імперіаліст, як чорносотенець.

— Тепер дякую вам я.

Художник боявся, що почнеться суперечка наново. Він встав, щоб підійти до вікна, але наступивши на болючу ногу, застогнав. Таня пильно подивилась на нього. Він зблід з болю.

— Вам гірше? — кинулась вона перелякана. — Сядьте! Куди ви?

— Танічко, любя!... Вам жаль мене?

Розгвинчені нерви не видержали і Таня розплакалась.

Художник ніжно тулив до грудей її голову. Не боронила.

— Перестань, Танічко, перестань, мій маленький звірику... Ось інженер іде, — сказав він раптом. — Йй-бо йде, буде сміятись.

Таня вирвалась і побігла до кімнати, витирати очі. Через кілька хвилин вернулась з інженером.

— Маю честь представити, — сказала вона, показуючи на художника, — імперіяліст в новому виданні, в рожевій обгортці.

Інженер засміявся.

— Правда, правда, не смійтесь! Тут такі теорії розводять, що куди тобі. Йому Пуришкевич позаздри́в би.

— Таню, як вам не соромно? — взяв благати художник.

Інженер усміхаючись сів на лавку і запалив цигарку.

— Я бачив водоспад, — почав він своєю повільною, милою мовою, — оце так краса́та! Цю, в порівнянні з ним, ваші розмови?!

— Будуйте Дніпрельстан, — сказав Ломов.

— А що ви думаєте? Тут, станцію не так важко будувати, і не так довго, як на Дніпрі.

— Коли ми візьмемось до роботи як слід, то й на Дніпрі робота піде.

Таня комічно скривилась.

— Ви ще не розкачались? — спитала вона. — Бідненькі! О, ви знані із своєї поворотливості!

— Хто це „ви“? — спитав злобно Ломов, якому не подобалась гримаса Тані.

— Та ви ж, росіяни!

— А хіба це вони будують? — здивувався інженер.

Художник здивовано:

— А хто ж?!...

Інженер одкрив рота.

— Ой, знаєте, я можу втратити повагу до вас, — сказав він, — це вже дійсно пахне Пуришкевичем.

— Я неправду казала? — підхопила Таня. — Він — чорносотенець. Та ви, — ткнула вона пальцем у художника, — виссали з України стільки, що Дніпрельстан, допускаю навіть, що за ваші гроші, ніщо, в порівнянні з тим, що ви забрали.

Художник почервонів від ніяковості, а інженер зламав руки.

— Не смійтесь і ви, Таню, — сказав. — Є істина: ніколи не говорити, тим більше сперечатись про те, чого ми гаразд не знаємо, чи не розуміємо. Ви наговорили тут цілу купу дурниць. Ви обоє не маєте рації, ні ви, ні Ломов.

— Я жартував, Федоре Павловичу. Я хотів подратувати Таню, — сказав виправдуючись художник.

— Тут, знаєте, жартик контр-революційний. Я гадаю, що ви не жартуєте, а так таки в душі й думаєте. Про марксистський погляд на проблеми української економіки тут видно нема й мови. Тут шовіністичне засліплення в вас обох. Коли Таня каже: „дис-

сали з України соки", то вона має художника певне за великого буржуа, експлоататора, не вважає вона його видно за громадянина Радреспубліки, що має право голосу; значить, кидає йому велику образу. А коли він не ображається, то він просто не розуміє її слів.

— Та ні, я ж це беру за жарт. Хіба можна серйозно трактувати політичні „переконання” такого дівчати?

Інженер ласкаво, як розпещеній дитині, потиснув дівчині руку.

— Мені тепер просто викидатись звідци чи як? — спитав жартом Ломов.

— Ні, сидіть. Ви ще тут не одну істину почуете — сказав: Таня.

Але Ломову вже не довелося слухати „істини” Інженер був стомлений і ще під впливом недавньої пригоди з горах. Він і почав про неї розказувати.

Усі бачили, що в горах щось робиться, що підготовано введеться кампанія проти „урусів”. Тепер Тані ніяково було слухати про це. Вона відчувала німий докір своїх приятелів. Потупивши очі, вона мовчала. Але інженер зрозумів її настрій і порадив брати того так близько до серця.

— Це така зрозуміла річ, — звернувся він ласкаво до неї. — Тут боряться дві культури, дві сили, культура нова і шаманська. Переможе перша сила, бо вона сила, хоч може доведеться принести і не одну жертву. От наш майстер уже впав жертвою тієї другої сили, і головне цілком невинно... Правда, майстре?

Ломов у першій хвилині не зрозумів іронії — сказав: Правда. Інженер усміхнувся.

— Усе це мине — сказав він — як минула його хвороба, і залишаться такі невеличкі сліди, як у майбутньому на його носі. Але тут треба багато лікарів і радикальні мусять бути їх лікарства.

— Ви ще не звірилися у своїй роботі, інженере? — спитала Таня.

— Хіба можна? Так швидко? Ні, Танічко. Краще, звичайно, якби все йшло без перепон, бо так тільки гальмується робота, але коли без цього не можна, то що ж, доводиться миритись. От вам треба помагати нам.

— Як?

— Ви ж учителька. Вас люблять, слухають...

— Та не дуже люблять. З того часу, як заприятималась з вами, змінились до мене мої сусіди навіть. Я бачу часто такі ворожі погляди, що аж моторошно стає.

— Це, може, тільки здається?

— Ні, про це є вже навіть деякі відомості.

— Значить ви невинна жертва?

— Виходить.

— Тоді треба прийняти одвертий бій.

— Цебто?

— Стати по один бік барикади з нами. Ками виповіли нам війну, ми її прийняли готуємось до бою.

— Я не розумію.

— Як ні? З шаманізмом треба боротись? Треба! Ми не збираємось боротись з вашою національною культурою в цілому, навпаки, ми хочемо взяти з неї все найцінніше і пересадити на новий ґрунт, а нам заважають. Що ж, ми будемо зневірюватись? Правда, що ні? Так же? Шаманізм це зло! Ви не перечите?

— Ні, не перечу, це зло, але може не таке велике, як ви думаєте.

— Велике, Таню, величезне. Це розсадник темряви. Хіба можна його терпіти у віці радіо, у віці аеропланів, у віці таких величезних винаходів?

— У нас їх покищо нема!

— Ой, дитина, ой, непоправна. Йй-бо хочеться задерти спідницину та набити так, щоб аж самому рука заболіла.

Художник зареготався.

— Я вам наб'ю — сказала червоніючи Таня — іч який! Так що ви хочете з ними робити?

— Бити, Таню. Вони роблять свої бандитські вилазки.

— То ви хочете десяткувати наше маленьке плем'я, як колись його десяткували царські козаки, — злякалась Таня.

— Навіщо зараз крайності? Хіба контрреволюціонерів так багато? Без жертв звичайно не обійдеться, але їх не буде стільки, як ви думаєте. А може нічого не буде, може вони одумаються і кинуть зброю самі. Треба їх повчити.

Таня замислилась. Інженер пильно подивився їй в очі.

— Не пристаєте до нас? — спитав він безнадійно.

Таня думала. Вона вагалась, що сказати.

— Не знаю — відповіла вона по хвилині.

— Ви значить таки посередині?

— Здається.

— Я так і знав. Але годі про це. Набридло. Ви надумаетесь ще.

Він змінив тон і сказав весело:

— Слухайте, слухайте! Я маю проєкт.

Таня і художник живо зацікавились.

— Я збираюсь цими днями на Кара-Кол.

— Знов щось задумали?

— Ні, покищо нічого нового не задумав, але мені хочеться

побачити озеро. Для Олексія Петровича там надзвичайні можливості. Раджу поїхати зі мною.

Художник рад був з пропозиції, тільки не знав, як бути з ногою, що ще не цілком загоїлась.

— Годі возитись з нею, — сказав інженер. — Зрештою, не пішки ж їти, а верхи їхати. Таня, гадаю, не відмовить в приємності товаришити нам.

— І бути за провідника — додав художник.

— Ви не повірите, що я не була ще на Кара-Колі — сказала вона червоніючи.

— Та що ви?

— Правда, не була!

— Так ви не знаєте навіть своєї країни? А ще вчителька, а ще патріотка, — засміявся інженер.

— Що ж зробиш? Жінці так важко одній. Товариства не було.

— А ви б з яким камом, проді Натруса — сказав інженер. Усі засміялись, Таня почервоніла.

— Ай, інженер, він, як видно, вміє теж уколоти.

— Так, значить, їдемо? — наглив інженер.

— Згода!

Манченко встав і почав прощатись.

— Підемо! — сказав він до художника.

— Не хочеться ще.

— Як знаєте. Я пішов.

Він попрощався і вийшов.

Надворі мерехтіли зорі, місяць стояв на середині неба і бай-дуже поглядав на село. Воно вже дрімало. Інженер попрямував до своєї кімнати, що містилась у пустому підчас евакуації інтернаті для дітей.

Доктора Теміра терміново викликали до хорого, що мешкав у двадцятьох кілометрах в займці. Приходив якийсь хлопець і просив негайно приїхати, бо дід дуже хорий. Доктор Темір знав Ямачі. Це був колись дуже багатий алтаєць, тепер збіднілий, але розумний тверезий чоловік. Він урятував колись життя Темірові, коли той узимку заблуdiv у горах. Темір хотів оддячити дідові і гнав з усіх кінських сил. Переїхавши поромом через Катунь, почав підійматись угору вузьенькою стежкою, яка часто губилась між кущами, де-не-де переходила в потік — треба було їхати потоком, щоб за деякий час виїхати знов, на кам'янисту стежку.

Був чудовий літній день. Довкола пахнули трави, безліч квітів серед них. Із трави тут і там виростали високі модрини, покриті лишайниками, здебільшого поламані бурями суховершинні.

Кінь знав дорогу і йшов сам без понуки. Доктор пустив по-

води і задумався. На душі було важко і нудно. З того пам'ятого вечора у Тані він стратив настрій, надії на якийсь кращий кінець Танинського захвалення художником опускали. Доктор бачив це під час лікування свого суперника, відтоді ще частіше заглядав до пляшки його не рідко бачили п'яним. Сьогодні він ще не встиг випити, хоч на серце давило щось, як важкий камінь. Раптом кінь, що йшов досі мирно, форкнув і запряв ухами. Доктор машинально вхопив поводі, та почав пильно розглядатись і прислухатись. Аіс густішав. Модрину заступила ялина, що густо, як щетиню, крила узбіччя. Доктор ударив коня закаблуками, кінь побіг уперед, не перестаючи тривожно нюхати повітря. Іздець збентежився. Настрій коня його чимало стривожив. — „Може звір? — подумав він. А у нього, як на біду, не було із собою ніякої зброї. Але раптом його здогади розсіялись і він зідхнув легше: із кущів піднялися дві постаті і прямували до нього — це були люди. У руках у них біліли здорові кілки. Короткозорий Доктор спочатку не помітив, що обличчя людей були цілком замасковані лахміттям і з них виділились тільки очі. Люди певними, наперед розрахованими кроками, підійшли до лікаревого коня і вхопили за уздечку.

Кінь зразу шарпнувся, але, почувши людський голос, став.

— Куди їдеш? — спитав один по-алтайському.

Доктор Темір з робленим спокоєм дивився на дивних людей, хоч чув, що зустріч не ворожить добра.

— Хто ви і чого закриваєте обличчя? — спитав він замість відповіді на їх питання.

— Скажи нам, куди ти їдеш? — повторив той самий голос.

— Їду до хорого. Ви, може, не знаєте, що я лікар?

Як доктор не старався володіти собою, голос його дрижав.

— Не турбуйся, знаємо добре і не один день шукаємо тебе.

Досі говорив один, а другий увесь час мовчав.

Доктор Темір пізнав у тому другому Тріша.

— Я вам був потрібний?

— Так, і дуже.

— Ви могли зайти до мене, ви знаєте, де я лікую хорих?

— Ми знаємо, що ти лікуєш урусів.

Доктор зрозумів причину нападу. Переконався, що нападці не помилились щодо особи, але тепер зродилась невеличка надія викрутитись з халепи.

— Я лікую хорих. — сказав він, — не розбираючись, чи це алтаєць чи росіянин? Ви знаєте, що я вилікував сина Трішевого, коли його покинули всі ками, бо не могли вилікувати. Він алтаєць, не росіянин.

Той, що мовчав, похнюпив голову і випустив із рук повід коня.

— Алтаєць не сміє лікувати урусів, — почав знову перший, але голос його звучав тепер інакше, не було вже в ньому такої злості.

— Я сказав вам, що лікар лікує хорих, а не алтайців росіян.

— Так ти і далі так будеш робити?

— Так! — сказав твердо доктор, бо сказати показати свій страх.

— Злазь з коня! — крикнув перший і підніс коляку.

Доктор не рушився.

— Не кричіть, — сказав він спокійно. — Коли треба, я зізліз і без крику.

Спокій доктора дратував напасника, але стримував від живої акції, тим більше, що помічник його мовчав, за весь час не брав ніякої участі в розмові і похнюпившись стояв без руху.

Становище робилось важке. Стояти далі без руху було неможливо, ослаблювався запал і напасник чув, що в нього нема вже тої люті, ні охоти молодецької, що була раніш.

— Злазь з коня! — заверещав він ще раз, бачачи, що доктор не збирається злазити.

Доктор не рухався.

— Тягни його за ноги! — крикнув він до товариша, — або я йому голову розвалю на коні.

Він обернувся до спільника, щоб з ним хоч очима порозумітись, але не встиг спам'ятатись, як доктор свиснув коня нагайкою і ринув уперед.

Кіл напасника, наготовлений вмиць до удару, замість на голову лікаря упав на коня, і кінь ще швидше пігнав уперед.

Тепер в обох розгорілась пристрасть.

— Стій! — закричали вони обидва разом, — але доктор не мав охоти стояти.

Напасники кинулись до своїх коней, що були шях і за кілька хвилин почалася погоня.

Доктор знав, що тепер, коли вони доженуть його, йому смерть і він шмагав коня, а той гнав з усієї сили, не зважаючи на дорогу. По сухому і по воді кінь летів як машина, розбризкуючи копитами болото, піна летіла йому з морди, він увесь укrywся милом. Необережний крок загрожував йому і їздцеві загибеллю, але це була гра на життя і смерть, бо за доктором, на таких же замилених конях гнали напасники.

Доктор чув, що не втече. Вони доженуть його, як тільки вийдуть на рівне місце. Його кінь стомлений дорогою і не зможе втекти перед їх ситими, незмореними кінями. Темір оглянувся, — напасники були від нього всього на кілька сот метрів. Доктор Те-

мір не жалів коня. Він знав, що йому від такого скаженого бігу не поздоровиться, та вибору не було.

Дорога збігала в долину. Ще кільканадцять метрів і почнеться одкрита долина, а на ній вони його вже певне доженуть. Але тут блиснула нова надія на спасіння. Люди ніколи не втрачають її навіть перед очима смерті. „Може, якраз хто появиться на долині і вони злякаються” — подумав Темір.

Ніби у відповідь на його думку якісь постаті промайнули за кущами, що закривали долину. Спасіння! — крикнув доктор. Він наліг на коня, і виїхавши з-за кущів, побачив дійсно дві постаті, що поволі підіймались верхи на гору. Доктор пізнав їх відразу. Це був інженер і тьотя Груша.

Підбадьорений появою знайомих людей, доктор почав стримувати коня. Кінь хропив і важко носив боками. Доктор оглянувся, але не побачив за собою нікого. Напасники, побачивши людей, звернули вбік і зникли в горах.

Доктор розказав своїм випадковим спасителям про пригоду. Вона сильно вразила подорожніх.

— Починається терор, — сказав усміхаючись Темір — але в душі чув, що він дійсно може бути страшний і що тепер треба бути ще обережнішим.

— Ви знаєте, за що вони на мене напали? — сказав він, — за те, що я вилікував вашого художника.

Інженер догадувався сам. Тьотя Груша ахнула.

— Через нього ви могли наложити головою? — завідала вона.

— Як бачите.

— Бідний доктор!

Додому верталися втрьох. Доктор радив швидше покидати гори, бо коли вже на нього напали і то за те, що він тільки лікував хорого уруса, то вже, коли вони заскочать самого уруса в горах, він не вийде цілий з їх рук.

— Це правда, — погодився інженер, — але покидати гори зараз мені цілком не хочеться.

Доктор Темір все ще був під вражінням недавньої пригоди.

— Я дивуюсь, — сказав він, — звідки взялися те дике завзяття і зненависть? Того ніколи не було. Тут без сумніву хтось прашує, хтось підбурює, але цей хтось не з наших. Наш народ такий спокійний, лагідний і гостинний, що мені самому це незрозуміле.

— Хтось агітує без сумніву, — погодився інженер.

Запанувала довга важка мовчанка, переривана тільки форканням коней.

— А знаєте, я радію, що так є, — сказав доктор.

Інженер і тьотя Груша здивовано глянули на нього.

— Цебо? Що вас не вбили? — спитав Манченко.

— Не те, звичайно, а те, що вони вже не такі інертні, що починають уже якусь чинність. Це багато значить, вони видно здатні ще ставити опір, а досі я їх за таких не мав.

— Так, але їх треба навчити, кому ставити опір, — промовив інженер. — Не всім же.

Доктор підхопив його слова.

— Добре, що вони вже здатні на це, — сказав він, — а навчити їх можна легше.

— Та то як сказати. Ви не пізнали нікого в тих нападачах? — спитав інженер.

— Вони були в масках.

— У масках?

— Уявіть, що так. Дуже примітивних, це були просто ганчірки, але закривали обличчя, як маски.

Доктор був певний, що пізнав під одною маскою Тріша, але про це він не сказав. Інженер з доктором їхали попереду, а тьотя Груша ззаду. Вона не вмішувалась до їхньої розмови, зайнята своїми думками.

Їй було прикро, що так усе сталося. Ідучи туди, вона стільки обіщувала собі, так важко було витягнути цього інженера. Сьогодні витягла врешті, і на тобі, маєш, якась ідіотська пригода.

Тьотя Груша ненавиділа доктора з усіх сил, як тоді свою дитину, що так невчасно прокинулась.

Вона дивилась на його велику чорну голову, що виглядала з-під каскетки, на його загорілу шию, і їй хотілось зробити йому боляче, хотілось шмагнути батою по тій шиї. З доктора перевела вона очі на інженера. Він весело розмовляв з Теміром, час від часу всміхався під чорними вусиками і показував свої білі зуби. Його соковиті губи червоніли на тлі білих зубів, як вишні на білій тарілці.

— Як він цілує? — думала тьотя Груша. — Вона уявляла собі, і від самої думки їй крутилась голова. Сьогодні вона безперечно спробувала б, якби не цей рябий чорт.

— Наднесла ж його лиха година. Тьотя Груша люто шмагнула коня й порівнялася з їздцями. — Чого ви дрімаєте? — спитала вона. — Мені вже спати хочеться від вашої їзди. Швидше бо! — Вона ще раз затила коня і поїхала вперед, а за нею почваляли її супутники.

В ідальні Чена живо дебатовано повинні останніх днів. Як на Чемал, їх було занадто багато. Дивна хвороба художника, правда, романтична, пригода інженера і загибель його інструментів, напад на лікаря — це все приводило не тільки до балачок, але й примушувало до певних висновків. Ніхто не хотів їздити

на прогулянки, хіба дуже відважні, та й то не далеко від села і тепер прсвідники даремне вистоювали з кіньми коло ідальні, бо ніхто не хотів користатись з їх послуг.

Провідники ремствували. Заворушення в горах позбавляло їх єдиного заробітку, що вони його мали за короткий сезон. Більше ж на Алтаю влітку не було де заробити, а від дачників завжди приходила готова копійка. Вони вмовляли своїх клієнтів, що небезпски нема, що це непорозуміння, але даремне.

Тепер було не до поїздок. Люди радились, як би швидше виїхати з цього місця, з цього гнізда диких азійських бандитів, що чигають на життя „культурних європейців“.

Агафія Терентіївна втекла з Чемала зі своєю дорослою дочкою, до речі, сдягнутою „під жовтенятко“ з червоною краваточкою, перша, як тільки почула про пригоду художника. За нею спішно виїхав, довідавшись про подію інженера, Максим Харлампович Занозов, бухгалтер відділу впорядкування при Бійському комунальному господарстві, чолсвік первовий і хоро-витий. Виїхала й Олімпія Дементіївна, моложава шостипудова вдова, зомлівши перед тим тричі на руки високого худого учителя 7-мирічки Птічкіна, коли довідалась про пригоду лікаря. Решта дачників, що ще залишилась, рада б була покинути Чемал кожної хвилини, коли ж декому жаль було грошей, заплачених Тоні наперед за харчі.

Не помагали і агітації Тоні, тьоті Груші, яка умовляла всіх не розійждатись, досказуючи, що це не масовий терор, — ці слова дуже сподобала, — що він скерований тільки проти певних осіб, а до решти ніяк не стосується ні в якому разі.

Це не помагало. Це були слабкі докази, кожний відвідувач ідальні, шануючи себе, і вважав саме себе за „пєбну“ особу, а тим самим і розбивав у пух тьотині докази.

— Ось хто герої! — сказала тьотя Груша. — Інженер, художник! Не зважаючи на те, що на них безпосередньг був вчинений замах, їдуть на Кара-Кол. А це, коли був хто на Кара-Колі, знає, — дорога не легка. І не втікають, як ви, а сидять працюють і ще довго працюватимуть.

Слова тьоті Груші не знайшли сприятливого ґрунту, навпаки, не прийнявшись породили сміх, навіть іронію, головню серед деяких осіб жіночої статі.

— Ім видно є чого триматись, — кинула поважно і значуче мадам Пупсік. — Вони не самі їдуть, коли можна спитати?

— Звичайно ні, — запевнила тьотя Груша. — Вони збирають компанію.

Мадам Пупсік не могла скрити незадоволення.

— Кого ж зібрали досі? — спитала, кидаючи на тьотю Грушу убійчий погляд.

- Я їду, Тетяна Іванівна, — не збентежилась тьотя Груша.
- Яка? — ніби не знаючи, про кого мова.
- Тутешня вчителька.
- Не мала приємности бачити. Іще хто?
- Покищо ніхто.
- Ну, так, — похитала вона головою. — Компанія,

даю, цілком певна і достойна.

- Ви так думаєте? І що це за тон, якого я не розумію?
- Вам не подобається тон? — спитала поволі мадам Пупс-прснижуючи тьотю Грушу поглядом, як стрілою.

— Вам заздро, що вас не просили? — перскривилась тьотя Груша.

- Честь невелика.

Тьотя Груша вийшла з себе, підбадьорена поглядом деяких прихильників.

— Може, й велика, — сказала вона. — Тільки біда, що вас не взяли б.

— Бо я могла перешкодити, — ледве стримувалась мадам Пупсік.

- Та ви відома шпигунка.

Цього, видно, було мадам Пупсік забагато. Вона витягнула до тьоті Груші свою товсту, коротку шию і встала зі стільця.

— А ви наволоч, хай мені пробачать присутні, — сказала, пінячись зі злости.

Тьотя Груша і собі стала в бойову позу.

— Як ти смієш? — крикнула вона до мадам Пупсік. — Гадино! Умий фарбу з морди. Іч мгложавиться, старе наadlo.

— А ти скинь ті чоботи з себе, не сміши людей, не мозоль очей ними, поскудо! Дитина в тебе!

Бойове напруження дійшло до кульмінаційної точки. У ідальні зчинився рух. Відвідувачі якое мовчки поділились на два табори, готові кожний захищати свою симпатію, коли б суперниці хотіли перейти від слів до діла. Кожний в душі чекав того з нетерпінням. Учитель семилітки зірвався з місця і поправив окуляри, гадаючи, що котрась зі словесних дуелянток зараз зомліє. Він не сумнівався, що Олімпія Дементіївна вже давно лежала б у його обіймах. Він згадав її сердечно і зідхнув. Жадна з суперечниць не думала мліти. Тепер було не до того.

— Ти скинь штучне волосся і зуби повинмай вставні! — кричала тьотя Груша. — Приперлась на курорт! Пупса!...

Ця приємна розмова тягнулась би бо-зна доки, коли б мадам Пупсік, боячись, щоб тьотя Груша в запалі ще чогось не виляпала, не встала демонстративно і не вибігла з ідальні. Вона пішла до кухні і там голосно говорила Тоні, щоб усі чули:

— Як довго ця, фльондра, буде у вас харчуватись, моя нога у вашій їдальні не буде. Вечерю прошу мені прислати додому.

У їдальні всі повернулись на свої місця, розсілись вигідніше, тьотя Груша мала тепер змогу розказати докладно біографію мадам Пупсік, не минаючи найдражливіших деталей.

— Хай вона дякує Богові, — сказала тьотя Груша на закінчення, — що тут не було Федора Павловича, або художника, їй це так легко не зійшло б. І я не знаю, як я тільки стрималась, як не вийшла з себе?!

Така розривка була дуже бажана для відвідувачів нудної їдальні і всі жалкували, що вона так пізно трапилась, якраз перед від'їздом.

Як там не було, агітація тьоті Груші їхати на Кара-Кол таки зробила частинно своє і знайшла хоч трохи сприятливий ґрунт.

Любов Костянтинівна, що завжди сумно зідхала при виді Манченка, і при кожній нагоді чарувала своїм фальшивим, без слуху, голосом, готова була ще на кілька днів залишитись і навіть ще раз поїхати на Кара-Кол, коли б не замовила на завтра коні і не розплатилась з Тонею. Вона цілком була на боці тьоті Груші і дивувалась з її м'якого характеру. Вона б так не могла панувати над собою.

— Я живу вже на світі 22 роки, — говорила вона, — а ще такого не чула.

Цю фразу, може й недоречно, вона вставила на те, щоб зайвий раз підкреслити, скільки їй літ, бо всі давали їй не менше тридцятьох.

Зібрані забули на деякий час, чого властиво зібрались. Інцидент з тьотею Грушею і мадам Пупсік скерував мислі присутніх в інший бік, усі на деякий час забули про нараду над від'їздом.

Але в кожному товаристві буває хтось, хто думає за всіх, піклується всіма, як рідний батько, боліє душею за всіх. Такий звичайно сам береться. Його ніхто не просить, не обирає, він сам. Серед їдальняного товариства був такий завсіхмислитель, колишній колезький реєстратор, маленький дідусь, Атанасій Прохорович. Підчас гарячих дебат він складав у голові промову, якою мав закінчити збори. Він повторив її уже кілька разів у голові і боячись, щоб не забути, закликав зібрання до порядку. В їдальні почало стихати. Люди присувались ближче до столу і приготувались слухати Атанасія Прохоровича, який поверх окулярів розглядав зібрання. Коли всі затихли, почав:

— Господа-товариші! Деякий неприємний інцидент і так даліє треба вважати за зліквідований, так. Позаяк дехто вже висказався в справі від'їзду, дозвольте мені зробити резюме, і так даліє і тому подібне. Оскільки ми свій від'їзд будемо робити

організовано, і так даліє, постільки ми можемо бути гарантовані від небезпеки, і тому подібне.

Це були істини безперечні, що можна було до них додати? Але люди знаходили додатки, раді, що хоч підчас відпустки можна побувати на зборах, які підчас службового року бувають не щодня, а якийсь там раз, чи два на тиждень. Знайшлось стільки охочих висказатись, що Атанасій Прохорович почав вести запис, ба, довелося встановити регламент: висловлюватись не більш, ніж десять хвилин кожному промовцеві. Були пропозиції і за двадцять хвилин, головню по відході тьоті Груші, що вийшла, виправдавшись болем голови.

Вечірнє сонце, стоячи над заходом, заглянуло до їдальні і весело зареготалось з дачників. Але вони не бачили сонця, не чули, коли воно сховалось. Не до сонця було.

Наради затяглись до вечері.

Ще тільки починало дніти, як художника Ломова розбудив стук до вікна. Художник прокинувся і відразу сів на ліжку. Глянувши у вікно, побачив голову, що крізь шибку заглядала до кімнати. Жовте, щелепасте лице всміхалось, а очі від сміху геть пірнули в ньому, і на місці очей ледве блистіли вузькі прорізи.

— Єзен! — почав із-за вікна художник.

Ломов пізнав провідника, з яким учора домовився про коні. Він же й обіцяв розбудити вдосвіта. Був це Юнаяков, алтаєць з племені теленгітів, відомий провідник і власник чудових коней.

— Вставай! — кричав він за вікном. — Я вже подав коні в три місця. Спіши, усі вже встали.

Художник почав швидко одягатись, а Юнаяков, упевнившись, що той не ляже вдруге, сів на дрова, навалені під хатою, і почав набивати люльку. Робив він це дуже поволі, з розвагою, так що художник і одягся, поки провідник її запалив.

Ломов, веселий і бадьорий, вийшов надвір. Був він у спортивній одежі, жовтих шкіряних камашах до колін, зеленкуватій куртці і такого ж кольору капелюсі з пером, через плече йому висіла торбина з рисувальним приладдям, за поясом револьвер і ніж. Останніми часами він не виходив без зброї, а тим більше тепер, їдучи в дорогу далеку й незнану.

Він привітався з провідником за руку.

— Гарний ранок, — сказав.

— Гарний, — згодився провідник, — буде душно, мало-мало однако.

Це неважко було передбачити, бо небо було чисте, блакитно-рожеве і на траві густо перлилась роса. Вона вбирала в себе білий туман, що лягав ряднами на траву.

— Ноги замочиш, — сказав Юнаяков, поглядаючи на художникові жовті черевики. — Уже заросив мало-мало. Сідай відразу на коня. Роса, як дощ. Буде душно.

— Це не страшно, — промовив Ломов. — Ми поїдемо тайгою. Ви скажіть краще, чи не нападе на нас хто в лісі, це важніше за всяке „душно“

— Будьте спокійні! На Алтаї вам волос з голови не спаде, — сказав переконливо провідник.

— То як сказати?! Волос може й не спаде, але голова може й злетіти.

— Ніколи того не бувало.

— Може й не бувало, але тепер буває. Ви чули про напад на інженера, що добра для вас хотів? Чули про Теміра і про мене?

— Чув мало. Тут якийсь чорна рука брудує. — сказав Юнаяков по короткій задумі. — Але доки ви зі мною, будьте безпечні! Я ручусь головою!

Він сказав це так упевнено, що хотілось вірити.

— Побачимо! Але нам пора. Ви правду кажете, що всі вже повставали?

— Правду, правду. я заїхав до вас останнього. Тоня Ток-пак давно встала, і та сари-бала,¹ що дуже інженера любить, — засміявся Юнаяков.

Спостережливість провідника здивувала Ломова.

— Звідки ви це знаєте? — спитав він, здвигаючи плечима.

— Як же? Я ж маю очі. Алтайсь все бачить.

— Ну, гаразд, їдемо!

Ломов не раз помічав, що алтайці дуже цікавляться життям дачників. Вони мовчать звичайно, але пильно прислухуються до їхніх розмов, намагаючись чогонебудь навчитись, щось почути, хоч у більшості випадків їх намагання даремні. Так і Юнаяков. Даючи раз коні тьоті Груші і інженерові, знав уже про їх стосунки, або принаймні чогось догадувався.

Виїхавши з двора, їздили побачили, як з вулички виїхала тьотя Груша, а за нею в кількох кроках інженер. Прямували вони до хати Тані. Юнаяков глянув на художника і вони обидва всміхнулись.

Таня вже чекала на порозі, готова до дороги.

— Заходьте! — просила вона — бо пізно

Сільський простий сніданок тривав недовго. Тьотя Груша спершу не хотіла заходити, бо була майже незнайома з Танею, але потім зайшла і з апетитом випила склянку молока.

Через кілька хвилин валка вже їхала битою дорогою в гори.

¹ Сари-бала — руська жінка.

Сонце тільки починало сходити і золотило верхи гір. На лугах широкої долини сивіла від роси трава. Коні бігли шпарко, їздили мовчали, розкошуючись верховою їздою, такою приємною, якою вона не надто довга. За годину вони минули найближче село Елікмонар, що лежало по дорозі, і тепер вїхали в міжгір'я, де дорога стала важча і коні пішли поволі. Сонце підплило ще вище, повітря нагрілось і коні почали мокріти.

Художник підїхав до Тані, що їхала поспереду.

— Не втомилась ще? — спитав піжно, турботно.

— Пхі! — здивувалась Таня. — Хіба можна втомитись від верхової їзди?

— Ох! — Ви правдива алтайка.

— Ясно! А йому вже певно набридло призна-
ється.

Художник якраз думав, що автомобілем далеко приємніше їхати, але цього не сказав.

О, ні, йому не набридло і він не стеснився, але навіть, коли і так, він готовий на жертви, тільки бачить її, та її ідеальну школу їзди. Вона на коні прекрасна, божеська.

— Навіщо ж зараз ті дурні компліменти?

— Я, здається, не сказав вам ще ні одного.

— Здається! — він навіть не пам'ятає що говорить. І як йому після того вірити? Скільки разів вона переконувалась, що це так. Хоч би він поцідив її трохи.

— Йй-бо, Таню, з вами важко, — сказав художник. — То здається мені, що ми вже так зріднилися, так зблизилися, що не повинні б рахуватись зі словами, то знов бачу, що це не так.

— Зі словами завжди треба рахуватись, — сказала Таня, — а коли їх говорять близьким людям, — особливо.

Художник не чув і тягнув своє.

— Вийдеш, бувало, від вас, вийдеш увечері, такий шасливий та повний, здається ваші пестоші залили кожну клітину. Їдеш п'яний вашим тілом, хитаєшся від ваших п'яних поцілунків...

— Тихо! — шепнула Таня суворо. — Не смійте про це!

— Смію! А прийдеш на другий день уранці і знов чужий до вечора. І тільки навідхіднім, знов вона мила, солодка, кохана.

Таня затила коня і поскакала вперед. Художник пігнав за нею.

Коли він не перестане, то вона вернеться тодому.

— Тасю, як можна! Чи ви мене цілком не любите?

— Ні!

— Це ж неправда.

— Правда.

— Чому, Таню?

— Я не вірю вам.

— Ви знов своє? Після усього, після тих признань, після...

— Це нічого не значить. Скажіть мені, чого це так?...

Вона обірвала фразу, задумалась, очі посумніли, неначе хмарка сповзла на них з чола і закрила прозорим серпанком.

— Що, Таню, „так“?...

Таня потерла руксю чоло.

— Сама не знаю. Мені так важко часом. Я не знаю, як це все сталося? Ви заворожили мене, загіпнотизували, я віддалась вам уся, уся до краплі. Цілу душу віддала, своє дівоче тіло, ви могли робити з ним, що хотіли і в цей же час я ніколи не вірила і не вірю вам.

— Таню, чому досі це „ви“?

— Чому не „ти“? Цього займенника вживають люди, або дуже близькі, з цілковитою подібністю душ і спільністю інтересів, або люди випадкові, головню останніми часами, коли те звульгаризоване слово втратило колишню вагу й значіння. Щождо мене, то я не знаю чому, але я не можу сказати „ти“, хоч кожний раз хочеться. Я боюсь вас!

— Боїтесь?!

— Боюсь, бо ви не щирі зі мною.

Я не вірю вашим словам і тільки словам. Ви розпалили в моїм серці страшне багаття невідомого кохання. Я не знала, що є воно. Я його ніколи не знала. Залицяння Теміра були мені противні, але я була певна, що вийду кінець-кінець за нього. Так треба було. Так казали батьки, вмовляли мене, так у нас усі роблять. Звичай такий. Але побачивши вас, я зрозуміла, що це не так, що є щось сильніше за звичай, що є щось старше за нас, щось велике, безмірне. Вам дивно, що я так кажу. Вам ніколи не доводилось чути цього від жінки. Ваші жінки так не кажуть. Вони такі, як ви, вони брешуть.

— Дякую вам, — сказав художник з чуттям.

— Правда. Вони брешуть, бо ви цього хочете. Чоловіки люблять брехню. І вона постійний спутник ваших житл, ваших родин. Усі ви обманюєте. Ви, чоловіки, жінок, жінки — вас. І мене ви обманюєте. Чи хотіли б ви того і від мене?

— Навіщо ж мені цього? Ви багато сказали правдивих слів. Не знаю тільки, звідки вони у вас?

— А ви мене мали за таку дурненьку?

— Чекайте, не те, ви надто молода, щоб мати такий суд про світ і про людей. Але так, ви пізнали. Та не можу я погодитись з тим, що в наших сім'ях самий обман, сама брехня.

— Але переважно ж так?

— Буває, буває й так, що людина звідомо вірить в брехню, коли боїться почути правду. Бо не завжди її можна сказати. Іноді правда може бути убійча. Чи ж не краще збрехати іноді, ніж уби-

лати правдою? А хотілось би не раз почути гарну правду, таку, яку я почув від вас, чудову, солодку...

— А чому ви не хочете сказати мені такої?

— Ви ж так упереджені до мене, що не повірите все дно.

— Ви вишні, ваше виховання, ваша культура, що плекає брехню. Я не знаю, наприклад, де кінець брехні і початок правди у вас.

Художник замовк і замислився.

— Що ж. — сказав він по хвилині, — нам тоді трудно взаговорити з собою.

— Ви ж не любите мене, майстре?

— Люблю.

— Що ваша любов? Чи здатна вона хоч на яку жертву?

Ви от поїдете і забули. А я не забуду ніколи. Чи ви задумалися хоч раз коли над тим, щоб зв'язати своє життя з моїм? Вас жєнувало б мєє походження, мій рід. Хоч він безперечно чесний, але легко сказати? — Дика алтайка, представник такої некультурної нації, такої некультурної. Мезаліанс?! Правда?!

— Я питаю вас, чи схотіли б ви бути моєю. Ви сказали, що ні.

— А як ви тоді вхопились за це „ні“? Які ви тоді були доволені, радісні. Правда? Ви не любите обов'язків? „Я питаю Ви питали? А не почули ви у слові „ні“ — „так“?

— Значить і ви не щирі, ви неправду говорите. — сказав художник.

— А ви хотіли б бути почути „так“? Скажіть же щиро: хотіли б? Кажіть!

Вона близько нахилила до нього свою голову бистро дивилась йому в очі.

— Хотів! — сказав художник, уникаючи її погляду.

Вона швидко відвернулася і важко зідхнула.

— А що б вам відповісти? Що інакше? Я боялась вас перелякати своєю відповіддю і тим відігнати від себе. А я не могла позбавити себе того.

— Я кохаю вас, Таню.

— Художник ви, художник! Ви любите мене як шматок гарного пейзажу, як вдалий портрет власної роботи.

— Я люблю вашу душу і тіло...

— Тільки тіло. Правда, кажуть, що тіло важніше, ніж ша, але мені здається, що важче і те і інше. А ніколи не цікавились моєю душею, навіщо вона вам? Може й думаєте, що алтайці не мають душі. І таке можливе.

Художник не міг відбити всіх ударів, що сипались на його голову. Поки він обдумував, як справитись з одним, настигав другий. Але ззаду почувся раптом тупіт кінський, і вони з Танею

рівночасно обернулись. Художник зідхнув з полекшею, немов скинувши з пліч важкий тягар. Їх доганяв Юнаяков.

— Отам, біля річки, спочинем мало-мало, — сказав він, дігнавши їх. — Душно дуже, коні стомились.

Художник дуже радо згодився. Йому і їхати вже набридло, але найбільше радів він з того, що провідник перервав ту важку розмову, що починала заводити на далекі манівці.

Вони переїхали болотисте місце, завалене камінням і спинилися на невеличкому лужку над річкою. Позлазили з коней і передали їх провідникові. Незадовго підїхав інженер і тьотя Груша. Вона була червона від спеки, її худорляве лице пашіло, тільки лоб білів під руським волоссям. Вона була весела і говірлива. Злізши з коня, взялась готувати сніданок. Таня прилягла на траві і задивилась угору. Художник і інженер перекидалися час від часу фразами.

Уже було цілком темно, як подорожні спустились з гори до невеличкого села Тури, що розкинулось над річкою такої самої назви. Тут задумали переночувати. Спинились у крайній хаті за селом, де завжди спинались усі подорожні. Господиня, величезна жінка, росіянка, звикла вже від кількох літ до такого роду гостей, але не перестала ще дивитись на них з деяким призириством. Вона нашвидку зготовила нескладну вечерю і її гострі скоро пішли на спочинок. Спати полягали усі покотом на сіні під повіткою. Жінки й чоловіки спали не роздягаючись у двох протилежних кутках.

Художник довго не міг заснути, роздумуючи над розмовою з Танею. Він уже почав жаліти, що зайшов з нею так далеко, що взагалі починав. Такими хвилинами він починав нарікати на Алтай, на свою подорож, на свою легковажну натуру, на Таню, за її любов, за те, що вона йому так легко віддалась. Інженер і тьотя Груша вже спали і він заздрив на їх душевний спокій. Таня не спала, а тільки вдавала, що спить, бо художник виразно чув час від часу її зідхання. Йому хотілось закурити, але боявся рухатись; щоб Таня не побачила, що він не спить. Лежав горілиць, вдивляючись в пахучу ніч, і пив здоров'я та силу, що вона її з росяю посилала на землю. Сп'янів. Очі нарешті почали злипатись, зорі забігали в шаленому танку і серед них вирисувалась Таня, прекрасна, чиста, зоряно-росяна, як тоді, коли вона забила перший раз у його обіймах...

Почув раптовну втому, як тоді... Йому видалось, що вона пестить його голову і він заснув, звалений мрійною втомою...

Таня не спала до ранку. Вона чула кілька разів, як до ганку підходив Юнаяков і по кілька хвилин пильно придивлявся до всіх.

Відвідування Юнаякова наводили на різні думки, але вона

не могла відгадати їх дійсної причини. Над ранком її захотілось спати, але боялась заснути, щоб бути наготові, коли б кому грозило лихо.

Та сон сильніший. Таня боролась ще з ним, ще чула якийсь шелест коло повітки, але не мала вже сили піднести голову... „Певне собака ходить...” була остання думка. Більше нічого не пам'ятала, бо сон заслонив пам'ять і зліпив її стомлені повіки.

А Юнаяков зараз по вечері розсідлав коні і повів їх пасти на луг під горою. Він розпалив ватру і ліг коло вогню, підстеливши літники з-під сидел. Коні хрумтіли весело росяну траву, від ватри йшло приємне тепло і він задрімав. Але алтаець спить чуйно. Найменший шелест і він на ногах. Він відрізняє здалека ступу ведмедя від ходи людини, кроки марала від шелесту білки.

Почувши якийсь шум, Юнаяков сів почав прислухатись. Але на хвилину шум затих, та понеслось ржання коней. Юнаяков уже не лягав. Через деякий час до його вух долетіли здавлені голоси людей і алтайська мова.

Юнаяков витягнув із-за халяви люльку поліз до кишені за тютюном. Він знав, що коли це алтайці, то прийдуть до вогнища. І не помилився, бо за хвилину з-за дерев вийшли дві по-статі і попрямували до вогнища.

— Юнаяков? — спитав один, підійшовши ближче.

— Я, — відповів провідник, розглядаючи людей. — Сідайте. Ніч холодна.

Пришельці сіли і як звичайно в таких випадках закурили люльки. Юнаяков пізнав їх відразу. Це були Тріш і Аргачі. Вони довго мовчали, зосереджено посмоктуючи люльки.

— Здалека? — спитав Юнаяков.

— З Чопоша, — відповів поволі Тріш.

— Не сюди дорога.

— Було діло і в Турі, — бовкнув незадоволено Тріш. — А ти, що тут робиш? — спитав по хвилині.

— Я за провідника.

— Усе урусів возиш?

— Вожу. Треба заробити.

Тріш пстягнувся за вугликом і запалив погаслу люльку.

— Можна заробити легше, — сказав він поволі.

— Як? — Юнаяков вдавав, що не розуміє.

— Треба тобі казати? — мигнув значуче Тріш. — Здаєш собі себе ноги.

Поведінка гостя була надто нахабна.

— Ти Тріш не говори так, — обурився Юнаяков. — Алтайці не розбишаки. Хто приїхав до нас — гість наш. Так велить заповіт предків.

— А коли вони нам шкоди роблять, що тоді? — спитав Тріш, нахмаривши брови.

— На це є інші закони, що карають, — відповів Юнаяков. — Хоч не знаю таких, що робили б нам шкоду. Ти про дачників?

Тріш хитнув головою.

— Де вони живуть, там алтаєць має постійний зарібок, — сказав Юнаяков. — Він і молока продасть і барана, і коня найме. Ти знаєш, як у нас за гріш трудно?

— А що вони заберуть від нас, ти не кажеш?

— Що заберуть? — хіба повітря. Гір вони не візьмуть собою.

Трішні не підобалась спокійна відповідь співбесідника. Його сирійсь віщував мало надії на співчуття його плянам і вже ніяких на співучасть. Він іронічно сказав:

— Гір не возьмуть, але те, що в горах, заберуть і вже забирають.

Юнаяков здивовано піднявся Трішеві в сні і той опустил їх додолу.

— Не чув школи.

Найізне здивування Юнаякова подало Трішеві трохи надії.

— У тім то й біда, — сказав він з переконанням. — Ти не знаєш, чого вони хочуть? Вони хочуть вибрати з гір скарби, що їх заховали колись багатирі.

Юнаяков зробив ще здивованіший вигляд.

— А де ж вони ті скарби, ти знаєш?

— Ще не прийшов час, щоб їх відкрити, — відповів Тріш.

— Так? А може він і йде цей час? Звідки ти знаєш? Коли б вони знайшли скарби, було б добре. Усього золота, чи чоготам, вони не забрали б, може частину яку, а решту взяли б алтайці. Ти слухай! Коли ти працюєш, тобі платять?

— Платять! — сказав незадоволено Тріш, починаючи розукудити хилить Юнаяков.

— А їм же також треба заплатити.

— Ми їх не наймали.

— Бо дурні, що не наймали досі. Скарби лежать у горах з них користи нікому. Їх треба добути якомога швидше.

— Ти за одно з ними?

— Нічого я з ними не маю, дав їм коні, а вони мені дадуть за це гроші. Ось що я з ними маю. Але роботу їх ціню. Таких учених людей Алтай не має, тому він бідний. Були б у нас такі вчені, ми не жили б досі, як звіри.

— Значить з ними? — перервав грубо Тріш.

— Нехай і так, то що тоді?

— Бережись, Юнаяков!

— Очі Трішеві заїскрилися, як голодному вовкові, блиснули зуби. Але Юнаякв витримав його стрімкий погляд і всміхнувся.

— Ти мені грозиш? — спитав він, почураючи безперечну вищість над цим чоловіком. — Мені? Я не Темір, Трішу! Гляди! Я не злякаюся.

Ворожий огонь в очах Тріша погас по тих словах скоро, як блискавка.

— Я не знаю, про віщо ти кажеш? — промовив Тріш фалшиво здивованим голосом.

— Трішу! Ти знаєш! І я знаю. І знаю, чого ти тут сьогодні.

— Я сказав тобі чого і знаєш.

— Ти не сказав того, що думав, але я вгадав твої думки. Он вони сплять. Там, під повіткою. І вони будуть спати спокійно, доки я живу. Гляди, Трішу!

Тріш пробував обурюватись. Чого він йому це каже? Він нічого не знає.

— Ну й добре, що не знаєш, — мовив Юнаяков, — і чого не знаю і до пори не знатиму.

— Чого ти кажеш до пори?

— Тому, що коли станеться що злого тим людям, що ото сплять — ти винен.

Тріш блискає злобно очима, а потім раптом потуплює сидить мовчки, не відповідаючи. Він готує відповідь камові, що питає завтра про роботу. Про Юнаякова він матиме окремо розмову. — Запроданець! Полоснути б ножем по шиї. — Але на цей крок він не зможе зважитись.

Юнаяков видно був певний за свою цілість.

— Будете почувати тут, чи поїдете? — спитав він спокійно.

— Мабуть поїдемо. — Поїдемо? — звернувся він до Аргачі, що ссав люльку ні одним словом не вмішувався до розмови.

— Поїдемо! — відповів швидко Аргачі, радий з такого обороту справи, — доки сонце зійде, ми вже будемо вдома.

Вони встали, попрощались, як ні в чім не було, і пішли. Юнаяков довго надслухував. Він чув, як вони справляли коням сідла, як сідали на коні, чув кінський тупіт. Тепер він знав, і був певний, що ті люди, що доручили йому своє життя, будуть спати спокійно. Але, щоб бути ще певнішим, він кілька разів навідувався до них. Вони спали. Таня лежала найспокійніше. До неї лилась у сні тьотя Груша. Інженер і художник лежали оддалік накриті одним покривалом. Юнаяков щораз прихилився, чи вони живі. Вони дихали рівно і спокійно.

Тоді примостився в їх ногах і продрогонів до ранку. Досвіток був холодний.

Сива тайга поволі прокидалась від сну. Розбудив її тупіт кіпський. Прскидались віковічні кедри, здригались, крихтіли постаречому, стрясаючи на землю холодну росу. Шепотіли трави між собою, сніпи мохи, бовваніли камені оброслі лишайниками, ліниво потягались кущі, розтуляли очі квіти. Валка посувалась поволі. Щокрек треба було продиратись через густі ліяни, перелазити чи перескакувати одвічні колоди, що давно впали, зігнили стали по смерті пристановищем білкам, тхорам і безлічі комах; треба було преїздити болота і мочарі, утворені незліченними джерелами й потоками, що бігли зі снігів на нерхах. Але коні звикли. Їм не першнна у тайзі. Щорозу їздить їх господар на лісові промисли, на двір'я, і вони навчились ходити. Попереду сивий кінь, старий ветеран гірський Юнаякова. Він іде гордо вгору, перелазячи, як людина, через колоди, переступаючи обережно, як кішка, через болота, гострі камені, місцями густо порозкидані по дорозі. Юнаяков сидить рівню, як у м'якому кріслі, і покурює люльку. Він не керує коном, не підганяє його. Кінь іде сам, знає дорогу. За ним іде Таня. Як родовита алтайка, вона іде так, як Юнаяков. У дорозі сбертається на коні, розмовляє з рештою спутників, а ті сидять як на ребрі дошки, цупко тримаються руками за поводні за кінці гриви, слідкуючи за кожним кроком коня, готові кожної хвилини впасти, чи зіскочити на землю, коли б упала коняка. Але коні не падають. Найтрудніші для переправи місця вони переходять з неймовірною легкістю. Таня сміється в душі з незолучих європейців. На рівному місці, коли коні бігли шпарко, європейці підгуськували на конях. Тоді Таня сміялась голосно і вчила, як треба їхати по-алтайському, не підскакуючи, а тепер, бачачи їх острах, вона мовчить.

— Далеко ще до озера? — питає тьотя Груша.

Година дороги тайгою заморила її більше, ніж учорашня цілоденна подорож.

— Кілометрів з п'ять, — відповідають їй.

І все така дорога?

— Буде ще гірша, — „потішає” Таня.

Мала це потіха для тьоті Груші і решти їзців.

І справді, чим вище вгору, дорога гіршає, порою зустрічаються місця майже непрохідні.

— Ви пустіть коні вільно, не шарпайте їх, — радить Таня в найнебезпечніших місцях.

Її кінь виходить легко зі всіх трудних становищ.

Чим вище вгору, ліс рідшає, дерева нижчі, покривленіші, грубіші. Набрали вони тут на горах дивовижних форм і виглядів. Ось корсткий грубезний кедр сидить на камені, як гігантський павук. Своїми ногами, — грубезним корінням, він цупко обхопив величезний камінь і сидить на ньому пригнувшись, ніби чигаючи

на здобич. Він сердито поглядає на людей і здається ось-ось кинеться на них.

Стежка, щораз стрімкіша. Треба добре триматися за гриву, щоб не з'їхати задом на землю.

З кожним метром угору, дерева дрібнішають. На зміну благородним кедром виступають якісь кущі, а коли й попадаються дерева, то такі оброслі мохом і лишайниками, що не видно їм кори. Але за хвилину зрідли і кущі і заблестіла вода. Неначе величезне дзеркало забув хто у горах і воно лежить тисячеліття і відбиває сонце, небо, гори і тайгу.

Побачивши воду, груди подорожніх викидають раптовний дружній крик. Радість обняла всіх. Нарешті довгождане озеро. Але до нього не так легко добратись. Лісні духи оточили його непрохідними колючими кущами, завалили камінням, позакидали глибокими мохами і болотом, а по стожці пустили річку.

Коні зачалапали по воді і пішли за водою річки. Вода доходила до животів. Їздці попідирсили ноги і чекають, коли б швидше кінець, але на щастя рікою недовго їхати. Ще кільканадцять кроків, невеличкі мочари і їздці спиняються на сухому.

— Приїхали! — каже Юнаяков і всміхнувся. — Гарний Алтай? — питає він з такою полекшею, неначе він ту фразу, як який тягар, віз із самого дому.

— Гарний! — відповідають йому. Захоплення всіх таке велике, що не можна просто знайти слів, сказати всього, що почувається. Юнаяков бачить захоплення людей. Він задоволено забирає коні і веде їх пасти. Він гордий...

Художник сидить на замошеному камені, задумливо дивиться на озеро і творить сюжет нової картини. Біля нього Таня. Вона з любов'ю поглядає на його русяву голову, не бачачи ні озера ні його красот, бо вся краса в ньому.

Художник здригається від погляду дівчини і мовчки простягає їй руку. Таня тривожно оглядається.

— Немає тут нікого, Танічко, — каже він ніжно і тихо, немов боячись потривожити ту безконечну тишу і красу.

— А інженер? — питає вона шепотом.

— Він же пішов шукати золота. Тьотя Груша звичайно може йому, — каже лукаво художник.

І справді інженер і тьотя Груша замаячили вже далеко поміж кущами. Вони пішли обходити озеро з іншого боку, попід гору, що нависла над ним. Гора ця була майже лиса, тільки над берегом росли самотні кедри, сосни, берези, а між ними кущі. На верхах біліли сніги.

— Таню! — каже піднесло художник, — як гарно. Яка це

безмірна краса. Ти глянь на озеро. Воно як око. Гори — повіки. Ліс — рісниці. Воно, як чорне око казкового велетня, здивилось у небо і ніякого не бачить крім неба.

Таня дивиться на озеро, а потім на художника.

— І нас, — каже вона.

— Не бачить.

— Ні, мусить побачити, — каже вона вперто, як дитина.

Таня побігла над беріг, глянула у воду і в ній відбилась її чорна голівка.

Художник бачить її профіль і чує, що тепер любить її безмежно.

— І ти ходи, хай і тебе побачить, — каже з берега Таня.

Вона перший раз сказала йому „ти“

— Ти? — Таню? — „Ти“? — любя моя!

Він зірвався, рвучко підбіг до неї, сильно і ніжно обняв її за стан і вони обоє похилились над озером. У ньому чорніло каміння, водяні трави, не вважаючи на глибину, видно було дно.

— Таню!

— Що? — питає вона тихо.

— Я кохаю тебе.

— Правда?

— Кохаю, Таню. Так кохаю, що здається серце трісне.

— А чого мені страшно? Чому мені здається, що кохання мое — моя згуба? Мені страшно подумати. Лесю, чому страшно?

— Ти любиш мене, Таню?

Вона не пам'ятаючись закидає йому руки на шию.

— А ти не знаєш цього? Не чуєш?

Їх уста зливаються в довгий гарячий поцілунок і від нього Тані вернеться світ.

— Ти ж ненавидиш росіян, — каже художник, дивлячись їй весело в очі, — а мене цілуєш і любиш?

— Не знаю я, що таке зі мною. То ненавиджу тебе, то чую, що без тебе жити сумно, неможливо. Батько каже, що алтайці не знають любови, але тут видно це прокляте наслідство крові. В мені і російська кров поруч з алтайською.

— Ти ж любиш маму?

— Люблю! Більше, ніж батька... обох однаково.

— Мати росіянка.

— Росіянка. Не треба про це.

— Добре! добре, прекрасна моя, солодка. Ти чиста, як сніг на верхів'ях, і часом холодна, як... сніг.

Таня дивиться в його очі і бачить себе в його зіницях. Лице її займається і вмиль поважніє.

— Це тоді, коли появляється зневіра, коли стає перед очима

пропасть... Вона ділить нас з тобою, як он та, що розділяє ці два хребти.

— Чому, Таню?

— Ти знаєш, милий.

Йому так любо від того слова.

— Не знаю, рідна.

— Знаєш. Ти ніколи ще не сказав і слова про майбутнє.

Ніколи не показав ні найменшої перспективи, ніколи не подав найменшої надії. Закохані завжди рисують собі майбутнє, діляться з собою. Я гадаю, що так мусить бути. Скільки я сама не передумала, але все це надаремне. Я знаю, чого ти мовчиш, я вже казала тобі, ти хочеш бути чесний переді мною. Ти боїшся, щоб я колись не сказала: ти обіцяв. А мені ти нічого не обіцяв, і я не маю права ні вимагати нічого, ні чекати від тебе. Своє кохання я віддала тобі добровільно. Я не знала ніколи його. До тебе запалало моє серце таким вогнем, яким горить восени ліс. І воно палає, горить на твоїх грудях. Я все віддала тобі. Лесю мій, я люблю тебе...

Він мовчав, психнувши, слухав її слова, її жалібну скаргу і з жахом бачив він, що палке кохання, яке хвилину му розпирало ще груди під словами признань дніочних, поволі тане десь на дні, як у рові сніг від сонця. Ломоз був цієї породи людей, що не люблять довго, не горюють довго, не радіють не задумуються над нічим. У її словах він чув і докір, і напружене чекання, слова потіхи, слова надії. А що він міг їй сказати?

— Таню, — почав він помовчавши, — ти найкраща я усіх, кого я бачив і знав досі. Таких, як ти, небагато залилось. Їх треба шукати і саме тут десь, на Алтай, далеко від культури, тої шкідливої, гнилої спадкованої культури, що зробила з більшості наших жінок продажних повій, для яких нема ні сім'ї, ні дітей, що не знають обов'язків ніяких, а знають гроші й розпусту. Тоді, коли ти мені казала про це, я заперечував, бо соромно було признатись, але в душі я погоджувався з тобою. До вас не дійшла ця гнила культура, ви ще не заразились нею і ти могла б бути мені найкращою жінкою і другом, якби...

— Не те, що я алтайка?

— О ні, навпаки. Твоя своєрідна краса була б предметом заздрости, моєю гордістю. Ні, є щось інше, що примусило мене мовчати.

— Що?

Художник подумав, а через хвилину він почав говорити те, що вже нікого б не переконало там, у його вітчизні. Кидав старі, зайозені фрази, про святе мистецтво, про жреців його, що як колишні жреці повинні бути безженні.

— Я не хочу женитись, — казав він. — Я — художник. Я хочу бути вільний, бо інакше я не зможу творити прекрасного.

— Хіба дружина може бути перешкодою творцеві? Вона має стати його надхненням.

— А чи надовго? Жінка так довго може давати надхнення, як довго вона не дружина законна. Ні, художник не повинен мати дружини. Я приглядався, як живуть мої товариші, я бачив їх сімейний брід і не хочу впасти в нього.

Таня тихо заплакала. Вона не хотіла показати йому своїх але вони взялись звідкись і поплили потоками.

— Ти плачеш, дівчино моя рідна!

Він притулив до грудей її чорну голівку і жадібно цілував її гарячі червоні губи, сушив поцілунками її заплакані очі.

— Я не плачу. Я не хочу плакати...

— Я знаю, що ти не хочеш. Моє алтайчатко!

Таня всміхнулася.

— Ти маєш таку силу наді мною... Скажеш слово і вся я розтаю, як віск. Ти не вартий, щоб тебе кохати.

— Вартий, злючечко. Може я ще зміню свою постанову. Може, поїхавши до столиці, опустившись у вир нашої богеми, я почую, що мені без тебе пусто, що життя без тебе порожнє і тоді приїду забрати тебе назавжди. Ти почекаєш на мене?

— Ой, довго доведеться чекати.

Ломов вдав, що не розуміє.

А доки вона може чекати?

— Ти не розумієш? Я чекатиму мабуть ціле життя, бо за другого я не вийду заміж, а ти забудеш.

— Ніколи! — сказав художник з запалом.

— Забудеш, друже, і дуже швидко. То тут так здається.

— Тебе не можна забути. Ти одна заповнена сторінка в книзі мого життя, де так багато пустих, білих сторінок.

— Воля ж тобі дорожча ніж я?

— Я не знаю, мила. Я кажу тобі: я хочу себе перевірити. Я писатиму тобі листи, ми житимемо переписуючись, а потім я певне приїду і ти будеш моєю навіки.

Вона пересунула голівкою по його обличчю, як кошеня.

— А ти за Теміра не вийдеш, доки я не приїду? Кошеня моє м'якеньке?

— Що? — засміялась Таня. — Теміра? Вона забула, що він існує на світі.

Вони замовкли. Таня думала над словами художника. В її душі родилась маленька надія і гріла, як усмішка матері. Її чорні очі блукали по білих верхах, а думки далеко дальше, переходили через верхи, через Алтай і линули у невідомий край, великий, казковий, незнаний — його край. Линули у це чудне, магічне мі-

сто, — місто, про яке вона мала тільки слабу уяву і яке її тепер тягнуло, як магніт...

— Про що ти думаєш? — спитала раптом.

Щоб вона дала за те, щоб відгадати його думки.

Він відповів не зразу. Подумавши одну хвилину, труснув волюсям і промовив:

— Я задумав чудовий образ.

Вона слухала.

— Ходім вище — розкажу.

І вона покійно пішла за ним понад озером.

Інженер і тьотя Груша, покинувши своїх спутників над озером, подалися правим його доступним берегом і, пройшовши до мочаристого місця, де не було проходу, звернули на гору, щоб добратися до снігів, що білими плащами вкривали шпилі. Здавалося здолу, що вони недалечко, але вийшовши на перший ступінь гори, вони переконались, що це багато даліше, ніж здавалось. Тьотя Груша стомилась і сперлась на руку інженерові. Тягар її був інженерові не дуже приємний, зате тьотя Груша від близькості його почувала себе прекрасно.

Прибережна смуга лісу давно скінчилась, ліса гора ошетнилась карловатою берізкою, що заледве на дециметр-два визирала з землі. Де-не-де росла карловата ялинка, стелячися своїми довгими колючими галузками по грубених килимах мохів, в яких грузили ноги по кістки. Дорога томила щораз гірше, та наші подорожні невгавали, щоб швидше дійти до мети. Мета ж була ще далеко. Небо прозоре, чисте вабило, сонце всміхалося на небі, немов дивуючись, чого сюди забралися люди, коли тут ніхто не ходить, тільки орли літають, бродять вітри і кочують хмари.

Подорожні не знали цього. Вони йшли, як серед царства снів, лишивши далеко за собою світ. Ще кілька кроків скінчиться дорога і почнеться невідоме...

Коли б можна переступити поріг невідомого?...

Інженер ішов розмріяний. Йому було так легко і радісно на душі, що він готовий був простити Груші, що вона негарна, що йде з ним, що так немилосердно спирається на його руки.

А тьотя Груша була невмолима. Вона ніби ненавмисне притискала голову до його плеча. Її біле веснянкувате лице розчервонілось, пасемця волосся прилипали до сплюснених скронь. Вона часто підіймала очі на свого спутника, але він удавав, що не бачить.

— Ви довго будете мовчати? — промовила вона нарешті.

Він здригнувся і сонно подивився на неї.

— Вам хочеться говорити? — спитав по хвилині.

— Хочеться, — зажапуризила вона.

— То говоріть.

Тьотя Груша сбражено надула губи, але руки інженера не випустила, розрахувавши, що це було б неаигідно.

— Ви сердитесь? — спитав інженер.

— Серджусь.

— Не треба сердитись.

Він вийняв її руку з-під своєї пахви, завагавшись, поцілував.

— Тепер уже не сердитесь?

— Ще трішки.

— А що треба зробити, щоб цілком перестали?

— Не знаю.

— Скажіть!

Він взяв її під руку так, що його рука притулилась до її грудей. Вона не боронила.

— Я стомилась, — сказала, часто дишучи.

— Ще трішки. Ось на цей горбок і спочинемо.

— А там скажете: ще на один...

— Ні, не скажу.

Вони почали підійматись швидче. Надія на спочинок додала сили ї, переваживши невеличкий кам'яний насіп, вони стали нарешті на горбку. Стояли хвилину мовчки, як у сні. Краса, що показалаь їх очам, відбирала мову. В невеличкій долині розстелився густиий килим помаранчевих, великих, як троянди, лютиків, густо пересипаний синіми алтайськими квітками, що їм вони не знали назви.

— Федику! Як гарно! — прошептала Груша в божевільній пристрасній екстазі.

Він сильно стиснув її руку.

— Ходім там, я хочу скупатись у тому морі квітів. Ходи!...

Вона пішла вперед, тягнучи тепер його за руку. Не пручався. Дійшовши до середини, вони впали в обійми квітів. Довкола них не було нікого. Над ними небо і сонце.

— Федику, гарно мені, рідний, — повторювала Груша.

Вона тиснула його руку, тягнула до себе.

— Я ще серджусь, чуєш?

— За віщо?

— Ти забув?

Йому не дивно було тепер, що вона йому каже

— Що мені робити? — спитав він.

Вона обняла його за шию, впиалась у його уста і в очах її померкло світло.

— Ти солодкий... Ще! — просила вона, стиснувши зуби.

Пристрасний болючий поцілунок закрив її уста, а потім по-

сипались вони, як град, і вона жадібно ловила, облизуючи свої стомлені, червоні, розпухлі губи. Вони стомились обоє. Очі їх були блудні, божевільні.

— Тут рай, — прошептала вона. — Ми перші люди в ньому.

Вона тримала його жадібно за шию, зуби скакали, як у лихоманці, лице горіло, вогонь розпирив груди, вони швидко підіймались і опускались під її тонкою блюзою.

— Мій! Мій найкоханніший! Мій єдиний! Я люблю тебе, я хочу тебе.

Вона безсильна впала навznak і закрила руками очі. Він грубо шарудив руками в її корсажі. Піт виступив на чоло, він зблід і з уст зірвалось, нарешті, як докір:

— Ви в райтузах, недобра...

На лебі сміялося сонце. Зарожевіли на горах сніги. Кругом лежали лом'яті лютики, а серед них безсильна тьотя Груша. Інженер сидів без шапки, з розхристаним волоссям, злий.

— Відверніться, я одягнусь, мені соромно, — сказала тьотя Груша.

— Аж тепер вам соромно?

Вона почала швидко приводити себе в порядок.

— Це розуміти як докір? — спитала, не розуміючи раптової зміни його тону.

— Хай і так.

— Он що? Ви жалієте?

— Жалію. Ви мене згвалтували. Мені огидно тепер, гидко.

— Що?

Тьотя Груша здивовано дивилась на нього. Він був серйозний, злий, непроникливий, таким вона не бачила його ніколи. Він мовчав.

Постоявши безрадно хвилину, тьотя Груша заплакала.

— Чого ви ревете? — спитав сухо.

Груша не відповіла, заливаючись ще гірше. Набренілі губи поблідли, ніс посинів. Вона витирала хустинкою очі, але сльози пливали невгомними потоками. Інженер з обридженням дивився на цю сцену. Тьотя Груша видалась йому страшенно гидка. Йому чомусь пригадалась її дівчинка, що, прокинувшись тоді вночі, допитувалась, хто прийшов. Він, здавалось, тепер ще чув голос обманутої дитини.

Тепер він почув просто ненависть до цієї заплаканої жінки, такої нужденної на тлі цієї незрівняної природи, на тлі цього моря лютиків. Йому хотілось зробити їй ще болячіше.

— Перестаньте ви плакати, не псуйте мені настрою дорешти, — сказав він грубо.

— Чого ви пристали? Яке вам діло до мене. Згвалтований? — відрізала вона.

Інженер усміхнувся.

— Правда, правда, — промовив він. — Це мені вперше в житті таке трапилось, що мене жінка згвалтувала. Ви, скажіть, ви мене того сюди тягнули?

— Мовчіть, негіднику! Як ви смієте знущатися з жінки. Нахаба!

— Теж слово.

— Ви ще думаєте кпяти з мене?

Тепер тьотя Груша наступала, та інженер не здавався.

— Не думаю. Я просто уявив собі тепер картину: що було б, наприклад, якби оце появився ваш чоловік і застав вас у такому непримусеному вигляді серед цих пом'ятих квітів, що ви так прагнули в них зануритись.

Тьотя Груша вороже глянула на нього.

— Так. Я думала зануритись у квіти, — сказала вона зла, а занурилась... Та годі! Я не думала про чоловіка, йдучи сюди, знаєте? Я думала про вас. Я віддала вам усе хороше, думаючи, що ви чесна людина, а ви негідник і боягуз. У вас психологія боягуза, підленького злодія, що краде і, зловлений, спигає вину на товариша.

— Трішечки легше. Цього „хорошого“ я у вас не просив і даремно ви старались.

— Але взяв же?

— Ви самі накиннули. Жаль, що Ломова нема, мав би гарну тему.

— На віщо? Ви й так йому розкажете.

— Не бійтесь.

— Від вас усього можна чекати. Але годі, годі! Буде з мене. Це мені буде наука, як зв'язуватися з подібними людьми. До побачення.

Вона швидко встала і почала вилазити з квітів.

— Куди ви? Уже до снігу не підете?

— Ви вже мені доброго снігу засипали за комір.

Інженер засміявся.

— А я все ж таки думаю піднятись туди, — сказав.

— Можете йти на зламання голови.

— Ай, ай! А ви не підете зі мною?

— Ні!

Вона швидко повернула назад.

— Ви ж заблудите самі, не знайдете дороги, — гукнув інженер.

— Хай це вас не турбує.

— А може підемо все ж таки?

У нього злість минула, а її місце заняла досада за нестриманість. Він усе ж таки зазнав хвилину приємності від неї і за це заплатив їй призи́рством і ненавистю. Йому раптом жаль стало жінки.

— Агрипіно Петрівно! ви дуже сердитесь? — спитав він, підбігши за нею.

Вона спинилась і зміряла його з ніг до голови.

— Чого вам треба? — крикнула гостро.

— Я жартував з вами.

— Жартував?!... Це у вас там на Україні прийнято так жартувати?

— При чім тут Україна. Ви знов нариваєтесь на такі жарти.

— Відчепіться від мене, негідний. Вам ще мало?

Він підійшов до неї і взяв її руку. Вона вирвалась.

— Чого вам?

— Я жартував. Пробачте, Іночко! Я жартував, їй-бо!

— Ідіть ви геть!

Сором палив обличчя. Він чув свою тяжку провину перед цією жінкою.

— Не піду, тепер уже все 'дно, — сказав. — Давайте краще помиримось.

На нього дивились чужі, незнайомі, здивовані очі.

— Хіба можна миритись після того, що ви мені сказали? Та я ж вас згвалтувала!

— Нічого, це оригінально, пробачте.

— Навіщо ж ви так грубо заляпали такий прекрасний образ?

Їй хотілось плакати. Стільки ждана, така бажана хвили́на наступила і так швидко пропала дарма і так негарно скінчилась.

— Чого ви так поступили зі мною?

— Пробачте! По що зараз трагедії?

— Такого не можна пробачити.

— Можна.

Він обняв її за стан.

— Пустіть! — почала вириватись тьотя Груша.

— Не вирветесь. Краще помиримось.

— Ні!

— Помиримось.

Він узяв її голову і поцілував у щоку.

— Геть, безсоромний! Ви користуєтесь з обставини. Мені гідний ваш поцілунок, огідний!

— Та ні, не може бути.

Він крадькома поцілував її ще раз. Не боронилась більше.

— І тепер гідний?

Вона мовчала.

— Помиримось, скажіть?

Він узяв її під руку і вона вже не противилась. Звернули ліворуч і пішли до снігів, не згадуючи про сварку. Починалось каміниня, побите громами, а серед нього дзюрчали потоки, що випливали зі снігів. Між парою людей панувала гнітюча мовчанка і вони боялись її перервати.

— Що там наші роблять? — зважився нарешті інженер.

Тьотя Груша не відповіла.

— Цілуються, — сказав інженер, ніяковіючи.

Тьотя Груша голосно розплакалась.

Інженер здивовано глянув на неї.

Сонна тайга ліниво ловила тупіт кінських копит. Бурчливий аю,¹ що насилу знайшов собі леговище серед вивертів кількасотлітніх кедрів, покидав тепле місце і втікав далі від дороги. Благородний марал, зваблений дудочкою Юнаякова, вирізаною з буряну, переконавшись, що це не телиця, ніс свої кріслаті роги вглиб тайги. Там тайга вже дримала. Там царювала тиша, тільки де-не-де дзюрчали потоки, що випливали з лісних джерел, чи бурундук засвистів, сполошений падінням кедрової шишки. Дримали кедрові кількасотлітні. Розбуджені кінським тупотом, вони поглядали злобно й суворо на тих, хто смів їх будити. Чіплялися трави за кінські ноги, чіплялися за ноги їздців, як змії. Тайга не любить гостей. Але вони їдуть нею. Вони швидко покинуть її. Один їм тут приятель — місяць. Він густо але світло на невтоптану стежку, освічує путь.

Юнаяков нудно виграє на дудці. Художникові подобається своєрідна мелодія. Вона так дивно звучить серед цієї чарівної тиші, серед цього могутнього рослинного царства, серед цих диких, величних гір. Це особлива музика і тільки таку чула в своєму тисячелітньому житті тайга. Художник бачить перед собою сидуєт Тані. Її задиркувата голівка тепер похилилась. Вона певне думає про щось своє, жіноче. Він знов відчуває, яка близька вона

яка дорога, кохана. Він насилу стримує себе, щоб не під'їхати та не обняти її тут, на очах у всіх. Йому хочеться сказати їй якесь гарне слово, зробити їй якусь приємність. Художник відчув безмежну красу, що його оточила. У душі йому тихо, як серед цієї дримучої тайги. Він під'їжджає до неї близько будить з задуми.

— Таню? — каже він тихо, ледве чутио.

Вона здригається, повертає голову.

— Що? — питає в яло, як кризь сон.

— Ви найкраща жінка — каже невдало художник.

¹ Аю — ведмідь.

Від тих слів Таня відразу притомніє. Варто було будити її, щоб сказати таке?

— Не говоріть дурниць, — каже вона холодно і сміливо.

Його морозить її тон. Художникові страшно неприємні її зауваження. Він не розуміє, як можна це сказати тепер, тут, серед того раю. Тепер і дикий звір мусить бути ніжний, як та природа, як та вечірня година.

— Чи ви така груба, чи хочете зробити з себе таку? — каже він спокійно. — І перше і друге вам не до лиця і не на користь.

— Мені це байдуже.

— Що ж з вами? Що з вами?!

— Нічого.

Художник здивовано поглядає на неї і не розуміє нічого. Чого вона така? Він знав, що вона любить його. Любить так, як може любити незіпсоване дівоче серце, перший раз. Але чому такий холод, чому вона така? Невже він ніколи не вияснить цього?

— Таню! — кличе він.

— Чого вам?

— Невже я не заслужив на ласкавішу відповідь?

Вона нервово сіпає коня за вуздечку і б'є кнутом.

— Не заслужили.

— Чому? — він не розуміє цих раптових змін, їх характеру.

— Ви смієтеся з мене. — відповідає вона.

— Звідки це? — дивується художник. Він пригадує, чи не сказав чого образливого, чи некоректного, але не знаходить нічого такого.

— Я чую.

— Що ви чуєте? Ви хорі! У вас хоре самолюбство. Так жити далі не можна. Не треба бути дитиною.

Він має право на те, щоб йому нарешті вірили.

— Таню! неville ви й досі не вірите, що я кохаю вас? Таню! Рідна моя!

Таня заплакала. Вона поїхала швидче вперед, щоб ніхто не бачив її сліз. І їх ніхто не бачив, хіба місяць, що заглядав нахабно у вічі, і він, її вимряний Олесь; він бачив брильянти на її довгих, чорних віях. Їх не бачив провідник, що, їдучи впереді, нудно вигравав на своїй дудці, не бачив інженер, ані тьотя Груша, що давно помирились і далеко відстали від компанії, щоб на самоті полюбуватися красою ночі.

Тріш і Аргачі, розставшись з Юнаяковим, сіли на коні і щосили пігнали назад.

— Гадино продажна — бурчав і сопів Тріш, підганяючи коня. Він мав у голові новий плян, але ховав його перед това-

ришем, хочачи порадитись і поділитись з камом. Тріш недовіряє гепер нікому, недовіряє і Аргачі після того, що вчув від Юнаякова.

— Що скаже нам Натрус? — бідкав Аргачі.

— Нічого. — заспокоїв Тріш.

— Заплатить! Не турбуйтеся! І він заплатить, і Юнаяков, і вони. — відповів злобно Тріш. Він горів від зненависти і сам не знав, до кого більше, чи до тих, чи до Юнаякова, що розбив його пляни.

„Треба було там зарізати гадюку, а потім покінчити з ними, — думав Тріш. — А ще й вона там із ними, цей виродок. Звісно жінка. Продажна тварюка. Га! Попам'ятаєте ви нас усі!”

Він розгортав свій плян щораз ширше і радів на саму згадку розправи.

Надворі побіліло, як Тріш і Аргачі стали на змілених конях перед юртою Натруса. Кам, почувши кінський тупіт, швидко зірвався і вийшов надвір. Він читав з очей Тріша, що він йому привозить, які новини, але лице Тріша було суворе, нерозгадане.

— Зайдемо в юрту? — спитав кам.

— Ні з чим заходити.

— Знов невдача?

— Знову.

Усі три мовчали. Тріш набивав люльку і не дивився на кама.

— Вогонь є у юрті? — спитав.

— Заходь.

Вони зайшли у юрту і Тріш розказав камові про пригоду. Підчас оповідання кам мовчав. Не видно було по його обличчю, як він реагує на ці звістки. Іноді воно прояснювалось на хвилинку, то знов затягалось хмарами, сірими, непроникливими. Він дав висказатись Трішеві, а як той скінчив, поволі спитав:

— Вони обидва там?

— Обидва.

— Везуть щось із собою?

— Здається нічого. Я обшукав їхні сідла й мішки.

— Ніхто не бачив?

— Ніхто. Вони були в хаті, вечеряли, а Юнаяков пілапувати.

— Чого ж ви показувались йому на очі?

— Коні зрадили, а втім ми думали, що він свій чоловік, не зрадить, хоч би й підозрював що.

— Йому не вір!

— Тепер не повірю. Він грозив нам, — сказав Тріш.

— Погрози його нестрашні.

Кам моргнув на Тріша і вони вийшли з юрти. У юрті зали-

шився Аргачі сам. На землі спала скудена в клубок стара жінка Натрус. Аргачі морив сон. Він сперся на руки і задрімав.

Натрус і Тріш посідали на колоду, що лежала недалеко від юрти, і Тріш, витягнувши наперед ногу, почав докладно розказувати свій плян, що назрів йому в голові підчас повороту з невадалої виправки.

Кам насупив брови і слухав не перериваючи, доки Тріш скінчив.

— Ти розумно задумав, — сказав кам, коли Тріш замовк надовше. — І в мене був такий плян. Видно Ерлік надхнув нас однією думкою. Коли його вдасться здійснити, я принесу йому в жертву найкращого коня.

Тріш задумливо глянув на небо, немов би звідти чекаючи відповіді. Кам бистро дивився на Тріша. Той попернув голову і сказав переконано:

— Вдасться!

Кам зідхнув.

— Коли ти захочеш, — сказав віц, — ти зможеш. Тільки тепер ти вже підеш сам, без допомоги.

— Добре. — Допомога йому ні дочого.

— Це треба робити швидко, доки вони там.

Тріш знає. Доки сонце зайде, він буде там. Тільки чи кінь дійде? Кінь стомлений. От, як би другого коня?

Кам заспокоїв Тріша. — Про це не може бути й мови. Така дрібниця.

— Про це ти не турбуйся, — сказав він, — коня берн, якого хочеш.

— А той, — показав Тріш на юрту, — чекає плати.

Кам видно забув про гостя.

— Хто? За віщо? — пригадав нарешті.

— За те, що їздив зі мною.

— А без плати не може? Я дав йому колись ліки.

— Вони не помогли, — сказав спокійно Тріш.

— Нехай. Дам йому барана і більше його не хочу.

— Діло твоє, — сказав Тріш. — Хоч він і бідняк, але він ще може пригодиться. Тепер кожна людина дорога.

Кам не міг із цим погодитись.

— Це правда, — сказав він ніби про себе.

Вони встали з колоди. Пора було закутити. Тріш давно чкав на це. З-за гір вилізло сонце і відпровадило їх до юрти.

Аїл дрімав в обіймах срібної літньої ночі. Місяць, як найкращий ювелір, сріблив закоптілі юрти і дахи хат, що стояли де-не-де поруч з юртами, сріблив дерева і плоти, сріблив дороги

і гори. Ніхто не перешкоджав йому в роботі. Тихий алтайський аїл, розкиданий по широкій долині, спав твердим сном. Місяць підплив вище і став, щоб згори подивитись на свою роботу. Але раптом і він здивувався. З одкритого вікна однієї хати, що своїм зверхнім виглядом дещо відрізнялася зпоміж усіх інших будівель, попливла дивна музика, понеслися чарівні звуки, полинула сумна мелодія — впала, як журба, на холодні груди гір. Прокинулись гори — заслухались... Закліпали зорі очима, побілів місяць від подиву...

Тихенько рипнули двері юрти, що стояла поруч із хатою і з неї вилізла стара Тібан. Бабуня не могла спати і радо вийшла надвір послухати чудової музики, бо давно вже не чула її.

„Щось трапилось — подумала Тібан у своїй старій голові, — може, Ульгень вислухав її палкі молитви і повернув розум її синові? Може, він знов стане давньою людиною, доброю, ласкавою; може, Ульгень навів йому ясну думку і він помириться, як дівка не любить?...

Музика навиває мрії і стара Тібан пригадує свої давно минулі, мелодії літа. Усе до найменшої дрібниці. І як діувала, і як її викрили, і проти волі заміж віддали, за малого семилітнього хлопця, сина багатих батьків... Вона кохала тоді Манзира, бідного, але гарного парубка, найкращого на цілий аїл...

Мрія сідає на мить, як пташка, на її старечі губи. Вони розхиляються, відкривають беззубний рот, і знов зникають у сувору лінію. Так, вона помирилася з долею. Закон батьків сильніший від волі дітей. Хіба можна йому противитись?... І звикла. І дітей має, уже заміж повіддавала дочок і одного сина одружила і тільки один залишився, її найстарший і найлюбіший — син... Манзира...

Її думи линуть у давню давнину, сплітають зі звуками скрипки, творять одну скаргу, і лине вона в невідомі сфери, туди, де живе невідомий Ульгень.

По зораному обличчі старої котяться сльози, падають додолу і блистять з росю на траві. А за вікном ридає, плаче скрипка...

Доктор Темір давно не грав на ній. Ще з того часу, як його так несподівано, так грубо відкинула Таня, він не брався до скрипки, вона мовчки лежала в чорному футлярі, як у гробі живцем похована дитина.

Він грав на ній колись Тані. Вона любила його музику. Коли було їй чогось важко на душі, вона приходила до нього, заходила в його скромну кімнату, сідала в м'який фотель, його однунок цінну річ, і слухала музики. Темір грав її улюблені мелодії.

— Докторе. — сказала вона раз, — щоб утихомирити найдикші інстинкти людини, треба заграти на скрипці. Мені здається, що скрипкою можна втихомирити навіть дикого звіря...

І Темір захопився тоді і грав так, що потім не бачив нічого,

забув, що вона сидить у його кімнаті. А коли перестав грати, вона сказала:

— Видно, що ви, докторе, мешканець країни камів. Ви, як кам, входите в екстазу і забуваєте, що навколо вас діється.

Тоді вона дозволила йому пестити свою руку. Він затримав її руку довше. Вона не виривалась і він спитав:

— Таню! невже мені більше не можна? Невже я ніколи не доторкнуся губами ваших уст?

Він благав її, а вона всміхалась.

— Ви, як справжній кам, — сказала вона тоді. — вимагаєте зараз плати за роботу. Коли так, то я не хочу слухати вашої музики.

Доктор сидів тоді прибитий, безнадійний, випустив її руку, а коли Таня відійшла, він перший раз напився до самозабуття.

Давно це було...

Доктор обірвав гру на півтоні кинув скрипку на ліжко. Щось бренькнуло в ній, урвалось як життя і кинуло світові передсмертне зітхання.

Стара Тібан зігнулась, згорбилась нишком сховалась у юрті, боячись, щоб син не побачив, не догадався, що вона підслухувала.

Темір сперся на вікно і задивився на ніч. Вона по-давньому стояла спокійно, тихо. Моргали зорі, усміхався місяць, тиша довкола, а йому здавалось, що там десь, де гори, плачуть звуки скрипки, б'ються об кам'яні груди, як його шалені думки...

Далеко шуміла Катунь...

Задирчав десь деркач на лугах над Катинню, забив перепел і тиша, і сум...

— Коли б заснути?...

Доктор Темір нервово тремтє гаряче чоло. Уже кілька ночей не спиться. Не допомагають наркотики, що він їх уживає щодня, не допомагають вина. Вилікувавши на своєму житті стільки тіл, не може вилікувати одної душі. Власної душі. Яка ще немічна наука!

Людський організм не годинник, що його можна розібрати на найдріозніші частинки, вичистити, змастити, зложити, порухати і він піде. Та й то, коли пружина трісне, то не допоможе годинникові: вже жадна сила, бо пружина душа годинникові. Та годинникарі мають спосіб: вони вставляють йому нову душу, нову пружину, і годинник іде знов, а лікарі, на жаль, ще не мають способу встановити людині нову душу, чи видікувати стару...

Доктор іде поволі до шахви, виймає недониту пляшку і випиває до дна. Це покищо єдине лікарство, що помагало досі. Але тепер уже й від нього щось не легше.

Світ легко крутиться, шумить в ухах. Заточуючись іде до вікна.

— Де вона тепер? — питає він у синіх просторів.

— Десь ночує в дорозі — відповідає собі сам. — Може з ним і спить? Може вона вже його? — Доктор Темір давно її не бачив, але він пізнає, він усе пізнає.

Темір починає сміятись уриваним нездоровим сміхом.

— Ха-ха-ха! Ось нащо придалась наука! Штука лікарська! Ось!... Щоб пізнати — чи мила ще дівчина, чи вже жінка іншому... Краса!

Щось починає душити, щось давить. Якесь невидима рука стискає горло до спазми. Він кашляє, лице червоніє, очі лізуть на лоба. Щоб не задхнутись, він ходить швидко, швидко по кімнаті, надвір, на лугах Катуні знову: дир-дир, дир-дир...

Доктор спинився коло вікна і почав надслухувати. Його приваблює і заспокоює на хвилину голос деркача. Його дёрчання, як чарівна музика. Вона тягне його туди на луги, де серед високої трави і квітів грає цей маленький, сірий музикант. Яка безжурна його гра...

Сива суворо Катунь безупинно котить хвилі, шумить і кличе. Коли б можна заразитись її силою! Коли б можна перейняти її могутність, коли б можна забути!...

У голові шумить, у голові мутяться мислі. Темір бере капелюх і виходить надвір. Холодний легіт лоскоче розпалене обличчя.

... Дир-дир — несеться з луку, шумить суворо Катунь.

Доктор Темір іде туди...

Пройшовши невеличкий квартал, Темір заточився і сперся на пліт, щоб відпочити. Ноги йому були важкі, немов поприв'язував хто до них тягарі. У голові шуміло, як у млині, унутрі нудило. Чув, що добре п'яний.

„Переборщив сьогодні. — подумав, — мабуть, не дійду”

Але вертатися не хотілось. Доктор знав, що в душній кімнаті буде гірше, а холодне повітря так добре лікує такий стан організму. Він глибоко вдихував в груди повітря, набираючи його повні легені. Постоявши кілька хвилин, звернув у провулок і попрямував над Катунь.

„Ріка освіжить. — подумав доктор. — тим більше, коли змочити нею скроні”

Дорога йшла попри дитячий інтернат, де підчас шкільного року живуть і вчаться діти алтайців. Аїли, що складаються іноді з кільканадцяти юрт, не можуть мати власної школи, і тому побудовано в більших центрах при школах інтернати, куди стікаються діти алтайців з сколишніх аїлів і заїмок, учаться і мешкають при школах.

У Чемалі не довелося будувати інтернату, бо тут стояв колишній монастир, збудований місіонерами, з цього монастиря

зроблено школу, а з решти будинків — інтернат, шкільні майстерні, книгозбірню, клуб і інші культурні установи. Підчас вакацій частину цих будівель віддавано в найми дачникам. Інженер Манченко зайняв собі невеличкий флігель.

Проходячи повз шкільний паркан, доктор Темір згадав про інженера.

Так і не зайшов я до нього, як обіцяв. А гарний це чоловік, ідейний, талановитий"

Темір дуже полюбив колись інженера, захоплювався його роботами плянами, перспективами. Спершу недовіряв і навіть сміявся нишком, коли інженер заходив задалеко, коли проектував, наприклад, електричну станцію на Катуні, але переконавшись, що це не слова, що той серйозно працює над здійсненням своїх плянів, і, бачачи його сильну енергію, роботу з ризиком для життя, він цілком повірив у можливість здійснення їх і підтримував молодого мрійника всіма силами морально закріплював до дальшої роботи.

„Жаль, що це робить чужинець, а не алтаєць — страждала завжди національна гордість Теміра, але доводилось миритись, бо свій Алтай надто молодий щодо нової культури.

Тепер уже не зайду, — думав Темір, — з того часу, як він скомпанувався з тим, не хочу й не піду. Бачити з ним свого найлютішого ворога? Досить я вже надивився на нього, як лікував. А лікував же?!"

Затуманена алкоголем голова миттю прояснюється і перед очима, як на екрані, пролітають стрілою всі картини від останньої появи в його хаті Тані аж до закінчення процесу лікування Ломова. Вертаються всі ті переживання, що він переніс, лікуючи ворога, з'являються страшні ночі безсонні, що доводили до божевілля. Встають жахливі замисли, божевільні пляни і викликають холодну дрож.

Доктор Темір здригається, стоїть якийсь час із дико вилупленими очима, але поволі очі звужуються і розхиляються уста хоробливим усміхом. Він починає говорити немов крізь сон:

— Ти думав, Теміре, що він оцінить твою роботу, твої старання? Що пожаліє тебе, зійде з твоєї дороги? — Смішний ти, Теміре! Це, може, зробив би алтаєць, але не урус... Він зійде з дороги також, зійде, але тоді, як забере усе святе, або потопче його брудними чоботами й кине... А ти, Теміре, підіймеш, обітреш, обмиєш своїми слозами, устами висухнеш і візьмеш... До ти, Теміре, любиш, а він сміється... І ти йому прощай це, Теміре? Ти йому простиш? Забудеш?! Пробачиш?!...

Темір стукав себе пальцем у груди і голос його ставав щораз трізніший:

— Ти простиш йому, Теміре, я питаю?! Простиш?

Тоді ти хам, тоді ти тварина, тоді наволоч, падло, коли про-стиш. Ти знаєш, Теміре, яке то солодке почуття помсти? Знаєш? Ні? Давнє покоління знало його, святило, але ти, Теміре, ти вже епігон. І твоє плем'я епігони, раби, що знають тільки плач і сльози. Твоє плем'я безсильне стати на захист своїх прав. Воно не вміє протиставити силу — силі; навіть коли сили нерівні. А ти, докторе, хто? Ти найкраща частина його, ти інтелігент. Тебе вибрав зпоміж себе вбогий пастуший народ, вибрав за свого керманича, а ти надалі залишився тільки пастухом. Ти нікчемний, боязливий раб. Ти, Теміре, не виправдав довір'я свого народу, своєї нації, вбогих кочовиків. Що ти за керманич, що ти за проводир, коли ти не можеш захистити себе? Ти ж лікував свого ворога!... Етика? А хто тобі сказав, що це етика? Хто тебе навчив так розуміти її? Ти лікував людину, скажеш? А чи всяка людина є людина? Для тебе він теж людина?! Для тебе він гадина! Він підповз до твого щастя скрито, як гадюка. А що роблять з гадиною? — Убивають! А ти що зробив? — Ти вилікував її, на те, щоб вона тебе вкусила. І вона зробила своє. Коли б ти хоч умер відразу, а ти живеш і мучишся. Мучишся, Теміре, умираєш кілька разів на день...

Доктор Темір стояв, спершися на браму інтернату, і викрикував, вимахуючи руками. І даремне кликав деркач, і даремне шуміла Катунь. Він забув, куди йде, пощо, чого. Чоло йому сповила глибока задума.

Але раптом якийсь характерний тріск шум розбудив йому мозок. Доктор очунявся і почав розглядатися довкола. Хвилину було тихо.

„Певне причулось — подумав доктор Темір, і згадавши, парешті, куди йде, пустився в дорогу. Не зробивши, й п'яти кроків, він знову почув той невиразний шум, але з більшою силою. Виходив він із подвір'я інтернату якраз із дому, де мешкав інженер. Шум під таку надзвичайну пору міг зацікавити хоч кого. Темір підійшов до брами і легенько відхилив невеличку хвірточку в ній. Подвір'я було пусте. Дому інженера докторові не видно було. Темір заглянув глибше. Але тільки всунув цілу голову в отвір, як побачив, що з кімнати інженера, крайньої від паркану, вискочив через вікно якийсь чоловік і, прикривши обережно віконницю, подався чимдуж у кущі, що густо росли довкола інтернату.

Доктор Темір довго не міг зрозуміти, в чім справа. Хто міг лазити крізь вікно? „Любовна пригода?“ Він пригадав, що інженера нема вдома. „Злодій? — Алтайці не знають злодіїв“.

Доктор відчинив хвірточку цілком і швидко підійшов до вікна. В очі вдарило світло, що шпаркою виходило з кімнати.

„Незже інженер дома? Що буде, то буде“ — подумав доктор і відкрив віконницю. Вигляд кімнати, що представився його очам,

привів його відразу до цілковитої притомності. Під столом інженера була розложена ватра із сухих галузок, на столі навалені купи паперів інженера, рисунків, плянів, а на них усі рештки приладдя його, фотоапарат і інше.

Вогонь лизав ніжки стола і ліз по них на стіл. На столі почав уже палахкотіти якийсь папір.

Не задумуючись довго, доктор кинувся через вікно до кімнати і почав гасити вогонь, але погасити його було вже не так легко. Жовті язички виринали з диму і кидались на всі боки, шукаючи нових жертв. Доктор Темір вхопив оберемок паперів, що були на столі, і викинув через вікно. Поки він вернувся, вогонь уже розповзався по кімнаті, захоплюючи стільці, що стояли вкупі, і добирався до ліжка. Ідкий дим душив, витискав сльози, не ставало кисню, не було чим дихати. Темір бачив, що не дасть ради, ба може впасти сам, а будити людей не було часу й змоги. Він зірвав з ліжка покривало і почав ним бити по вогні, топтати ногами, бити руками. Дим заklubився у кімнаті, доктор Темір зник у димі, і видно було тільки покривало, що описуючи в повітрі кола, падало на вогонь, а з-під нього вилітали снопи іскор. Погасши в одному місці, вогонь показувався в іншому.

„Тут є десь сторож“ — пригадав доктор що сили.

На його крик прибіг через деякий час застрашений сторож, що дрімав у кінці двора, і вони вдвох взялись до роботи.

Важкими зусиллями вдалося погасити полум'я, а потім сторож приніс води, і вони залили порозкиданий жар.

Обпечений, стомлений, закоптілий димом, вискочив нарешті доктор Темір через вікно надвір. Голова тріщала від загару і болю, нудило в середині і горіло обпечене тіло. Та він пригадав папери, що були найбільшою цінністю інженера. Їх треба було забрати негайно. Темір нагнувся, щоб піднести їх, але в очах раптом почорніло, і він зомлів...

Минали дні. Дачники порозїжджались, а нових приїхало дуже мало, в ідальні хінця Чена було тихо, вечорами не чути було веселих розмов, довгих суперечок, давно вже не стояли провідники з кінцями, чекаючи на дачниць. Ті, що ще залишилися, обідали швидко і розходились, щоб якнайраціональніше використати недовгі вже дні погоди і пересидіти на повітрі — лісі чи над річкою. Підчас обідів найвиразніше чути було голос тьоті Груші, що ніяк не могла вибратись додому, хоч того вимагав її чоловік, хоч про її від'їзд мріяв інженер. Але вона мала виправдання. Вона не могла виїхати тому, що мусіла дати показ слідчому в справі пожежі, виниклій у квартирі інженера. Чому саме вона, ніхто не знав — не знала, мабуть, і сама.

Одного дня приїхав, нарешті, слідчий, і тьотя Груша подалась до аймацької ради, щоб дати покази на доктора Теміра.

— Як ви гадаєте, — спитав слідчий тьотю Грушу, що переможним креком увійшла до кімнати, — чия це робота?

Тьотя Груша не довго задумувалась. Вона сказала, що на її думку, інженера підпалив доктор Темір.

— Яка ж мета йому? — спитав слідчий.

— Він зробив це з ненависти до росіян, — сказала тьотя, наперед обдумавши свою відповідь.

Слідчого дивувала заява тьоті Груші:

— Доктор Темір культурна людина, як він міг не розуміти користи з того, що своїми роботами готувався дати інженер.

Тьотя Груша не вірила сама в правдивість своїх показів, але на доктора вона мала зуб, за те, що він відкинув її залицяння грубо повівся з нею тоді, коли вона зайшла до нього ніби лікуватись, а насправді поінтригувати його і при нагоді вилити помії на ближніх свєіх. Вона не забула йому цього. І тепер вирішила помститись.

— Він ненавидів художника, — сказала вона, — а художник приятелював з інженером. Через те він мав злобу і на інженера.

— Ваші покази надзвичайно дивні, — сказав слідчий, — і докази подібні радше на якусь геометричну вправу. „Він не любить художника, художник приятелює з інженером і тому Темір не любить інженера. дві величні зосібна рівні третій?... — Ваші покази я залишаю на ваше сумління.

Покликали Маченка, він категорично заперечив можливість таких здогадів і розповів, що, навпаки, доктор ставився до нього завжди якнайкраще: він не може навіть допустити, щоб це зробив доктор. Навіщо він тоді гасив би пожежу і обпікав собі тіло? Він міг підпалити і піти непомічений ніким.

Покази були авторитетні, переконливі, і слідчий готовий був погодитися з ними, виправдати доктора, коли б не сторож, який, хочаки вигородити себе, звалив усю вину на доктора. Він сказав, що Темір, тільки побачивши його, почав гасити вогонь.

А доктор Темір лежав у тюремному шпиталі, борючись зі смертю. Він не знав, чи роблять які допити про нього, не знав, хто як свідчить. Він не знав навіть, де перебуває і що з ним. Приходячи іноді до пам'яті, питав про Таню.

Але Таня забула за нього. Коли Іван Макарович приїхав з Улали, куди він їздив спеціально відвідати старого приятеля, і розказував про його хворобу Тані, вона розсіяно вислухала його повідомлення і нічого навіть не спитала.

— Як вона змінилась, — скаржився Іван Макарович своїй дружині.

Ганна Степанівна зітхнула, вона давно це помітила.

— Я сама не пізнаю її, — говорила, вона сумно, — останніми часами вона й не говорить зі мною. Видно, непотрібна я вже їй. Як ти поїхав, вона цілими днями пересиджувала в нього, іноді до пізньої ночі. Боюся, Ваню, щоб з цього висиджування чого злого не трапилось. Недовіряю я теперішнім людям, а тим більше чужинцям. Цей художник мені спершу сподобався, а тепер уже ні, не вірю я йому. Може б, ти що сказав їй. Я пробувала, але це ні на що не придалося. Вона на мене так висіпилась, що я пожалкувала, що починала з нею розмову. Може, тебе вона побоїться.

Іван Макарович безнадійно махнув рукою.

— Нікого вона не боїться: ні мене, ні тебе. Один він має над нею владу. За нього вона готова життя віддати. Дочекались ми з тобою потіхи на старість.

— Ой, не візьме він її, — чує моє серце, — сказала Ганна Степанівна.

— Я певний того.

— Коли б узяв, то ще півбіди, нехай би. Жалько було мені її відпускати з рідного дому, з рідної країни, але коли вже така доля, нічого не поробиш. А от коли не візьме, а тільки зведе?

Батьки похилились над столом, як дві верби над водою, роздумуючи над долею коханої доні.

— Не візьме він її, — промислила по хвилині Ганна Степанівна. — Про це й думати нічого.

— Звичайно. Хіба можна було гадати, що такий панок, столичний, та взяв би просту алтайку?

— Боюся, чи вона ще дівчина?!

Несподівані слова жінки справили на чоловіка величезне враження. Тон, яким вони були сказані, не будив жадних сумнівів. Іван Макарович зірвався з місця і гордо підніс голову. Він хотів навіть прикрикнути на жінку. Як вона сміє висловлювати такі здогади, але швидко погамувався. Перед його очима промайнули образи минулих подій із власного життя. Він похилився, як підтяте дерево, і сів знову.

— Чи може ж це бути? — спитав він тихо, безнадійно.

— Не знаю я правди, — сказала сумно жінка. — Не хочу вірити я словам людським, бо часто вони брехливі. Люди багато перебільшують, вони заздрісні і злі, часом дуже злі.

— А хіба вже й люди що говорять?

— На жаль, говорять.

— Хто?

— Не все одно тобі, друже? Будеш тільки хвилюватись даремне.

— Не все 'дно, кажи!

Ганна Степанівна наперед

що він не пристане на

цьому й почне допитуватись. Йй самій коротіло сказати. Вона нахилилась до його вуха, хоч у хаті не було нікого, крім них.

— Стара Тібан казала, — промовила вона, — що бачила, як цілувались.

Іван Макарович зітхнув легше.

— Це ж нічого не значить.

— Ой, значить... Каже — сиділа йому на колінах...

Ганна Степанівна замовкла.

— Чого ж ти мовчиш?

— Я вже сказала...

— Ні, ти щось скрила, кажи все.

— Сиділа на колінах, гола...

— Що?!

Іван Макарович скочив убік, як сполошений кінь.

— Вона бреше! — заревів він, аж бризки слини полетіли з рота.

— Тихо! Не кричи, — заспокоювала Ганна Степанівна. — Я теж так думаю. Не роби тільки крику.

— Я піду до Тібан, я розмовлюся із нею, з відьмою чортовою, — невгавав Іван Макарович.

— Не треба, Ваню, не треба, сину. Це ж мати Теміра, не забувайся. Не треба. Баба сліпа вже на старість, недоглянула певно.

— Де вона їх бачила?

— У нього в кімнаті, через вікно.

Іван Макарович трохи заспокоївся.

— Бреше стара сука. Осліпла б вона дорешти. Злоба говорить із неї. Не вірю я.

У кімнаті стихло, тільки годинник тикав, доливав смутку до того, що переливався вже через вінця.

За вікном синів вечір. З лугів до хати летів комашино-пташиний ноктюрн.

Іван Макарович оперся на вікно і задивився в далину. Сині гори затягав туман. Гори завжди лікували його. Дивився на них із глибокою любов'ю. Його обличчя розпогодилось, в очах появилось стільки ніжності, як тоді, коли він дивився на сплячу дитину, на свою Таню, коли вона була ще маленька. Тоді він годинами просиджував над її колискою, вдивлявся в її зарожеві личко по обличчі його блиснула радість. Скільки надій родилось тоді в його голові і разом скільки страху за її майбутню долю...

Раптом чоло затягнули хмари. В рожевому промінчику, що бився, як золота рибка під неводом туману, він побачив Таню... Вона лежала на колінах художника... Він бачив її безвладно опущені руки, її червоні пристрасні уста, що тягнулися до уст його...

Іван Макарович махнув рукою, ніби відганяючи настирливу муху з чола. Образ зник. Промінчик звільнився з сітки і з рештою проміння пропав за горою.

„Невже це правда? — бився з думками Іван Макарович. — Невже це правда?“

„Ні, ні! — не погоджувалось його батьківське серце. — Ні!“

— Де Таня? — спитав він удруге дружину.

— Я ж тобі вже казала. У нього.

— Вона сама там?

— Каже, що ні. Каже, що там буває завжди інженер, або Груша.

— Піду я туди.

Ганна Степанівна не пустила.

— Ти знаєш її, яка вона. Не треба. Коли й сталось що, того назад не вернути. Ти знаєш її, не треба. Вона втече від нас. Я вже раз пробувала їй казати, так вона погрозила, що, коли я ще раз скажу, вона покине нас і поїде до себе на посаду. Від неї всього можна чекати. Не йди!

Іван Макарович замислився.

— Горда вона. Я завжди вірив в її гордість, я завжди вірив в її стійкість, але пропала гордість, розм'якла стійкість перед силою кохання. Воно сильніше за гордість, за стійкість, за все...

Іван Макарович чув досаду, що брехав дачникам, кажучи, що алтайці не знають кохання.

Повернувшись з подорожі на Кара-Кол, Ломов працював цілими днями, не виходячи зі своєї кімнати. Його невідступним гостем була Таня. Приходила вона зранку і просиджувала до вечора, а ввечері заходив інженер і до пізньої ночі тягнулися розмови, тихі, дружні, і тільки іноді бурхливі, коли мова переходила на дражливі питання.

Ломов працював над новою картиною. Працював гарячково, бо час минав і йому треба було вертатися додому, в столицю. Таня з жахом думала про час його від'їзду. Щодня приходячи до нього і бачачи, що картина ось-ось буде готова, вона насилу стримувала сльози. Він ледве вмовив її, щоб вона йому позувала. Спершу вона нізачо не хотіла зняти з себе одяжі, але потім зняла й більше не соромилась.

— Хто любить, тому не соромно... Ти знаєш, — казала вона, — коли я віддалась, мені здавалось, що я наложу на себе руки. Мені здавалось, що з мене гори глузують. Здавалось, що цілий світ знає і сміється з мене. Я боялась тобі показатись на очі, але це тільки зразу. На другий день я прийшла до тебе і знов чекала твоїх пестощів і не знаю, чи зможу я жити без них.

Він тулив її до себе. Її молоде, рожеве тіло дрижало, а він впивався ним до одуріння. Але скоро пригадував роботу і ніс її на канапку.

— Годі, годі, ми розпустилися з тобою. Робота не чекає.

Вона надула свої дитячі губи.

— Ти любиш свою роботу більше, ніж мене, так?

— Що ти, мила?

— Ні, ні, це правда, ти любиш її більше.

— Я люблю цю картину, справді, і люблю її більш, ніж усі, що малював досі, бо на ній ти.

Він зняв завіску з картини, і вони, з Танею вдвох, задивились на неї. Перед ними сріблилося, як живе, Чорне озеро. Перед величезним камінням плазувала карлувата берізка, стелилась дрібна ялинка а вище тремтіли в місячному світлі снігові поля. Могутні кедри поползли на каміння й заглядають у воду, у Чорне озеро. Проміж куші просуває свої кристалі роги гордий марал. Здається, чути, як шумить водопад, як пищить на зігнілій колоді скулений бурундук¹. На березі дівчина. Вона в розпуці нитягла руки до неба, жах скривив її обличчя, здається, чути її розпачливий крик. Вона хоче втекти, вона рветься вперед, але її не пускають. Страшні машкари, духи озера й гір тримають цупко за одержу. Вони зірвали вже її сорочку і світять голі груди. Не вирватися дівчині з їхніх обіймів. Їх вилазить із води щораз більше, вони простягають до неї кістляві руки, ось-ось вони долетять, схоплять її і затягнуть у воду...

Таня здригається всім тілом від внутрішнього холоду.

— Холодно тобі? — питає дбайливо художник.

— Страшно...

— Страшно? — усміхається він ласкаво.

— Що, якби на правду?

— Та воно так є.

— Що є?

— Тебе тягнуть до себе духи тьми і ти не можеш встояти перед їхньою силою. Але я не дам тебе духам. Я витягну тебе.

— Правда? — питає вона мило.

— Правда, любя.

Він підходить до неї і ніжно цілує, як дитину. Вона кривиться, як до плачу.

— Чого ти, дурненька?... Тобі не подобається моя робота?

— Чудова вона, — каже зі щирим захопленням Таня. — Ти великий! Твій твір геніальний!

— Так попозуй мені ще трішки.

— Не хочеться роздягатись, соромно.

¹ Бурундук — рід білки.

— Ну, невже все соромно? Не вірю, не вірю, швиденько!

— Я не знаю, і соромно і солодко.

— Ну, роздягайся без зайвих балачок, швиденько, — грозив він, жартуючи.

— А, може, ти щось інше малюватимеш сьогодні? Домалоюї ті Кара-Неме¹. Вони в тебе ще нетотові.

— Ні, я хочу тебе. Я хочу скінчити дівчину. Ще тільки сьогодні. Я викінчу і не буду тебе більше мучити.

— Відвернись тоді, — просила Таня.

Художник відвернувся до вікна, а Таня почала знімати одержу.

Постоявши пару хвилин, Ломов побачив, що з переулку виїшов Іван Макарович і прямував до його господи. Художник ніколи не чекав його в гості. Йому й на гадку ніколи не прийшло, що Іван Макарович може зайти.

Злий, швидко повернувся до Тані. Вона крикнула, бо була вже до половини гола.

— Одягайся швидче, батько йде. — сказав він грубо, гамуючись зі злости.

Таня, як шалена, почала надягати на себе сорочку й блюзку. Щось рвалось і тріщало. Вона була червона від сорому і схвильована вкрай. В поспіху ніяк не могла знайти рукава блюзки. Аж тепер почула вона непереможний сором. Досі вона ніколи, ні з чим не ховалась перед батьком, не мала, здавалось, таких тайн перед ним, що він не міг знати, а тепер вона не хотіла бачити батька, боячися його. Що, як би він знав, що вона півгола позує йому, урусові, вона, горда алтайка? Що, як би він знав, що та, що ненавиділа урусів, як найбільших своїх ворогів, тепер рабиня уруса і робить усе, що він хоче?

Таня почула омерзіння до себе. Вона спішно закінчувал свою туалету й поправляла волосся.

У передній почулися кроки, а за хвилину стук до дверей. Художник із пензлем стояв перед картиною, Таня холодна, спокійна з вигляду, сиділа в його кріслі з книжкою в руках.

До кімнати, згорбившись, увійшов поволі Іван Макарович.

Вернувшись з Улали, Манченко твердо рішив вертатися додому. Літо кінчилось, ясні теплі дні, що так гостинно стояли майже цілий місяць, могли скінчитися кожного дня, могли піти дощі, а тоді вже сидіти в горах, та ще без діла, не було ніякої рації.

— Банда, банда, — бурчав до себе інженер. — Хто б поду-

¹ Кара-Неме — чорні духи.

мав, що в такій відсталій, дикій, несвідомій країні буде така свідомо контр-революція? Постаралися добрі сусіди! І знов відтягли справу, знов відтягли, принаймні на рік.

До Улали їздив Манченко виключно для доктора Теміра. Інженера страшно турбував стан хорого, що стратив здоров'я в боротьбі за рештки його культурних здобутків. З боєм серця їхав Манченко туди. Вісті, що їх привіз Іван Махарович, стурбували його дуже. Але, приїхавши на місце, він застав доктора в задовільному стані. Рани від опіків на руках і ногах гоїлись, доктор був не в найгіршому настрої і настрої його ще підвищився, коли він почув, що Ломов скоро виїжджає. Про Таню Темір не питав ні словом, хоч інженер наводив на запитання.

Манченко вернувся назад задоволений, без докорів сумління. Він сів коло обсмаленого стола і почав переглядати рештки паперів, що їх так героїськи врятував Темір.

Оцілів проект залізниці до Чемала і міст через Катунь. Шкіди проекту електростанції на Катуні згоріли, як згоріло багато його записок, листів і іншого. Проекти, що він їх так старанно рисував, були запламлені болотом, залиті водою, обсмалені.

Інженер старанно складав їх на дно валізки, перекладаючи папером, привезеним з міста.

— Хоч би та карга¹ не зайшла, — подумав інженер, — а то не дасть нічого зробити. Причепилась же чорт, як реп'ях до кожуха, і ніяк від неї не відчепишся. Після показів тьоті Груші слідчому Манченко зненавидів її остаточно і терпів тільки ради давніх зв'язків.

Зложивши папери, він узявся до білизни, що лежала порозкладана на ліжку.

До дверей постукали.

„Невже вона?“ — подумав інженер. Він швидко прикрив валізку, пхнув її під ліжку і кинув убік дверей:

— Заходьте.

Не заходив ніхто. Манченко повторив запрошення.

До кімнати всунула голову його сусідка, росіянка, що мешкала напроти інтернату.

— Можна? Ви вже приїхали? — спитала вона.

— Як бачите, а що вам?

— Та дама, що живе у Сіманова, просила післати по неї, як тільки ви приїдете.

— Не треба! — сказав грубо Манченко.

Сусідка змішалась. Вона не знала, що це йому неприємно.

— Я не буду. Я не знала, але вона просила, як приїде, мов, інженер, хай хлопець прибіжить сказати.

¹ Карга — алт. ворона.

— Не треба, — повторив інженер, замикаючи розмову.

Голова сусідки сховалася за дверима, а Манченко далі продовжував складатись.

„Значить, треба швидче звідціль, а то проживеш ще кілька днів, то потім не спекаєшся. Надала ж лиха година!”

Не встиг він іще зложити половини білизни, як до кімнати, не стукаючи, влетіла, як ураган, тьотя Груша. Червона, спітніла, з розгону кинулась на груди інженерові.

Вона так стужилась за ним, так стужилась...

Він легко відіпхнув її від себе і посадив на крісло.

— Ти не в гуморі сьогодні? — спитала тьотя Груша.

— Стомлений. З дороги...

Вона пильно розглядалась по хаті. Розложена валізка, а в ній покладені речі наводили на різні мислі.

— Ти немов пакуєшся?

— Так, я їду.

— Ти знову їдеш? Куди?

— Я їду не знов, а назавжди, додому.

Тьотя Груша стояла хвилину ні в цих, ні в тих. Вона досі вперто не погоджувалася з можливістю від'їзду Манченка, хоч знала, що він збирався ще тоді, як йому побили інструмент.

— Я не можу просто повірити, що ти їдеш, — вимовила вона насилу.

— Доведеться повірити.

— А я?

— І ти поїдеш.

— Куди? — скрикнула вона весело.

— Звісно куди, додому, а втім, це діло твоє.

Веселість тьоті зникла, як водяна пара.

— Звичайно, тобі байдуже. Ти мене ніколи не кохав і не кохаєш.

Роблена наївність Груші викликала сміх, але інженер намагався бути серйозним.

— Ти колинебудь думала про те, що мені треба їхати? — спитав він. — Ще день, ще два, нічого не допоможе нарешті. Доведеться ж колинебудь виїхати, тим більше, коли... ну, поки не ябили.

— Ти любиш мене, мій коханий?...

— Ой, скільки разів я це чув.

— А, знаєш, що я надумала?

— Не знаю.

— А тобі нецікаво?

— Та кажі.

Інженер почув, що йому щось неприємно полоскотало спину.

— Я поїду з тобою.

— Куди?!

— До тебе, назавжди.

— Як то?! — спитав інженер перелякано.

— Я розведуся з чоловіком. Він зрозуміє. Я просто напишу йому і поїду з тобою.

— Ти вже з'їхала з глузду. Куди тобі ще їхати?

— А ти не хотів би мене мати за жінку?

— Я просто ніколи не думав про це, ба й у сні не снів.

Тьотя Груша не здавалась. Що тут довго думати? Вона надумала скоро й усе.

Манченко готовий був кинутися на неї з кулаками. Він забігав по кімнаті, як опаренний.

Це чорт-зна що! Як вона сміла так думати! Це ж безмежне нахабство!

— У тебе дитина, — сказав, — яке ти маєш право позбавляти її батька?

— Ти його заступиш, — сказала спокійно тьотя Груша.

— Ні-ні! Я ніколи його не заступаю, я ніколи не збирався заводити родину, та ще в додатку чужу, я маю роботу, а маю ще час на реп'їти. Ти з глузду з'їхала, чи п'яна? Опам'ятайся! Що ти говориш?!

— Ти, значить, не любиш?

— Залиш мене. Я не знаю. Я ніколи не перевіряв свого почуття та й не мав часу на це. Зрештою, це, це чорт-зна що! Та про це не може бути мови.

Тьотя Груша водила за ним гострим пронизливим поглядом і, коли він замовк, вона, відчеканюючи кожне слово, сказала:

— Так знай же, що буде мова.

Інженер зупинився перед нею.

— Ти мені грозиш, чи як?

— Приймай, як знаєш. Ти думаєш, що можна безкарно насміхатись над безборонною жінкою?

Манченко не витримав, щоб не розреготатись, хоч йому було далеко до сміху.

Безборонною?!

— Чи ти вдаєш, жартуєш, чи ти дійсно з'їхала з глузду? Ти безборонна?

— Так, я безборонна. Але в нас є відповідні закони, ти не забудь. Ти думаєш, що коли на Алтаї, то з жінками можна робити все, що вам хочеться? Ні! Не діждете! Ти присилював мене жити з собою, а тепер відпираєшся?

— Хто тебе силював? На біса ти мені здалась? Опудало ти страшне!

— Ти силював! Ти забрав мені здоров'я!

— Перестань верзти дурниці, бо наговорю тобі таких компліментів, що не знатимеш, як вийти з цієї хати.

— Не дуже, пане інженере! Ви забуваєтесь! — Тьотя Груша скажено блискала очима. Її лице вкрилось цеглястим рум'янцем, на ніс виступили краплини поту, продершись силою крізь густий шар помади і пудру.

— Ви краще сядьте, а не бігайте по хаті, як підстрелений.

Інженер сів і почав лагідно:

— Ви переставайте жартувати, Агрипино Петрівно. Тут не до жартів. Ніхто, звичайно, не повірить мені, коли б що й вишло, що ви мене згвалтували...

Тьотя Груша підскочила на кріслі.

— А що згвалтували — це факт, — сказав інженер. — Раз хотіли ви зробити в вашій хаті, де перешкодила вам дитина, а другий раз на горах. А потім усі рази ви ходили до мене, а не я до вас. Але забудемо це. Я не кажу, що мені це було неприємно, але не треба забувати, що у вас є чоловік, дитина. Як ви можете кидати їх і йти за незнаною вам людиною? Розводитесь з чоловіком. Як ви собі уявляєте таке життя? Я з вами не ожениюсь ніколи. Ви на це не розраховуйте — не ламайте життя дитині й собі!

— Ви вже зламали його.

— Ще покищо ні, це ще нічого не значить, це ще не життя.

— Я ж вас люблю!

— Це вам так здається. Я теж, може, думав так само, а тепер, наприклад, переконався, що ні, що не люблю вас ані крихти, а цілком навпаки, і не любив вас ніколи ні секунди.

— Полюбите, як дізнаєтесь, що ви кандидат в батьки.

— Що?!

— То-то, пане інженере!

— Перестаньте панькати, а говоріть ясно.

— Хіба це неясно? Я вагітна.

— Ви збожеволіли?

— Ні, я вагітна від вас.

Інженер схопив себе за голову.

— Ви надто грубо жартуєте сьогодні зі мною.

— Які тут жарти? Ви могли цього чекати!

— Але ж ви мене запевняли, що цього ніколи не буде, ви казали, щоб я нічого не боявся.

— Видно, я помилилась. А боятись вам і тепер нічого.

— Це чорт-зна що...

— Ви, значить, не їдете, інженере?

— Та ви смієтесь з мене?

— Ні трохи.

Іронічний тон тьоті Груші вивів інженера з терпіння. Він кинувся до неї, вхопив за шию. Вона, перелякана, вцепилась пальцями в його руки.

— Сьогодні, — цідив інженер, термоясячи її, — ви поїдете до Улали до лікаря. Чуєте ви?

Вона мовчала. Тоді інженер пустив її. Поліз до паперовика, дістав папірець стокарбованцевої вартості і кинув на стіл.

— Ось вам гроші і їдьте завтра ж до міста. Я почекаю, доки ви не вернетесь.

— Я не поїду, — сказала твердо тьотя Груша.

— Поїдете! — заревів інженер.

— Не поїду!

Він скочив з-за стола, але тьотя метнулась надвір і гримнула дверима перед самим його носом.

Інженер, як підкошений, впав на крісло.

Ломов лежав горілиць на ліжку й нудився. Побіч нього ваялась розгорнута стара, заяложена книжка, взята від Тані, одна з небагатьох книжок скромної бібліотеки її батька. Був це роман Загоскіна — „Юрій Милославський“, і ним Ломов мусів скорочувати нудні хвилини самотності. На кожній десятій сторінці красувалась печаточка з написом: „Із книгозбірні Івана Токпака“. Ломов кілька разів брався до читання і, доходячи до печаточки, кидав. Тепер кинув остаточно і лежав без руху. На щастя скуку перервав інженер, увійшовши до кімнати. Ломов зірвався і радісно підійшов до товариша.

— Як Темір? — спитав він, тиснучи руку інженерові.

Манченко привітався мовчки і сів на стілець.

— Темір? — спитав він, не розуміючи, що від нього хочуть.

— Поправляється? — спитав художник.

Манченко тільки тепер збагнув питання.

— Нічого, — відповів, оживившись трохи. — Перенесли його до міської лікарні. Ледве наламав тих самодурів, ледве доказав, що чоловік невинен.

— А це ж трагедія! Ви розумієте, це трагедія, — сказав Ломов.

— Якби не та дурепа, то, звичайно, його і не підозрювали б.

— Ого! — засміявся Ломов. — Чого ж це ви так нечемно відзиваєтесь про даму.

Інженер провів по ньому втомленими очима і не відповів.

— Чого ж ви мовчите і дивитесь, як вовк?

Інженер опустил голову. Що йому казати? Йому думати гідко, не то що говорити.

— Звичайно, Груша тут причиною?

— Та вона, вона, хто ж інший? Груша, Груша! Ім'я то чого варте?!

— Чого ж це ви? Груші бувають дуже смачні.

— Та не ця. Я, мабуть, не їстиму груш усе життя. У неї тільки груди, як груші, що звисають з галузок, але й то тільки на вигляд, не на смак.

Ломов заходився від реготу.

— Інженер, видно, вивчав на практиці —
сказав він.

— Ідіть ви к чорту! Вам хочеться жартувати, коли мені до плачу доходить.

— Ну, що ж сталося?

Інженер почав розказувати про сцену, яку влаштувала в його ж хаті тьотя Груша. Підчас оповідання Ломов реготався, тримаючись за живіт.

— Оце так справа! Танцюємо на весіллі?

Очі інженера, що блукали по хаті, намагаючись не зустрічатися з очима художника, впали на картину, що стояла в кутку. Краса картини дозволила на хвилину забути все горе. Інженер стояв розчулений, повторюючи: „Яка краса! Яка краса! А Таня тут яка?! Це ж умерти можна”

Ломов ріс від задоволення.

— Ви знаєте, одного ви не зробили. Ви картину?

— Властиво вже, а що?

— Жаль, що серед тих почвар ви не вмістили тьоті Груші.

Ломов зайшовся від сміху.

— Це була б найстрашніша почвара з усіх. Оця відьма, — показав він на картину, — красуня, порівнюючи з нею. Ну й непакиджену ж я її. Давав їй гроші на лікаря — не прийняла. Горда! Ви розумієте, горда! А що б тобі добра не було. І ви знаєте, я маю якесь нещастя. При мойому ідіотському характері завжди таке трапиться, я ніколи не маю сили пігнати під три чорти такої напасти, і вона користує з цього, а я страждаю, а я мучусь.

— Де ж ваша твердість? — спитав іронічно художник.

— Оце й моя мука. Це по-мойому рештки старого виховання. Ця м'якотілість мучить мене, мені здається, що я м'який, як слимак. Ну, скажіть ви на ласку. Баба захоп — покорила мене, примусила гворити про всяке там кохання і іншу крунду, робити міну заоханого і тепер хоче женити з собою.

— І ви одружитесь?

— О, ні, не дочекає! Я її мало не задушиє, так розізнула.

— Значить не такий ви вже м'який?

— Та вивела ж із терпіння.

— Що ж буде?

— А я знаю, що? Я прийшов до вас, може ви що порадите. Ви досвідченіший у таких справах. Чи може й ви в такому становищі?

— Я то може не в такому, але становище чортівськи важке.

— Ви б одружились.

— Боюсь.

— Чого? Прекрасна дівчина! Вам усі заздрити будуть, і жінка буде хороша. Я б на вашому місці не задумувався.

— Так то здається.

— Ви любите її?

— А чи я знаю?

— Значить, не любите. Хто задає собі питання чи любить, — значить не любить. А коли хто не може відповісти на задане питання — той не любить цілком певне.

— І що ж його робити?

— І ви радитесь?

— Жаль мені її.

— Жениться — й не буде жаль.

Ломев Манченко замовкли. Інженер тер чоло, а звівши на картину, гірко всміхнувся.

— Оце мені наробило клопоту.

— Що саме?

— Та це Чорне озеро, щоб воно було висохло. Поїхав же я на свою голову.

Під вікном хтось кашлянув, а потім чиясь рука постукала в шибку. Художник підбіг до вікна.

— Лист, — почулося з-за вікна.

Художник вхопив листа і кинув листоноші карбованця..

— Дерогий, видно, лист, — промовив інженер.

— Зараз. Вибачте, на хвилику ..

Художник розірвав конверту. Нервово витягнув листа і швидко прсбіг очима по сторінці, записаній нерівним жіночим почерком. Дочитуючи до кінця, він густо червонів. Інженер бачив його збентеження, але, ніби не звертаючи уваги, оглядав картину.

— Так, — сказав художник, прочитавши листа.

— Хто пише?

— Пише моя „владичиця“

— Ви хіба одружені?

— Ні, але

— Під пантофлем дівчини покищо, — закінчив інженер. — Він мав тепер нагоду зриватись.

Художник замимрив губами, потім ще раз глянув на кінець листа.

— Листочок,
кілька фраз.

Коли цікаво, послухайте

— Давайте!

Інженер розсівся вигідніше на стільці, готуючися слухати. а Ломов ще раз пробіг очима по папері, вибираючи, що можна прочитати, а чого ні.

— Після всяких дорікань таке, — сказав він. — Слухайте:

„Не вірю я, щоб не можна було написати і ні на що не придадуться викрути, що в вашій місцевості нема пошти. Я навела довідки і знаю, що в Чемалі пошта є“...

— Чуєте? Довідки вже наводила.

— Добре, коли тільки про пошти, — сказав з робленою повагою інженер.

— Слухайте далі:

„Може, забув уже, чи закохався? Коли так — вітаю! А якщо це, в кращому разі, тільки лінивість чи цілковита неувага до мене, то я в боргу не зостанусь“

— Жінка рішуча, — вставив інженер.

— Там рішучості хоч відбавляй.

„У листопаді відкривається художня виставка. Для тебе залишили місце. Усі багато сподіваються від тебе, від твоєї поїздки, а головню я“

— І найцікавіше:

„Чи дуже була б я тоді на перешкоді, коли б з тобою поїхала? Того, що не взяв мене з собою, я тобі, мабуть, ніколи не прошу

„Пиши негайно“ і т. д.

— Га? Що ви на це скажете?

Інженер мовчав. Він аналізував роман художника Тані, і щиро обурювався в душі на товариша.

— Що ж вам сказати? — відповів він по хвилині. — Поступили ви щодо Тані некоректно. Маючи якісь обов'язки перед іншою особою, ви не мали права робити того, що зробили. Ви ж обманювали бідну, гарну й чесну дівчину. Скористалися з її недосвідченості, з її довірливості, і що ж далі? Покинете її, зламавши невинну душу.

Художник сопів і гриз нігті.

— Ви згодні зі мною? — спитав інженер.

— На жаль, так. Знаєте, в мене тепер ніби я обікрав дитину.

— Що ж ви їй скажете на прощання?

— А чи я знаю?

— Ви ж обіцявали їй щось?

— Не обіцявав нічого, але жінки завжди більше вірять у нашу порядність, ніж насправді слід вірити. Вона мені дорікала раз моєю скритністю і так делікатно питала, що я думаю на майбутнє, чи одружусь я коли, чи люблю я її? Чи я міг від-

повідати? Я казав їй, що женитись не думаю, що сім'єю обзаводитись теж не хочеться, посилався на ту збигу теорію, що художник не може мати сім'ї...

— А приїхавши додому одружитесь, — перебив інженер.

— Чорт його знає! Мабуть так, не буду дурити.

Інженер замислився і сказав по хвилині поважно:

— Женились би з Танею.

Художник розсердився. Він чекав іншої поради.

— А ви чому не женитесь з Грушею? — спитав грубо.

— Ну знаєте, теж порівняння. Хіба можна рівняти цього невинного янгола з тою старою відьмою?

— Одначе, Федоре Павловичу, ви не погорджували її ласками, ба навіть

— Йй-бо, я невинен.

Манченко зробив таку смішну міну і сказав це так щиро, що художник знов залився сміхом.

— Не викручуйтесь, — сказав, червоніючи від реготу.

Інженер здивувався, чого він сміється? Він гадав, що це буде просто дачна розвага, а воно вийшло інакше.

— Дорого вона вам обійдеться!

Це було доливання олії до вогню не давало реальної користі.

— Та чорт із нею, — сказав інженер, щоб покінчити з тією темою, — набридло про неї говорити. Ви коли думаєте їхати?

Художник подумав.

— Я хутко, — сказав. — Тільки підсохне картина і я готов. А ви?

— Я вже хотів їхати, але через неї ще затримався. Може вдасться наламати цього ідола, інакше я не уявляю собі, що буде. Тут може бути ще колосальний скандал. Чоловік дізнається і викине її. А вона вперлася, як осяка, і ні з місця. Ви будете сьогодні в Токпаків?

— Зайду вечорком. Приходьте і ви. Мені якось страшно з Танею залишатися на самоті. Коли б утекти як, йй-богу! Я не знаю, як бути. Заходьте ж, будь ласка. Я вас дуже прошу.

— А колись просили не заходити. Як змінилися ті часи! Гаразд, я зайду.

Інженер вийшов. художник узявся ще раз перерхувати листа.

Коли покошені сіна лежать у скиртах і припиниться робота на широких гірських луках, тоді алтайці святкують. Тоді п'ють вони багато арами, приготованої працюючими господарями, їдять багато м'яса і співають пісень. По селах відбуваються весілля, богам приносять жертви. Молодь зранку поглядає на сусідські

юрти, чи не шелестить де на верхах їх березова галузка. Коли так, то це значить, що там камлання¹, або той².

Звістка про такі свята розходитьсЯ зі швидкістю кінських ніг широко по селах, і вже коло полудня видно, як з гір спускаються в долину гості. Усі йдуть верхи. Чоловіки в парадних кожухах, у круглих різнокольорових шапочках із кутасами. Жінки в розшитих верхніх одягах. Багаті — кожне на гарному гірському коневі, бідніші — то й по двоє на одному, а коли з дітьми, то й по троє. Йдуть не голіруч, а везуть подарунки. Найчастіше чвертку араки, власного виробу, доведеної до найвищої міцності. По дорозі курять люльки або мугичать під носом своїх нудних монотонних пісень.

Старий дід Токпак чекав на гостей уже зранку. Він кілька разів виходив із юрти і своїми старечими затуманеними очима поглядав на гори, поглядав на вузьку стежечку на горах, якою щороку приїжджала до нього його єдина внучка Таня. До цього часу вона вже завжди була в нього. Іноді з батьком, а частіше сама. Дссі вони встигали вже поспідати, наговоритись. Десь у цю пору старий Токпак стягав з жердки топшур грав на ньому, розказуючи внучці билин і стародавніх казок. А вона слухала, лежачи на ведмежих шкурах, м'яко настелених на жіночій половині.

Старий Токпак дивиться на гори, мружить очі, заслонює їх рукою, але нічого не видно, стежка пуста, безлюдна.

„Чого вона не їде? — думає старий, — чи не захворіла, бува, часом. А може дома хто хворий?“

Йому робиться сумно на душі. Він швидко кліпає червоними від вічного диму очима, а з-під повік витікає по сльозині і біжить по-старечому, зморщеному, як скеля, обличчі. Він смочке беззубим ротом чорну від старости закоптілу люльку, але вона погасла, як і надії на приїзд гості.

Старий їде до юрти.

— Нема нікого? — питає жінка.

— Нема! — каже сумно дід. — А може я вже недобачую? — займається надія. — Останніми часами цілком осліп...

Такий занепадницький настрій викликають у ньому завжди житейські невдачі.

— Недалека вже, видно, моя дорога, жалем.

Дід бере з вогнища вуглик і запалює люльку наново. Смокче беззубим ротом, і з кутків уст виходить синій димок.

— У тебе ще, здається, кращі очі, — каже він до жінки.

¹ Камлання — жертвоприношення.

² Той — весілля.

Стара Тумчугаш бере костур і, підпираючись, виходить за чоловіком надвір. Хоч її очі не кращі. Хіба жінка може мати що краще від чоловіка?

Вони обое стають проти сонця, заслонюють очі руками і дивляться на гори, але і вдвох не бачать нічого.

З тінню від рук паде на їх старече обличчя невимовна туга і жаль.

— Не приїде. — вирішає по хвилині дід.

Баба ще дивиться, ще не вірить. Але на горах, як і досі, безлюдно, і баба без слів поволі шкутильгає до юрти.

Сідають обое на землю, кожне на своїй половині, на розстелені шкіри і поринають у задуму. Нескладні їхні думки. Обое думають про улюблену внучку, про Таню і про одно: чому не приїхала?

Їхні думки схрещуються над огнем і з димом линуть догори, безвісті.

В юрті тихо. від часу важкі зідхання: то діда, то баби.

— Їй уже заміж пора. — висказує голосно свою думку баба.

Дід прокидається від раптового голосу. Смокче люльку частіше і, не добувши з неї диму, знову шукає вуглика.

— Пора. — погоджується він поволі.

— Кажуть, урус хоче її брати, — мовить знов баба.

Дід нічого не відповідає. До його вух уже й раніше дійшли чутки, що якийсь урус буває в домі його сина, але він не розуміє гаразд про що казали. Він знає інші способи брати дівчину за жінку. Але раптом почуває, що причина неприїзду Тані якраз той урус.

Серце спалахує ненавистю до незнайомого.

— Багато їх розвелось в наших городах, — каже він глухо, неначе до себе.

Баба важко зідхає.

— Недарма ненавидять їх наші люди тепер...

Але щось не дає скінчити фрази... Дід ніби перероджується, обличчя ясніє, рот розхиляється, люлька падає додолу. Він швидко схоплюється з місця, а за ним баба. Вони почули кінський тупіт біля своєї юрти. На обличчях старих невимовна радість. Вони дрібочуть старечими ногами і обое збігаються біля дверей. Дід відчиняє двері, але не встигає переступити порога, бо перед юртою вже стоїть молода жінка...

Обличчя старих зразу тускніють.

Жінка вітається, але вони навіть не відповідають, вони водночас питають про Таню.

— А її у вас нема? — здивовано їйнечі.

— Нема. — кажуть обое впалими голосами.

— Що ж трапилось?...

Ійнечі задумується.

— Ходи в юрту, — просить нарешті баба, — ти стомилась, відпочинеш.

Ійнечі поволі переступає поріг і йде на розстелені шкіри на жіночій половині, а за нею тягне хорі ноги баба. Сівши, вона вдивляється в огонь і сидить нерухома. Вона не бачить, що бабуня заходилася вгощати її аракою і їжею, приготованою для внучки. Її молоде смагле обличчя поблідло, виразніше, ніж звичайно, повидавались щелепи. Очі померкли, як вуглики, що зверху попелом беруться.

— Випий! — штовхає її легенько баба. — Для Тані готовили, нема Тані, пий ти.

Та Ійнечі не бачить мисочки з аракою, що дрижить у бабiniх руках.

— Чому її нема? Мені треба її. — виризається в молодій жінки.

— Ми думали, що ти знаєш, — каже баба.

— Звідки мені знати? Нікуди не їжджу, вдома багато роботи...

— Пий! — каже баба.

Ійнечі бере мисочку з рук баби і жадібно п'є холодний напій.

Баба силкується розважити чимось гостю, що сидить така сумна.

— Як твій Мабаш поживає? — питає вона привітно.

— Мабаш? — Ійнечі здригається, збирає докупі думки й відповідає:

— Він б'є мене, бабо.

Баба не дивується.

— Б'є тебе, доню? За віщо ж?

Дід і собі натягнув шию, слухає.

— Не знаю. Лютий він тепер. Щодня кудись їздить, пізно вертається. З Натрусом, камом, він тепер у приязні великій. Часто кам у нас буває, про щось радиться з Мабашем, та я не розумію, про що.

Баба мирно похитує головою, а потім сумно зітхає.

— Терпи, доню, на те ти жінка.

Але Ійнечі не погоджується з бабою.

— Досить натерпілись, — каже, вона па і поглядає діда, чекаючи його заперечень. Та дід мов не чує. Він знову погруз цілком у власні думки. Нічого ж бо він не почув нового.

— Тепер новий світ настав, — каже Ійнечі.

Вона щось чула одним вухом, що дано всім рівні права.

Її фраза блукає, як муха у темряві, прилипає десь до закоптілої стіни.

І ніхто не розуміє.

— Та він і не б'є. певно, а так бавиться, — каже баба. — А ви молоді, нетерплячі. Жінці багато доводиться терпіти в житті. Такий закон божий. Але не всі чоловіки б'ють жінок, та й Мабаш, мабуть, б'є не часто.

— Б'є, бабо, і часто. Не бив раніш.

Ійнечі обриває і потуплює очі.

Мабаш дуже любить свою молоду жінку, та, довідавшись, що до неї заїжджав підчас його відсутності художник і, коли вона посміла захищати його в присутності кама, він почав її бити.

З того часу Ійнечі ще лютіше зненавиділа свого чоловіка. З огидою дивилась вона на його жовте кругле обличчя, на його маленькі очі, заплилі товщем. Як не раз хотілося втопити ніж у його бочкуватому череві, коли він спав, розкинувши ноги, і хропів на всі заставки. Вона весь час ненавиділа його, але тепер вона носить у своїм лоні непереможну жадобу помсти. Тепер вона вже почала розуміти зміст нарад Мабаша з Натрусом. Йї тепер зрозумілі відвідини Тріша, тієї зрадливої, продажної гадини. Вона знає їх люті заміри, та здійснити їх їм не вдасться.

Скориставши з відсутности чоловіка і свят, вона приїхала до діда Токпака, бо думала застати тут Таню. Вона хотіла порадитися з нею, все розказати їй. За віщо вони напустились на того високого русявого парубка?

— Ійнечі пригадує, як він весело всміхався, побачивши її, як міцно тиснув руку, вітаючись, і тулив до грудей на прощання. Як грали його очі блакитні, як небо у сонячний день. І його вони хочуть забити? Того, про кого вона стільки намірялась душними безсонними ночами, того, що з'являвся їй у тривожних снах?

Вона здригається і зривається на рівні ноги. Дід і баба, що сидять мовчки, похнюпившись, підводять голови.

— Куди ти? — говорять вони разом.

— Я їду.

— Почекай ще, — просить баба. — сумно нам самим.

Ні, уже скоро вечір, їй конче треба їхати. Її треба якнайшвидше.

Вона швидко прощається й відходить, а за хвилину чути туліт її бистрого, молодого коня.

У юрті знову стає тихо. Смуток звив собі тут тривале гніздо. Дід пробував розігнати його. Стягнув навіть топшур із кілка, але пальці відмовились від послуху і топшур зсунувся з колін безвладно на землю.

На вулиці починалося життя. На широкий майдан у нових святкових одягах сходилась молодь: дівчата, хлопці й діти, вони збирались — окремо чоловіки, окремо жінки, окремо діти, ставали кружка, бралися за плечі і в один голос затягали пісень.

Нескладні алтайські пісні, складні їх слова, складні мелодії. Розказують ті пісні про гори, про ліс і сонце, про місяць і блакитне небо, про коні і вівці. Оспівують озера і риби в них, оспівують ріку, страшну й любу — Катунь.

Але мелодія однакова, усі пісні на одну мелодію, на один тон. І зливаються голоси пискливі, дитячі з тонкими, жіночими і грубими, чоловічими. І йде долиною жалісне скигління, як скарга вітру у кедровім галуззі осінньої ночі, як квиління орлиці і малих писклят на високій скелі.

Ця пісня б'ється об засмалені юрти і доходить до старих Токпаків.

Дід і баба глибоко зітхають і мовчать.

Із-за гори сходить місяць і застає на майдані святковий нарід. Він цілує гори, убогий зіл і його мешканців.

Батьки Тані здавна помітили перемену не тільки в характері дочки, що змінився до непізнання, але й у зверхньому вигляді. Личко їй осунулось, збридло, очі припухли, немов від вічного плачу, під очима зачорніли смуги. Вона втратила апетит і скаржилась на нудоту. Таня й сама бачила в собі фізичну перемену, але спершу приписувала її безсонниці, що приходила серед ночі і мучила до ранку. Таня прочувала щось недобре. Вона прочувала, що зв'язок з художником не приведе до добра, але була безсила порвати його, була безсила перед величезною силою кохання. З кожним днем воно дужчало, міцнішало, і жінка з жахом думала про час розлуки, час, що мав наступити леда-день. З того часу, як батько застав її у художника, вона перестала ходити до нього, бо Іван Макарович просив, щоб вона не пикликала своїм ходженням поговорів людських. Художникові ж було ще краще. Малюнок він скінчив, її позування було більш непотрібне, а залишатися з нею на самоті було страшно, бо розмова набирала діловішого характеру, і тут не можна було вже обмежуватися простими словами. Зате тепер вона чкала на нього в себе, у своїй кімнатці, завжди з тривогою, боячись, що він скаже, що розлюбив або про від'їзд. Вона не питала його, вона боялась спитати, а він не казав.

Побачивши через вікно художника в товаристві інженера, вона жалісно скривилась.

— Чому він не сам?...

Не витерпіла і побігла зустрічати. Зустрінула надворі. Ломов був сумний. Він ледве всміхнувся, довгим поцілунком поцілував їй руку, не затримуючи довше в своїй. Інженер, як звичайно, був веселий і життєрадісний. Його душевні переживання не зробили великих змін у його характері і обличчі.

— Прийшов попрощатись, — сказав він якось дивно піднесено.

Таню неначе хто вдарив обухом по голові. Вона глянула благальними очима на художника, але не вчитала в його очах нічого. У грудях її зробилась пустка, неначе все, що було в них, обірвалось, бо хвилину не було чим дихнути.

— Правда? Ви їдете? — видобула зі стиснутого спазмом горла.

— Іду!

— А що ж з вашими плянами? Невже так швидко все закинули? Ви і мене захопили були під кінець, я вже вірила в здійснення їх, і що ж вийшло? Ви здались?

Це була остання безнадійна спроба затримати інженера, а тим самим і художника, бо їй здавалось, що коли залишиться інженер, залишиться і він.

— Я здався? — спитав інженер. — Нічого подібного. Пляни мої будуть переведені в життя.

— Коли? — добулось тихе зітхання. Воно вирвалось само, без її волі.

Ввійшли у світлицю. Тут не було нікого. Батьки Тані сиділи в саду. Вікно було відчинене. крізь нього долітали їх голоси. У кімнаті Таня взяла себе в руки. Вона це може, коли схоче. Вона не покаже інженерові своєї душі.

— Де ж ваша електрифікація? — спитала вона таким тоном, ніби тільки це її цікавило.

— Буде, — сказав інженер.

Але „буде“ не задовольнило Тані. Вона і перше скептично дивилась на його роботу.

— Скажіть правду, інженере, ви вже не вірите в здійснення своїх мрій?

— Як не вірю? Вірю, вони мусять здійснитись!

— Через тисячу років?

— Та нічого подібного? Це питання кількох літ.

— Сказати легко. Чим я вам докажу, що ні? Правда ж? Тим більше, що ви поїдете певне, не вернетесь уже ніколи, а обіцянка якійсь алтайці?... — Вам і соромно не буде.

— Не так це, Таню, друже!

— А ваші роботи? Де вони?

— Частину я все ж таки маю. Напасники настільки тупі, що не зуміли навіть знищити її як слід. Більшість моїх чорновиків залишилась, бо була в моїй кишені при мені, як завжди, деякі пляни є; потерпіли інструменти, це правда, але я не горюю. Дома, в тихому кабінеті, я все приведу в порядок, а тут мені збили охоту працювати, та й утомився я.

— Хто збив? — спитала з тінню іронії Таня. Та інженер не зразу її зрозумів.

— Хіба не знаєте? Та ваші ж рідні, прославлені ками, з тічною своїх прибічників. Від культурних людей я, на жаль, підтримки мав небагато.

— Це в мій город камінець?

— Чи тільки у ваш? Тут городів більше знайшлося б запустив би я в них радо не одну камінуку. Ви — що? — Ви, властиво, ні сюди, ні туди, ви „посередині“ як самі колись зволили сказати.

Інженер усміхнувся своєю ласкавою, принадною усмішкою.

— Не забули? Недобрий! А більше ніхто вам не перешкодив? — допитувалась Таня. — Ніхто, крім камів їх прибічників?

— Не розумію.

— Ох, який же ви недогадливий. Ну, добре. Ви вже попросилися з дамами, що відїжджають завтра?

Художник Ломов, що сидів досі мовчки, граючись ланцюжком від годинника, глянув на Таню, потім на інженера і, бачачи його заклопотання, моргнув йому. Він скоро зрозумів, про що йде мова.

— З якими дамами? — наївно допитувався інженер.

— Я тільки одну знаю, колишню нашу спутницю на Кара-Кол.

Інженер вдарив себе по лобі.

— А, он про кого ви? Хіба вона відїжджає?

— Чула, що так.

— Звідки ви знаєте? — підскочив інженер, не можучи приховати радості.

— Дізналась випадково від сусіда, що везе її.

Інженер переглянувся з Ломовим. Той знов моргнув значуче. Манченко замовк. Встав і підійшов до вікна. Він не міг не радіти, що тютя Груша відїжджає, але тут не давала спокою думка, як він розв'яжеться з нею, що вона йому скаже на відїзді. Поморщив чоло і задивився в далечінь. Вирішив пізніше зайти до неї неодмінно. Треба ж нарешті в'яснити все.

— Вона справді їде? — спитав він Таню.

— Справді, справді. Я дивуюсь, як ви цього...

— А чого я мусів би знати?

— Я думаю, повинні були знати.

— Він, певно, знав, тільки скриває, — сказав художник.

Інженер уже не сумнівався, що звістка правдива. Вирішив не здаватися. Та мала дівчина ввела його в таке заклопотання. Підійшов близьенько до Тані.

— Ви безкарно сміялися з мене, — сказав він. — А тепер

дозвольте спитати вас, чого ви, добродійко, так зблідли останніми часами і збридли?

— Спасибі за комплімент. Ви пере́ходите в наступ, інженере? — спитала Таня, густо червоніючи.

Інженер дивився їй бистро в очі.

— Тепер почервоніли...

— Бо ви мене збентежили.

— Бачу, бачу. — Не без причин, виходить!

— Цілком без причин. А чого ви сидите, як суп, не обороняєте мене? — звернулась вона до художника.

Ломов ліниво поворушився.

— Я звик, що ви самі вмієте оборонятись, коли захочете, а часом і мені вашого захисту треба самому.

— От пам зразок мужчини! Полюбуйтеся! Скажіть, інженере, чого він такий сьогодні? У вас якась тайна?

— З чого ви взяли?

— Ні, ні. Скажіть!

— Кожна людина має тайни, Таню, — сказав інженер. — Багато тайн, малих і великих. І вони недоступні для іншої людини. Може, у вашій душі тепер велика трагедія, але ми не знаємо її.

— А ви хочете знати?

— Та ні, я ніколи не дізнаюсь, ніхто не дізнається. Щастя, що людина вміє маскуватись, вміє всміхатись тоді, коли важко стримати сльози. Ну ось я: сиджу з вами, розмовляю, сміюсь, а, може, я перед годиною бив свою жінку, знущався з дітей, а прийшов до вас — і по мені того не видно.

— У вас жінки і дітей нема, отже нема й тайни.

— Я не про себе, звичайно, в даному разі, але і в мене можуть бути тайни ще гіршого гатунку.

— Я чула, що є вже апарат, що читає чужі думки, це правда?

— Є такий винахід, — сказав інженер, — він, правда, тільки в стадії розробки, але я гадаю, що його можливості будуть дуже обмежені. Це мусіло б бути щось на зразок кіноапарату. Мислі людські не стоять на місці, і, щоб їх прочитати, треба було б зробити сотні знімок.

— Уявляю, яка галіматія вийшла б, — відізвався художник.

— Не перечу.

— А мені хотілось би прочитати іноді людські думки, — сказала, червоніючи, Таня.

— Це рівнозначне підслухуванню під дверима, — сказав художник.

— Не все, звичайно, а дещо хотілось би знати. Ви знаєте,

коли б людина могла читати чужі думки, вона могла б уникнути багато неприємностей.

— Або зробити ще більше злочинства, — сказав Ломов.

— Може. А от ви хотіли б, щоб я прочитала ваші думки? Ломов байдуже глянув на годинник.

— Як то можна хотіти чи ні, звідома знаючи, що це неможливо.

— А так, не боялись би?

Інженер побачив, що художник завозився на кріслі і його вдавана байдужність нічого не pomoже. Щоб вивести його з трудного становища, він устав і простягнув Тані руку.

— До побачення! — сказав.

— Що ви — вже йдете?

— Іду. У вас є тепер приємна тема, яку ви, сподіваюсь, будете розбирати до вечора, а я піду.

Він усміхнувся. Художник благально подивився на нього. Таня не помітила.

— Не забудьте ж попрощатися де з ким, — промовила вона.

— Дякую, дякую. Ви дуже уважні. Постараюсь. Ви ще не йдете? — звернувся він до художника, бачачи, як той скрикнув.

— Ні, я ще трохи посиджу, — сказав той.

Інженер вийшов. Таня відразу проясніла, вона взяла Ломова під руку і повела до своєї кімнати на канапу.

— Чого ти такий? — спитала вона.

— Який, люба?

— Ти сумний такий. Ти їдеш уже? Лесю, ти їдеш?

— Поїду, дитинко моя чорненька. Уже всі реченці минули. Довше сидіти не можу.

Таня почала плакати. Як вона буде без нього?

Плач дівчини був цілком не по нутру художникові. Він завжди викликав незадоволення, а сьогодні викликав просто відразу до неї. Завозився нервово по канапі, застібаючи застібнутий піджак і поправляючи краватку. Він не знав, що сказати, щоб заспокоїти її, і чув, що плачу її не перенесе. Ганьбив себе за це в душі, бо відчував, що мало вже для неї залишилось у нього місця. Машинально гладив ще її голову, а голова аж тряслася від ридань. Треба було щось доконче сказати, чимсь потішити, та в голові його зробилось відразу так пусто, неначе мозку не було в ній, не то що якоїсь думки. Така сама пустота царювала в серці. Збирався з мислями, примушував себе думати, але все чогось даремно. Його очі блукали по килимчику, що висів над її ліжком, і підраховував квадратики нескладного взору.

— Я боюсь без тебе, — сказала Таня крізь плач.

Що це ще за новина? Він запам'ятав нараховану цифру 77 і спитав: чого?

— Не знаю. Я чую, як вірно сказав інженер, що я на середині, моє життя зламане. Я не бачу перед собою нічого. Я відбилась од свого берега і не пристала до чужого... Навіщо я пізнала тебе?

„Сімдесят сім, сімдесят сім“ — блукало в голові художника.

— Я приїду, — збрехав він якось мимохіть. А в голові: „Сімдесят сім, сімдесят сім...“

— Слова це тільки.

— Правда, — переконував художник, думаючи про своє.

— Коли це буде? Ти забудеш, виїхавши за гори. А тут мене чекає...

— Що? Що чекає? — а тихо: „Сімдесят сім, сімдесят сім...“

— Смерть.

Ломову пробігли по спині мурашки. Слово „смерть“ отрезало і настирлива цифра вилетіла з голови. Він боявся смерті і саме слово було йому вже страшне. Тим більше, що він не чекав такої відповіді. Він почав заспокоювати розстроєну дівчину, але таку тепер чужу, таку далеку.

— Ти хора, що ти говориш? Хіба можна так піддаватись хвилевим настроям?

Він знав, що цим не заспокоїть, але рад був, що може сказати хоч таке.

Ах, нічого він не знає.

У голосі дівчини дрижали нотки розпуки.

Що йому знати? Вона просто перебільшила. Кого їй боятися? Хто їй злого зробить, у неї ж батьки є, нарешті.

Його починали нервувати ті жалі.

— Потішаєш мене? — сказала Таня.

— Не потішаю, а просто я не розумію, чого тобі боятись, — сказав він холодно й різко.

— Ти не можеш знайти інших слів потіхи, як тільки ті, що в мене є батьки? А ти? Чого ти про себе нічого не скажеш?

Ломов нервово поліз до кишені за цигарками, і, хоч вони лежали на звичайному місці, він не міг знайти їх і нервувався ще гірше.

Таня перестала плакати і подивилась йому в очі.

Відіпхнув очима її погляд. Він казав їй вже, що поїде до столиці, влаштується, а тоді приїде.

Але Таня не вірила. Її не переконували більше його слова.

Значить, вона не любить, коли не вірить, — навіть обурювався художник.

Таня жалісно скривилась. Коли б він любив, то не шукав би таких слів потіхи.

— Ти ще дитина, тільки дитина, нічого ти ще не розумієш, — сказав Ломов.

Усе вона розуміє. Усе. Більше, ніж він гадає.

— Боже мій, після того всього залишитись самій?

Художникові незрозуміла її раптова безнадійність.

— Що тут страшного? Ніхто нічого не бачив, не знає.

— Не знає? — сказала вона гірко. Не знає? Цього не сховаєш?

— Чого?! Хай вона скаже нарешті.

Ломов почув страшенну тоску. Що він дав би за те, щоб увійшов хто до хати і вирятував його від тої неприємної сцени. Йому стало страшно жаль себе. Чого він тут, чого він приїхав сюди? Він зітхав і мріяв про той бажаний час, коли він сидітиме у вагоні, а паровик везтиме його далеко звідси, і він ніколи не почує ні плачу, ні нарікань, не бачитиме цієї нудної провінціалки, що щось криє перед ним, чи просто хоче своїми нехитрими маневрами витягти від нього якусь обіцянку, чи що. Він цікавився, що вона йому скаже, хоч боявся, щоб вона не сказала чогось неприємного, бо і так він має досить цих неприємностей.

— Чого ти боїшся? — запитав він іще раз.

— Сорому, — вимовила вона тихо.

— Ха-ха-ха! — засміявся широко художник і зітхнув легше.

Так он чого?

Він тепер був вдячний за її наївність, за її невинний, ний страх.

— Та ніхто ж нічого не знає, дурненька.

— Побачать...

— Що побачать?

— Ти недогадливий.

Недавня туга почала вертатися ще з більшою силою.

Чого йому догадуватись?

Вона знов ще сильніше заридала і сховала голову в долоні. Обличчя зачервоніло, чорне волосся здригалося від плачу.

— Я... я вагітна, — видушила вона крізь сльози.

Художник почув, як у скроні відразу стукнула кров. Йому зробилося душно, руки змокрили, на чолі виступили краплинки поту.

„Груша видання друге“ — майнуло в голові. Він відчув раптом дику ненависть до цієї дрібної істоти, що так безнадійно плакала, скулена, як песик, у куті канапки. Він глянув на її голову і побачив крайчик червонного від плачу, мокрого від сліз обличчя і відчув непереможне обридження до неї. Він скривився і з лютою огидою відсунувся від неї. Йому хотілось ударити її, зігнати з капаки на землю, як пса.

— Перестань плакати, — сказав він сухо. — Хтось може увійти. Нічого страшного ще не трапилось.

— Нічого?!

Йому знову пригадалась Груша, інженер, його розмова, і він почав вираховувати, скільки може лишити їй грошей на лікаря. Вийшло, що небагато.

— Ну, що ж тут страшного? Є ж засоби допомогти лихові.

— Ти про засоби?

— А що ж інакше? — крикнув він. — Та не можна ж допускати, щоб аж факт стався.

— Он як!

— Як же інакше? Ти, може, думала, що коли ти вагітна, то негайно женитися треба, чи як? Я не кажу, що це неможливо, але не тепер, не тепер, ні!

Таня відразу перестала плакати. Вона випростувалась. Обличчя зблідло, в очах запалали вогники, яких він давно не бачив, хіба ще тоді, як вони тільки познайомились.

— Я дозволю вам більше не турбуватись моєю долею, — сказала вона гордо. — Від сьогоднішнього дня ви вільні.

Художник не чекав такого. Він гадав, що вона проситиме, а тут такий грізний тон збив його відразу з пантелику. Дістати відставку від жілки першому — не належить до приємних речей.

— Що ви, Таню?

Він почав виправдуватись, але Таня стукнула кулаком по столі. Вона розмову скінчила.

Художник встав. Він не міг дивитися їй в очі. Вони палали вогнем. Зігнувшись, він чогось заходив по кімнаті, шукаючи капелюха, що висів у передній.

— Ви, може, зле мене зрозуміли? — попробував він іще раз, але холодний погляд Тані зупинив його негайно.

— Зробіть мені одну ласку, — сказала вона. — Залишіть мене саму.

— Коли так, я, звичайно, піду, але...

— На все добре! — крикнула голосно.

— Чого ж так, Таню?

— Чи ви хочете, щоб я вискочила через вікно?

Цього було забагато. У художникові загворила гордість самея. Як вона сміє, якась нещасна алтайка, проганяти його, Ломова, гордість столичних сальонів, славетного художника, чиєї ласки запобігали всі, дорожили його знайомством?

Він випростувався на увесь зріст і зміряв свою жертву холодними очима.

— Не раджу вам тепер скакати, — сказав він тоном повним призи́рства і ненависти, — бо тепер трюк міг би вам зашкодити,

а може... і допомогти. Так що робіть, як знаєте. Щастя, що це у вашій хаті, інакше...

Та йому не дали докінчити.

Таня зірвалась, як ранена кішка. Вона вхопила мідяний ліхтар, що стояв на столику біля канапи, і несамовито крикнула:

— Геть!!

Крик Тані поразив художника громом. Він стихився, задом подався до виходу і, грукнувши дверима, зник за ними. В ухах дзвенів ще довго її крик.

Опинившись надворі, він машинально поправив капелюха і пустився додому, але раптом спинився, бо на вулиці, куди лежала його дорога додому, побачив Івана Макаровича, що розмовляв із селянами. Зустрічатися з ним тепер художникові не хотілося нізащо. Він різко звернувся ліворуч і пішов через майдан у поле. Хата Тані стояла на краю сілу перед широким майданом, де звичайно паслися жоні і вівці. Стояв чудовий літній вечір. Спека уляглась, сонце зайшло, на небі красувався блідий місяць і переморгувався з самотньою, покищо блідою зіркою.

„Кінець прийшов швидче, ніж я думав, — міркував художник не без задоволення. — Скажена баба!“

Він жалів, що нема під руками інженера, якому можна б розказати цю історію. Він почав навіть усміхатись, уявляючи, як то він буде розказувати. А хотілось неодмінно поділитися з інженером. Правда, він не скаже всього, бо це... просто якийсь хоробливий стан цієї баби. Інакше вона б собі не дозволила так поступити з ним. Зрадіє інженер, що має товариша нещастя. А може, буде лаяти? Та чорт із ним. Тепер треба якнайшвидше рушати з цього проклятого місця, з цього зачарованого кола.

Він ішов швидко вперед, гнаний найрізноманітнішими настирливими думками, що хмарами сунули на голову. Фінал розмови таки мучив. Страждала самолюбність. Якто? Погнала! „Прешу мене залишити саму!“ Така може й пожакою пирнути, найкращий доказ — ліхтар. От Алтай. Усі вони в змові. Так-так!

Він почав уже добачати в тім і контрреволюцію, і замах на своє життя, зв'язок Тані з камом і його одностудцями, вирішав навіть зробити ужиток із цього, але далі роздумування довели до абсурдності таких тверджень, і він злився і червонів. У своїм запалі нечувся, як спинився на бомі, що круто вився над Катунню. Дійшовши сюди, він зупинився й глянув перед себе. У тумані, що підносився з ріки, він побачив, що з протилежного гребка спускається на коні якась фігура, прямуючи до нього. Якийсь незрозумілий страх пішов по тілі. Але з кожним кроком коня страх збільшувався, доходячи до целестенських роз-

мірів. Перед очима промайнув привид смерті. Невже це можливо? Невже можливо, щоб він умер? Він завжди вірив у свою долю, але ж фортуна сліпа. Скільки то убивств на світі? Чому саме він має бути забезпечений від них? Це ж Натрус! Це той страшний кам, що накликав на нього гадюк, що записяг йому помсту, це він або хтось з його прибічників, а тут, як на біду, нема револьвера, нічого. І треба було одному іти вночі в поле! Оглянувся. Села не видно, коли б хачі які — сховався б. Хотілося втікати. Страх опансовував його щораз владніше. Кинувся назад і почав тікати щосили, але, пробігши невеличкий шматок дороги, став. Тікати було недоцільно і смішно — цим можна було тільки показати свою трусість і заохотити їздця до рішучої акції. Сів при дорозі і вирішив чекати. Між тим їздець виїжджав на горбок, бо через хвилину захитались над горбком конячі вуха, потім кінська голова, потім цілий кінь і їздець. Виїхавши на горбок, їздець нагнав коня, і вже до вух художника долетів кінський тупіт. Художник почав пильно приглядатись, і страх поволі відлягав від серця. Це їхала жінка.

Художник встав. Утікати вже не треба було. Жінка наближалася швидко і, через кілька хвилин порівнявшись з художником, стримала коня. Чорні її очі впились у нього. Ломов придивився і крикнув.

Радість його не мала меж.

— Ійнечі? — спитав він. — Ти це?

Із вдячності, що це вона, а не кам, хотів поцілувати її руку, але вчасно стримав його її поважний тон.

— Слухай, — сказала вона по-алтайському, — звідци швидше.

Вона сглянуласть навколо. Усюди було пусто й тихо.

Він уважно ловив її слова.

— Я їхала до Тані, — казала вона поволі, щоб він розумів, — їхала просити, щоб вона тобі передала, але ти тут — так краще. Я вже не поїду, щоб ніхто не бачив мене в селі. Ти розумієш мене?

Художник стояв глибоко зворушений.

— Ти їхала так далеко з тим, щоб мені сказати?

— Так.

— Ійнечі, добра моя, хороша! Кого мені стерегтися, може скажеш?

— Усіх стережись, і добре. Тікай, кажу тобі ще раз. Тікай, бо — смерть.

— Добре, Ійнечі!

— Скоро поїдеш?

— Скоро.

— Будь здоров! Прощай!

Вона повернула коня назад. Художник ухопив її руку.

— Що ж я тобі на пам'ятку залишу?

— Нічого не треба. Таню не забудь.

— Ійнечі!

Поки Ломов опам'ятався, Ійнечі була вже далеко. Стояв здивований, розгублений. Маса вражіннь, що звалилися так несподівано цього вечора на його голову, гнула своїм тягарем до землі. „Таню не забудь?“ Навіщо вона це сказала? Чи знає вона що? Що робити? Куди йти тепер?

Не знав, куди податись. Та, в чіх очах горіло щастя при появі його, прогнала його, як підлого зрадника, як боягуза. Вхід до неї був закритий. При самій згадці тієї сумної сцени лице йому пашіло соромом.

„Не забудь Таню... — шуміло в ухах.

„Куди мені податись? — думав він. — До цієї бідної хатки, де живе безконечно шире кохання, чиста душа, упасти на коліна, благати прощення, чи втікати туди, в столицю, де чекає холодна, владна пані, страшна в своїх ревнощах, мстива й нелюба?“

Стояв посередині. Перший раз в житті стояв на роздоріжжі.

Як кам'яний стовп серед дороги, бовваніла в тумані його постать. Не міг рушитися з місця. Незримі шнури в'язали його до землі. Нарешті шарпнувся, як кінь, що всією силою зрушує важкого, навантаженого воза і, хитаючись, подався до села. Ноги отяжіли, ледве пересунув їх, як старий дід. Поки дійшов, стало вже теміно. У вікнах Таніних горіло світло.

Проходячи повз двір інтернату, художник відчинив хвіртку і заглянув до середини. У кімнаті інженера світилось. Те, що Манченко дома, здивувало художника немало.

„Невже він удома? — подумав Ломов. — Не ходив ще „проштитись“, чи вже вернувся?“

Розмову з розумною чутливою людиною він уважав за найкращий бальзам для своєї хворої душі, а до того йому було страшно цікаво, як розв'язався інженер із своєю настирливою Дульцінеєю. Хотілося розказати свою біду та попередити інженера, що й йому загрожує небезпека, про яку довідався від Ійнечі.

Постоявши хвилину перед хвірткою, ввійшов у двір. Вікно інженера було відчинене і сам інженер, зваблений рипом хвіртки, зглянув через вікно.

— Ви, майстре? — спитав він весело.

— Я, — ледве чутно відповів художник.

— Так швидко? Не сподівався! Заходьте!

Але художник не хотів заходити.

— Я прийшов за вами, хотів, щоб зайшли до мене.

— А хіба не все дно, хто до кого? Сталось що хіба?

— Розкажу дома.

— Ви мене інтригуєте, майстре.

— Боже борони, й не думаю. Ви вже зібрались?

— Я вже. Я хочу позавтра виїхати.

— Прекрасно. Я от буду збиратись і вам дещо розповім. Зайдете?

— Зайду, зайду з охотою, тим більше, що мені вже нічого робити. Я просто хотів лягати спати, хоч спати абсолютно не хочеться. Така ніч сьогодні, яка буває тільки раз на рік, а може, раз на все життя. Але це романтика, правда?

— Ви зачекайте секундочку, майстре, я тільки позав'язую ці пакуночки, а щоб вам не було нудно, будь ласка, я вгощу вас листом, і тут, до речі, і в цьому зриваюсь.

— Вам буде видно? — спитав.

— О, так. Цілком видно. Що ж пише ваша дама?

— Прочитайте, прочитайте, розповісти тут не вдасться. Можете наголос, я ще раз із приємністю послухаю.

— Так ось чим пояснити ваш романтичний настрій?

Художник розгорнув листа і, наткнувшись зразу на заголовок, почав непримусовано сміятись.

— Читайте, читайте!

Художник почав читати:

„Зневажений мною інженере!“

— Стиль, стиль! — вставив інженер.

Художник, потакнувши головою, читав далі:

„Ніколи не сумала я, що ви людина з освітою. інженер, а така сволоч...“

Художник знов перервав читання.

— Вступ прекрасний, — сказав він, блискаючи зубами, — лист, певно, буде цікавий. Треба продовжити насолоду.

Він вигідніше оберся на лутку, так що світло лампи падало просто на папір.

— Це шедевр, — реготався інженер.

Художник читав далі:

„Я просто не можу спокійно писати цього листа, бо гідка мені сама думка про вас, я дрижу на саму згадку. Але хіба можна було чекати благородного вчинку від такого хама, як ви? Тільки я, сліпа в своїх почуттях, могла ідеалізувати таку мерзоту. Ви ж навіть не почервонієте, прочитавши ці рядки...“

— Вгадала — сказав художник.

— Ви будете сміятись, бо ви ж усюди, навіть у найважливіших справах і найповажніших, шукаєте елементу гумору..

вона собі заміж за Теміра, і жили б, як живуть тисячі подібних їй, а тепер що?

— Не знаю, — сказав глухо художник.

— Женились би ви з нею, майстре. Йй-бо, правда! Прекрасна жінка. Прекрасна пара. Були б щасливі все жити. Подумайте над цим. Ще не пізно.

— А та?

— Що та? Тій легше буде помиритись.

— Не кажіть. Та — страшна. Я боюсь її. Та так легко цього б не забула. А втім, хіба я можу виректись усього? Москви? А з нею я туди їхати не можу. Там мені кінець.

— Що ж буде?

— Не знаю. Мені треба звідси якнайшвидче виїхати, а там, чорт його знає, побачу.

Невдальці увійшли до кімнати художника. Він відчинив вікно. Потім витягнув із шахви пляшку вина, чарки і поставив на стіл.

— Вип'ємо по одній?

Інженер не перечив.

— Вип'ємо за те, щоб більше не вертатися сюди. — промовив художник, допитливо дивлячись у вічі інженерові.

— Не вертатись?. — спитав задумливо інженер. — Ні, коли мені дозволять, я вернуся сюди. Я роботи не кину. Я працюю тут на користь культури.

— Фантазер! Будете, значить, піонером алтайської культури? Але вас приємно слухати. Вас закликають уже назад, чи з власної волі вертаєтесь?

— Я написав, що довше сидіти тут недоцільно, і мене покликали назад.

— То ви можете виїхати кожної хвилини?

— Авжеж.

— Тоді чудесно! Тоді можна вже думати й про підводу.

— Замовити не важко. Юнаяков обіцяв відвезти, коли захочемо.

— Це гаразд. Так коли ж тоді, завтра?

— Позавтра, я думав.

Художник глянув на годинник.

— Так. Уже дванадцята минула. Так що це вже фактично і є завтра. У такому разі ми на Алтаї ще дві ночі й один день.

Підчас того, як інженер і художник спокійно розмовляли за чаркою вина, на подвір'ї інтернату з'явилися дві підозрілі особи. Вони пролізли через діру, яку тільки вчора хтось виламав у паркані, і обережно підійшли до хати, де мешкав інженер. Один із них взяв з-під паркану кола і підпер ним двері знадвору, другий такими самими колами попідпирав віконниці на вікнах. Кілька

хвилин вони ще покрутились біля дому і зникли у тій самій дірі, якою ввійшли. Собаки нового ще не було, а старий, що з часів останньої пожежі ходив із сторожем, вірний друг його, згинув учора, не знати з якої причини.

Глянувши ще раз на годинник, інженер встав, щоб іти до дому. Але раптом якесь незрозуміле сяйво вдарило у вікно. Гість і господар не надумуючись вибігли надвір. Тут вони почули людський крик, що вилітав із подвір'я інтернату. Це був крик сторожа. Інженер пізнав його голос відразу. У тому ж місці, звідки вилітав крик, стояв вогняний стовп і хмари чорного диму. Небо покрила червона заграва і освітила околиці гори.

— Це ви горите, — сказав схвилюваний художник, — я був сказати. Йінечі була і радила стерегтися, бо на нас є змова! Інженер стояв, як закам'янілий.

— Чого ж ви стали? — збудив його художник, — біжімо!

Інженер і художник, голосно кличучи на рятунок, побігли на пожежу.

Поки приятелі добігли до дому, він уже весь стояв у вогні. Дах провалився і крізь чорний отвір бухало червоне, безпощадне полум'я. Воно шуміло, сичало зловіще, як стадо тисяч гадюк. Червоні вогняні язики висувалися на всі боки, шукаючи, кого б ще лизнути, і, не зустрінувши нічого, лизали чорну ніч. Раптом, як на зло, подув ранковий вітер. Виповз із мокрої білої Катуні, як вуж, підповз догори і дунув у вогонь. Вогонь стрепенувся. Чорний дим закрутився хмарами і, відділившись від полум'я, полинув під небо. Раптом загуло щось, затріщало, звуглілий дім розсипався, як паперова коробка, якої стіни не витримали вугришнього натиску.

Полум'я весело забігало по розширеній території. Звідси недалеко до сусідніх будинків. А вітер дме. По стіні, що проти нього, побігли вогники, як морські хвилі. Побігли і вдарились об стіну майстерень. Ударились раз, другий, третій і по дерев'яній стіні, як щури, побігли на покрівлю. Чорна, стара покрівля вмить зацвіла вогняним квітом.

Купа жінок і чоловіків, що повибігали з найближчих хат у самих сорочках, босі, так, як спали, підняла вереск. Художник та інженер бігали, як божевільні, метушилися, організували рятуничу дружину, закликали до роботи, але безнадійно. Дехто побіг навіть по воду з відром, але вода в такій кількості була лише каплею в морі; дехто побіг ще ніби за відром і не вертався більше з дому.

Нарешті залунав дзвік на інтернаті. Хтось додумався вдарити на сполох. Розпучливі звуки полинули в село багаті рятунку. Почали вилазити з юрт і хат, як ведмеді, сонні алтайці.

Вийшовши, довго чухались, міркували, а потім ішли голіруч на пожежу. Прибігли й дачники, що в невеликій кількості залишилися ще, поприбігали закохані парочки, що досі сиділи в ліску на Бешпеку, зваблені полум'ям і загравою, прибігли, як нічні метелики на вогонь.

Інженер зорганізував рятувничу дружину з дачників. На корінних мешканців не було великих надій. Він знав, що з ними багато не зробить. Видавши відповідні розпорядження, кинувся сам у вогонь рятувати машини, знаряддя ремесничі, бо вогонь заглядав через вікна до шкільних майстерень. Удвох із художником виносили вони швальні машини, столярські та шевські інструменти, передавали іншим чоловікам, а ті несли їх у безпечне місце.

Через деякий час прибіг Іван Макарович і Таня. Тепер стало відрадніше. З'явилося двоє активних людей. Інженер поставив зараз Івана Макаровича на місце — захищати від вогню клуб і школу, бо їм загрожувала неминуча загибель. За кілька хвилин появились на даху місцеві учителі, секретар аймацької ради, секретар осередку і кілька юнаків. Вони на команду інженера накрили ряднами покрівлю і поливали її водою, що поступала тепер без перерви. Інженер улаштував конвеєрну подачу води з Катуні. Він вишикував дві лави з чоловіків і жінок. Через чоловіків проходили повні відра, доходили на дах, а звідти порожні верталися через руки жінок.

Таня брала в рятунковій акції найактивнішу участь і рівночасно стежила за героїською роботою інженера і художника. Обсмалені, чорні від диму вони бігали, кричали, видавали розпорядки, і всі їм корились, усі їх слухали... Через них тільки вогонь далше не пішов, але будинок, де жив інженер, і майстерні згоріли до тла.

Поставивши сторожу біля попелища, інженер вирішив піти спочити. Цілу ніч він не спав і стомився страшенно. Ночувати думав він у художника, бо його постіль, одежа, як і всі роботи, крім записів, що були з ним, пішли з димом. Він пильно шукав художника, але того не було ніде.

„Невже він сам пішов?“ — подумав інженер, і змучений поплентався до його квартири. Народ уже порозходився, залишилася тільки групка сторожів і молоді, яка дбала за те, щоб огонь не перекидався далше. У хлопців появились заступи, лопати, і вони згортали вугілля і недопалені бальки на купу.

Вибігши за ворота, Манченко побачив, що вулицею пішли вперед дві постаті: жіноча й чоловіча. В них він легко пізнав художника і Таню. Побачивши їх разом, здивувався не мало, бо після оповідання художника не думав, що вони ще зможуть розмовляти.

„Бідна Таня, — погадав він. — Не згасла ще в неї надія. Чого вона ще шукає від нього? Ще порції брехні? На це він не поскупиється”

Йому було досадно на художника. Навіщо було починати, заходити так далеко, коли не було ніякої гадки бути разом, коли там, у Москві, чекає друга.

„Не може бути, щоб він не обіщував їй нічого. Не може бути, щоб вона не пам'яталась і йшла на все, не маючи ніяких перспектив. А може, він розпалив її дівоче серце і воно згоріло для нього?...”

Він раптом пригадав тьотю Грушу. Йому стало досадно й на себе.

„Я не винен, — виправдувався він перед собою. — Тут справа цілком інша. Це інтригантка, яка шукає тимчасової розваги, якій потрібний був „дачний муж” Правда, вона була б не від того, щоб його затримати на довше, але зірвалось...”

Думки ворушилися мляво, як і ноги. Він наслу доплентався до дому художника, умився і ліг упоперек ліжка. Він аж тепер почув страшну втому в усьому тілі. Очі злипались. Його морозило від невиспання і втоми.

Встав, щоб узяти пальто художника, і заточився, як п'яний.

Накрившись, почав дрімати. Йому марилися недавні події. Перед заплющеними очима палахкотів вогонь, клубився дим, гинули в огні його пляни... Ось він бачить як береться вогнем його валізка, а з неї повзуть і в'ються струмки диму, як гадюки.

„Уся робота пропала” — думає крізь сон інженер. А з диму виринає злорадна постать тьоті Груші і каже: „Відкинув мене, як щось непотрібне, а я могла врятувати тобі все. Послухав би, поїхав би зі мною і цього б не було...”

„Пропало” — знов каже він тьоті Груші, але чує, що краще, що все згоріло, ніж він мав би їхати з нею.

— А може, ще не все пропало? — чує над вухом.

Він зривається, розплющує очі і бачить перед собою художника. Серце б'ється сильно, мало не вискочить.

— Ви б роздягались і лягали по-людськи, — каже художник.

— Вставайте, ми вдвох примостимось якось.

Інженер встає покірно, як заспана дитина, і сонно випрандується:

— Я не чув, коли ви ввійшли. — каже скулившись і дрижачи від холоду.

— Тут був Іван Макарович. Хотів запросити вас до себе на ніч, але я сказав, що ви заночуєте в мене. Завтра вони прийдуть вас потішити.

— Хто „вони“? — не розуміє інженер.

— Таня і її батько.

Інженер дивиться неспритомними очима і ніяк не може зловити думок.

— Ви помирились? — питає він, сам не розуміючи, чи запитав уповіда.

— Як вам сказати? — відповідає Ломов. — Не помирились, але вона, видно, не може довго гніватись, має ще якісь надії, а може...

Художник щось нудно розказує, а інженер не може дочекатись, коли він скінчить.

— Завтра розкажете, як виспимось, — перебиває він і чує, як проти його волі злиплися повіки. Він пробує ще раз розплющити їх, але даремне.

Через кілька хвилин вони обидва хропли на всю хату.

Перед вечером прибув до Чемала слідчий із кількома кінними міліціонерами з Улали.

Іван Макарович, побачивши військові коні перед аймацькою радою, поспішив туди.

Слідчий, той самий, що збирав недавно покази на доктора Теміра, сидів стомлений на кріслі, покурюючи цигарку, міліціонери ж сиділи на довгому ослоні під стіною ліниво розмовляли.

— Ви знов у нас? — сказав Іван Макарович, простягаючи руку слідчому. — З приїздом вас!

— Спасибі, — відповів втомлено той. — Погано ви стараєтесь, Іване Макаровичу. Колись цього у вас не бувало.

Іван Макарович зіщулився. При чому тут він?

Привітавшись із слідчим, Іван Макарович поздоровкався до міліціонерів і сів на вільний стілець.

— Що у вас тут твориться? — спитав, усміхаючись, слідчий. — Це ж нечувана річ на Алтаї. За п'ять літ моєї служби в Улалі це другий випадок, коли виїжджаю в подібній справі і все до Чемала. Ваші дачники ще не поїхали? — спитав по хвилині.

— Збираються їхати. Я радий, що нарешті доказана невинність нашого дорогого доктора Теміра.

— Ми не сумнівалися в його невинності — сказав слідчий.

— Все ж таки ви його взяли.

А що ж він міг зробити? — Після показів тієї дами він мусів його арештувати, але ж його негайно випустили, щоб перевезти до цивільної лікарні і оточили найбільшими стараннями і найніжнішою опікою.

— Він уже одужав?

— Цілком. Довідавшись про пожежу, хотів навіть їхати з ними. Але лікарі затримали його ще на кілька днів.

— Уже так? Значить, стан здоров'я цілком задовільний?

— Не турбуйтеся — майже цілком. Є ще маленькі рани, але ж ви знаєте, що рани від опіків дуже поволі гояться. Ви були підчас пожежі? — спитав.

— Був. Коли б не дачники, згоріло б усе. І школа, і кліюб. Тільки через них ці два будинки вдалося відстояти. Можна сміло сказати, що це вони їх врятували.

— Що ж згоріло?

— Учительський будинок, де мешкав інженер, і майстерня.

— Все це через нього сталось, промовив раптом старий алтаєць, що непомітно, мовчки сидів у кутку і, здавалось, не звертав уваги на розмову. Був це чисто одягнений дід, з молодими проникливими очима. Очі присутніх звернулись до нього.

— Чому ви так думаєте? — спитав слідчий, зацікавлений дідом.

— Його не люблять, — сказав дід понуро.

— Хто не любить?

Старий зам'явся.

— Алтайці не люблять.

— Які алтайці? Хто? Не можете назвати, хто саме?

— Усі не люблять — і старі, і малі.

— І ви теж не любите? — спитав лагідно слідчий.

Дід зразу не відповів. Він жаяв себе за те, що почав цю розмову.

— Мені байдуже, — сказав по хвилині.

— За що ж не люблять цих дачників алтайці? — почав несподівано свою роботу слідчий, радіий, що є вже за що зачепитись.

— Не знаю певне, — бевкнув старий.

— Як то не знаєте? Ви кажіть, що люди кажуть.

— Люди різне кажуть, — почав він, оживившись, ламаюною російською мовою. — Одні кажуть, що росіяни хотять знов заселяти гори, а нас вигнати звідси.

— А другі?

— А другі... що вони хочуть копати золото в горах.

— А ви цьому вірите?

— Як не вірити? Самі бачили, є свідки, що бачили, як той, що жив у спаленій хаті, ходив по горах, щось міряв, чогось шукав.

Слідчий радів, що без зусиль знайшов свідка, а, може, і замішаного в це незвичайне злочинство. Покази діда він старанно почав записувати і тим увів діда у велике заклопотання. Дід не рад був на себе за свою говірливість і вирішив мовчати.

— А на що ж вони спалили будинок, добро народне, вони ж

хотіли школу спалити і позбавити сотні дітей змоги вчитись, вони спалили майстерні, де вчилися діти алтайців. Не скажете, чого це так?

— Не знаю, — буркнув алтаєць.

— А не знаєте, хто це зробив? Хто брав участь у тому чорному ділі?

— Не знаю, — бурчав глухо алтаєць і встав з лави, немов закриваючи тим дальші дискусії.

— Ви арештовані, — сказав несподівано слідчий.

Один міліціонер устав із лави і підійшов до діда.

— За віщо? — схопився старий.

— Це ми вам потім скажемо. Відведіть його до другої кімнати, — сказав до міліціонера слідчий, а ми допитаємо ще декого.

— Хто він? — спитав слідчий у секретаря, як тільки алтаєць вийшов.

— Наш місцевий багатій. Він тут заходив лаятись за неправильно наложений податок. Син його — бувший повстанець, що воював колись із Кайгородовим проти червоних. Може, чули? Тріш його ім'я. Чоловік не дурний і проворний. Йому пальця в рот не клади — відкусить, хоч і зубів не має.

— Пішлить негайно за сином! — розпорядився слідчий.

Тільки секретар вийшов надвір, щоб післати за Трішем, як до кімнати ввійшли інженер і художник. За ними післали були раніш.

Слідчий радісно привітався з ними і просив сідати.

— Чув про ваші подвиги, — сказав він весело.

Інженер приязно всміхнувся.

— Це майстер доказував чудес, — показав він на художника.

— Обидва герої, — поспішив Іван Макарович, — їм ми завдячуємо те, що вціліла школа й інтернат.

— Але, мабуть, пожежу нам завдячуєте? — спитав жєнер.

— Чому? — здивувався слідчий.

— Ясно чому! Не будь нас — не було б і пожежі.

— Я гадаю, що підпал зробив не чемалець, — сказав слідчий, запалюючи цигарку. — Як ви думаєте? — моргнув він на інженера.

Тут важко було сказати, чиї здогади правдивіші. Інженер погоджувався із слідчим, але не зовсім. Він певний був, наприклад, що підпалом керував хтось із Чемала. І за це він міг би голову дати. Йому, як не тутешньому мешканцеві, важко сказати, хто саме, але що такий чоловік тут є, нема сумніву.

Слідчий дивився на Івана Макаровича.

— Ось хто, — сказав він, коли інженер скінчив, — ось

хто знає. Ви, Іване Макаровичу, нікого не назвете з таких підозрілих?

Але Іван Макарович заперечив. Він не знає і не догадується навіть. Як прийде Тріш, його можна випитати, він певно щось скаже.

— На нього є підозріння? — спитав слідчий.

— Не то що підозріння, а чоловік він якийсь непевний.

— Я маю деякі відомості, — сказав художник, що досі мовчав.

Усі здивовано звернули голови до нього.

Художник розповів, що йому сказала Ійнечі. Він не назвав її імені, а сказав, що за селом, куди він вийшов прогулятись, під їхала до нього верхи якась дівчина чи жінка і веліла берегтись. Він пригадує, що бачив ту жінку в Аносі.

Повідомлення художника справило велике враження на всіх.

Як її ім'я і хто вона, він не знав, але радив шукати винуватців насамперед в Аносі, а потім на заїмках, що недалеко від Аноса, бо звідти виходять усі нещастя. Він пригадав свою хоробу, напад на лікаря і повторив ще раз попередження Ійнечі. Художник говорив обережно, не називаючи нічиїх прізвищ, але більшість присутніх зрозуміла, про кого йде мова.

— Треба просто їхати в заїмку й арештувати Натруса, — вирішив слідчий. — Це не завадить, я певний, що помилки не буде.

У цьому ніхто не сумнівався.

— Прихопіть і Мабаша за одним заходом, — сказав художник. — Це теж рідка пташка.

Іван Макарович тепер уже певно догадався, що то за жінка приїжджала до художника, але не подав ніякого вигляду. До художника він чув нехтіть і певну ворожість за власні кривди, за кривди, заподіяні його дочці. Учинок Натруса він безперечно вважав за шкідливий і ворожий, але його боліло те, що саме художник видав його. Та ж такі, як він, первопричина всіх безпорядків, а він допомагає карати за них людей, жорстокою рукою мстятись за себе.

Коли секретар увійшов до кімнати, всі вичікуюче глянули на нього.

— Нема Тріша, — сказав він. — Недавно кудись поїхав.

— Значить, утік, — сказав слідчий. — Тепер нема сумніву, що дід у спілці з ним.

Написавши протокол із свідченням художника та інженера, слідчий встав і почав складати папери.

— Вечерком, як смеркне, ми виїдемо в Анос. Погодуйте ж, товариші, коні. — звернувся він до міліціонерів.

Корм для коней був приготований заздалегідь, і міліціо-

мери вийшли надвір із секретарем. За ними подався Іван Макарович.

— Ви скоро виїжджаєте? — спитав слідчий, коли вони залишилися утрюх.

— Ми з майстром їдемо завтра, — відповів інженер.

— Жаль.

— Ми вже вам більше непотрібні. Що ж ми вам більше скажемо?

— Подивилися б завтра на вашого ворога.

— А ви думаєте, що завтра його зловите?

— Я певний.

— А я навпаки.

— Почкайте — побачите.

— Ми вже краще почитаємо в газетах, — сказав художник Ломов.

Бачачи втому на лиці слідчого, приятелі попрощалися з ним і вийшли надвір.

— Завтра неодмінно треба виїхати, — промбвив художник, опинившись за дверима.

— Чому саме завтра?

— Сьогодні почнеться погоня за злочинцями, і вони будуть так зайняті собою, що не зможуть напасти на нас у дорозі.

— Майстер боїться, як бачу. Ви думаєте, що вони нападуть?

— Без сумніву. Не могли ж вони покинути розпочатого діла, що так до речі не вдалось.

— А мені це не прийшло на гадку.

— Отут то ваша безпечність нічим немотивована і непотрібна, заше ризикували життям. Так що не треба пропускати нагоди, а краще зайдімо до Юнаякова, хай завтра везе.

Інженер погодився без заперечень.

— Тепер мені вже тут нічого сидіти, — сказав він, пригадавши, що тут він уже нічого не має. Не то що даху над головою, але й зайвої сорочки.

— Тим більше, — ухопився художник. — Їхати негайно.

— А досадно, — сказав сумно інженер, — скільки праці пропало!

— Вам уже відпала охота сюди вертатись?

— Вернусь.

— Та що ви?

— Початого діла не кину. Може, і з вами тут побачимось?

— О, ні. Я вже маю досить.

Приятелі спинились перед домом Юнаякова.

*

Кам Натрус сидів у своїй юрті, насуплений, суворий, як голодний пугач. Огонь, що палахкотів на середині, освічував його грізне обличчя. Малі блискучі очі встромились у одну точку. Він, здається, не помічав свого гостя, що скулившись сидів боком до вогню. Коли б він не рухався і не дрижав, як мокрий пес, можна б було гадати, що це просто купка лахміття, накрита круглою шапочкою, з-під якої виглядає чорна тоненька кісочка, як корінець засохлої петрушки. Але він увесь час у русі. Він шморгає носом, пихає маленьку люлечку і зідхає, а кісочка за кожним його рухом підскакує на згорбленій спині. Огонь нарешті припікає в один бік і гість повертається до нього передом. З лахміття визирає маленьке, жовте, зморщене, як печена ріпа, лице, довгасте, віспувате, без заросту, із скісними, широко розставленими очима, що зосереджено дивляться в мідищу люлечку, як сорока в кість.

Кісочки не видно було тепер, але так само, як вона, дрижить кілька волосків, що, казна для чого, примостились на самому кінчику бороди.

Чоловічок тільки на вигляд такий байдужий, а насправді він думає: він сильно хоче, щоб жам перший відновив перервану розмову, бо самому страшно, а кам мовчить уперто і дивлячись на обличчя його, здається, що він не заговорить ніколи.

Гість, мабуть, те саме чує, бо раптом сильно метушиться, скимлить, як змерзле щеня, і з очей йому капують сльози.

— Поможи, — скрипить він жалісно, як немазане колесо, і дивиться в очі покійно, щеням.

Кам зустрічається очима з його поглядом, змушує ними гостя спустити очі і сам поглядає на нього згори довго, з обридінням і призириством.

Гість в'ється під камовим поглядом, як вуж, придавлений палицею.

— Поможи, — благає він.

— А ти помагав мені? — питає кам.

Він щідить кожне слово крізь зуби, як сир через густий мішок, і слова рзбризкуються, як краплі сироватки на дні миски. Чоловік дрижить від них.

— Чим же я міг допомогти? — молить він. — Знаєш, який я бідний?

— Раз бідний, так мовчав би. А то ні, і йому треба своє слово сказати. А як припекло, то прийшов? — Нечиста свиня.

— Я ж і не казав нічого такого. Я казав, що бідному нечого багачів підтримувати, що ситий голодного не знає, а про вас, хай мене Ерлік скарає, не казав ніколи нічого?

— Не казав?!

— От, щоб я з цього місця не встав, — клявся гість.

— Вилікуй, — почав знову молити гість. — Один він у мене на світі. Хто догляне мою старість? Вилікуй і бери, що хочеш. Буду тобі служити вірно. Що хочеш, зроблю.

Кам кинув на вагу сказане, — переважило. Подобалось йому. Був задоволений, що має нову жертву в руках, але відразу не хотів цього показати.

— Ти погана людина, — сказав він повагом, несподівано для гостя. — Ульгень віддав тебе Ерлікові, а Ерлік не хоче нічого зробити для тебе.

Слова кама ще нижче прибили до землі згорбленого чоловічка.

— Обіцяй йому коня — кинув слова, ній рятунок.

Кам вишкірив гнилі зуби.

— А що ж я зроблю? Дав би зараз, — немає. Усе забрали злі духи. Одно лошатко лишилось. Може воно підросте до весни, тоді й бери. Тепер, сам знаєш, воно не годиться.

— Ну, добре, — мовив кам, — попробую попросити бога, але чи вийде що — не знаю. Ерлік — бог упертий, а коли вже завзявся, то його треба довго просити. Давно твій син хворий?

— Давно батечку. Ще з весни. Щось трапилось з очима. Думали від диму, але де там.

— Чого ж ти не приходив досі?

— Та я...

Старий захлиснувся, заковтав слину, і замовк.

— Кажі! — наказував кам. — Я все знаю.

— Та порадили, так я повів.

— Ну що ж, поміг?

— Поміг, зразу стало легше, але треба було дальше лікувати, а тут з ним самим нещастя скоїлось.

Кам удав, що не розуміє, про що мова.

— Яке нещастя? — спитав, не дивлячись на чоловіка.

— Та, кажуть, хата зайнялась, а Темір бери її рятувати. Попікся і сам зліг. У лікарні, кажуть, тепер аж в Улалі.

— А ти почекав би, доки не вийде.

— Ой не можу я чекати, — заплакав старий. — Дитина сліпне. Поможи, врятуй мені сина.

Він раз-по-раз кланявся, сидячи, камові в пояс і повторяв свої мольби, а на брудному обличчі часті сльози вижолобили два рівчаки, до самої борідки.

Кам, видно, розм'як. Недавня суворість сповзла з його лиця, як чорна хмара зі скелі.

— Лікарства готового я не маю, — сказав поважно кам, — але дам тобі раду, де його дістати і як приготувати.

Чоловічок витягнув свою шию з горба, як чапля у дощ.

ловив кожне слово, як та краплини води. А кам, дивлячись у вогонь, казав:

— Найкраще лікарство на очі робиться з птаха Тас-Куш, з його крил. Треба насамперед убити цього птаха. Як уб'єш, вирвеш з його крил найгрубіші пера і настружеш у посуд. Долеш туди масла і звариш. Як вистигне, маститимеш очі. Це лікарство має допомогти.

Чоловічок повторяв за камом упівголос кожне його слово, а як кам скінчив, він знов поклонився йому в пояс.

Кам, дивлячись у вогонь, не звертав уваги на його поклони.

— Коли б це не помогло, — продовжував він, — а це може бути, бо ти вже лікував свого сина у лікаря, пускай в очі порошок: Тинь-ду-тана називається. Знаєш?

— Знаю, Тинь-ду-тана, знаю, — закивав ловічок.

— Так ось порошок. Це лікарство добре. А коли б це не помогло, доведеться чекати до зими.

— До зими? — чоловічок так злякався, що навіть забів поклонитись і сидів, як поразений громом.

— До зими, — тягнув безжалебно кам, — тоді треба шукати гнізда птаха рамези, а в його гнізді бурульок. Знайдеш їх — відаюй і пускай в очі. Ті вже і сліпому допоможуть.

Заледве він вимовив останні слова, як перед юртою залопотіли кінські копита. Кам змішався і вмить зірвався на ноги, як сполошений звір, що лежав у барлозі.

— Іди вже, — сказав він до гостя, — іди і роби, що кажу, а я поговорю з духами.

Чоловічок встав і його маленька яйчаста постать покотилась до виходу, але при виході зіткнулася з Трішем. Пропустивши нового гостя в юрту, чоловічок оглянув його з ніг до голови і зник за дверима.

Тріш грізно подивився йому вслід, підождав, поки той не відійде далше, а щоб упевнитись, що він не підслухує, виглянув за ним на двір. Та чоловічок уже далеко закотився від юрти.

Кам Натрус не спускав допитливих очей із свого нового гостя. Він не чекав сьогодні Тріша і чув, що його очі під наспленими бровами не ворожать добра. Почував, що приїзд його був марним.

— Чого мовчиш? — спитав кам.

— Тікай! — випалив Тріш замість відповіді.

Камсві заграла на устах зла іронічна усмішка.

— Що знов? — спитав він без видимого збентеження.

— Мілігія в Чемалі.

— Мілігія? — перепитав кам.

Тріш блиснув очима.

— Міліція. — Не знаю, чого ти дивиєшся? Ти сподівався? Через кілька годин вона приїде за тобою.

Кам зареготався аж задримали стіни юрти, і він перервав сміх, зустрівшись з Трішевими очима. Очі Трішеві не подобались камеві, як і його тон. Таким тоном він із ним не говорив ніколи. Спершу він прийняв його тон і повідомлення за жарти, хоч і рідко чув його жарти. Але тепер переконався, що до жартів далеко. Тріш сильно хвилювався і насилу стримував хвилювання. Видно і йому грозило таке саме нещастя.

Кам спитав:

— А ти? Що ти робитимеш?

— І я мушу через тебе тікати, — сказав незадоволено Тріш, — а ти регочешся.

І ця завжди була груба й била по самолюбстві.

— Що там таке сталось? — спитав суворо кам.

Тріш розказав, що приїхала міліція зі слідчим, що заарештувала його батька і посилала за ним, але він устиг утекти, щоб попередити його.

Кам сів у задумі на землі. Він часто смоктав люльку і густо плював у вогонь.

— Нам нічого втікати, — сказав кам, надумавшись. — Нас ніхто не бачив при цьому.

Тріш скривив губи в іронічну усмішку.

Не бачив? Ти б послухав, що кажуть у Чемалі. Ти б послухав! Ти сидиш собі тут і нічого не знаєш. Там уруси, як оси, гудуть, а чаші за ними. На тебе ваяють усю вину за пожежі. Вони кажуть, що тобі дорого доведеться платити за майстерні, за шкоди, що ляжуть тягарем на село.

— Чому тільки мені?

— А кому ж ще?

— І тобі.

— І тобі.

Тріш скочив на ноги.

Он як?! Так винен він. Тріш, і більше ніхто?!!

Кам сидів по-давнішому з підігнутими ногами, не звертаючи уваги на злість і хвилювання Тріша.

— Ти підпалив, — сказав спокійно кам.

Тріш кинув у кама дикими очима.

— З чієї намови? — просичав він.

— Ти не маленький, — сказав, не хвилюючись, кам.

Тріш заскреготів зубами.

— Так ти такий? Ти бунтував народ, підпалював, посилав на убивство, а тепер хочеш звалити вину на інших, на тих, кого ти купив своїми намовами, обіцянками? І ти хотів іще, щоб за тобою пішов народ! Ти дивиувався, чому він так кволо рухається!

Та він зрозумів тебе швидче, ніж я. Він розумний, не послухав твоїх закликів. Ти мене тільки зловив і Мабаша. Тепер ти залишишся сам, бо ти боягуз. Але знай же, гаде, я порахуюся з тобою!

Тріш так близько підсунувся до кама, що цятки слини бризкали йому в лице. Кам, видержуючи його дикий погляд, мацав руками довкола себе, шукаючи ножа. Та Тріш зрозумів його рух і, поки кам опам'ятався, Тріш копнув його ногою в груди і кам повалився на землю. Поки він встав і вибіг надвір, то Тріш уже скавав конем назад.

Дорогою до Бійська їхала запряжена парою коней підвода, а на ній, крім візника алтайця, — два чоловіки, одягнені в європейську одягу. Попритрушувані пилом, стомлені довгою триденною дорогою, вони сиділи мовчки, похнюпившись, і немоздрімали. Дрімив візник на передку і прскидався, здавалось, лише на те, щоб час-до-часу підігнати мокрі від поту коні, не менше втомлені від людей, що сиділи на возі. Був уже кінець серпня, але день видався надзвичайно душний, і сонце, хоч уже хилилося до заходу, припікало ще добре. На заході росла густа дощова хмара, затягаючи щораз більші простори неба. Дощ був немінучий, і показувало, що випаде не малий, бо цілий місяць дощу не було. Подорожні з тугою поглядали то на хмару, то на дорогу, якій, здається, не було кінця. У хмарі глухо загриміло і по землі покотилась луна. Європейці глянули враз тужно на хмару.

— Чи скоро кінець тій дорозі? — спитав чоловік у кашкеті, в якому, приглянувшись, легко можна було пізнати інженера. Питання було звернене до візника, але той не чув.

— Він спить, — сказав художник, що сидів поруч з інженером. — За три дні хоч кого заколише.

— Товаришу Юнаяков! — крикнув інженер. — прокиньтесь!

Юнаяков прокинувся, вистрашеними очима.

— Далеко ще до Бійська?

— Мало-мало терпіння, однако, — сказав похапки візник. — Рахуйте по стовпах: від Шульгиного-логу до Бійська сімдесят п'ять кілометрів. Скільки в'їхали? Читай на стовпі — показав він кнутовищем на телеграфний стовп, що, минаючи їх, сунув назад.

— Шістдесят дев'ять, — сказав інженер, прочитавши засторошену цифру.

Юнаяков швидко порахував.

— Ще шість кілометрів залишилось, — сказав він.

— А доїдемо перед дощем?

— Доїдемо! Н-н-о! — крикнув він на коні, пята, вибиваючись із сил, побігли жвавіше.

— Тепер можемо сказати, що доїхали щасливо, — промовив художник, мимоволі оглянувшись на лісок, що вони його тількищо минули. Тепер знов пішов рівний, як стіл, степ, аж до Бійська.

— Тепер ми вже дома, — згодився інженер.

— От розстанемось і, може, ніколи більше не побачимось, — сказав художник, і в голосі його забриніла якась сумна нотка, що зворушила інженера.

— Чому? Хіба то так важко, живучи в одному бачитись? Зайдемо один до другого, побачимось.

— Так заходьте ж! Ви мені стали страшно рідні.

— Майстер сипле компліменти, — усміхнувся інженер. — Воно вам, мабуть, тепер так здається. А там, заглибившись у власні інтереси, швидко забудете і не згадаєте ніколи.

— О, ні! не забуду і без компліментів, ви ж не жінка.

— Та ніби. Я вірю, що тепер ви щирі. Ви одна з таких натур, що швидко прив'язуються і ще швидче забувають. Так і з жінками ви робите. Ви скоро закохуетесь, добиваєтесь взаємності, запалюєтесь, невдачі розпалюють вас, підбадьорують, спонукають до чиннішої дії, а здобувши „перемогу“ ви знеохочуетесь і ідеал ваш стає вам тягарем. Я не помилився? Ви мені вибачте за дослідження вашого характеру. Може ті дослідження такі невдалі, як мої роботи в горах?

— Навпаки. Вдалі і ці, і ті. Те, що ви сказали, правда. Характер у цьому в мене убійчий, і я іноді ненавиджу себе, але що зробити? З характером родимось.

— Не кажіть! Характер виковує життя.

— Знов не я винен, а життя.

— Треба його гімнастикувати. Це повинна бути свого роду фізкультура характеру. На те ми маємо розум і при допомозі його можемо доказати чудес.

— Коли б ми були євнухами, — сказав художник, — забуваєте про „слабу плоть чоловічеську“ Ви забули про чуття.

— Буржуазні забобони!

— Це тим гірше для вас, бо значить і ви не позбавлені їх.

— До деякої міри так.

— Я багато маю товаришів, але ви якось неподібні до них.

— Чому? Я можу образитись.

— Ні, ні, будьте таким, яким ви є. Я вас не хочу образити, бо ви ніяк не заслуговуєте на це. Ви маєте у своєму характері таку масу додатних рис, що вони цілком заглушують ваші хибні.

— Не помилились, — засміявся інженер, — ні.

— Насамперед немає в вас почуття кастовості, замкнутості, чванства, тоді, коли деякі з ваших товаришів замикаються у вузьке коло своїх інтересів, люблять підлиз, прихвостнів усяких. Ви людина освічена, ви інтелігент, а цього слова так бояться комуністи.

— Ви, майстре, хваляли, як кажуть, через край. Ми, видно, з вами різно розуміємо слово „інтелігент” бо я не чув про страх перед інтелігентом, навпаки...

— Чекайте, дайте мені висловитися. Я розрізняю дві категорії комуністів; перша і найнебезпечніша — це будуть вискочки, що напором пруть у пани. Візьмемо, наприклад, якогось червоного директора. „Робітник від варстату” — улюблений епітет до речі — хоч він може й при варстаті не стояв, але, як кажуть „парень ловкий”. Через рік дивишся, а це вже бюрократ, панок, він важно возсїдає на м'якому кріслі в окремому кабінеті і грубо командує тим же робочим, хазяїном країни, не маючи його за людину, і інтелігентом, не маючи його ні за що.

— Якщо і є такий, — перервав інженер, то ж самі кажете, що його походження сумнівне.

— Так, ви ж не заперечите, що серед партійців є чимало сумнівних осіб, яких ви ніколи не вичистите, бо вони невловні.

І друга категорія комуністів: це робочі воли, що тягнуть безприсвітньо-тяжелезний вантаж роботи, фізично не в силах виконати її як слід.

— До чого ж ви це кажете?

— А ось до чого: та перша категорія, той накіп руйнує всю роботу. І справді робота повинна б швидче й успішніше розвиватись. Усі ж прийняли революцію: і робітник, хоч він ще іноді ремствує, і селянин, хоч він ніколи ні з чого не задоволений, і безсловесний, затурканий трудінтелігент. Здобутки революції великі, але хибні, хай це царська спадщина, не зжиті досі, а їх безперечно можна було б поконати, коли б оті поконування не проводились тими сумнівної якості людьми і не мали такого казенного характеру. Можна б згадати хоч ті кампанії, що відбувались раніш мало не щомісяця, як от, кампанії за режим економії. за зниження цін тощо, що як виникали, так зникали, не давши великих позитивних наслідків.

— Як то не дали? Дали величезні наслідки!

— Вони могли б дати, коли б було менше шкурництва, а більше патріотизму, як у німців, наприклад. А чому нема його в нас. Мені здається, що саме та категорія абеточників, вискочків, підточує нас. Глянеш збоку і здається, що хтось свідомо робить усю руйницьку роботу і не можна чи нема сили дошукатись його. Через таких, на мою думку, і кризи щомісяця нові і яких їх тільки не було. Ви знаєте, мені їх не треба перелічувати, їх було

багато. А цих криз, цих економічних неладів, що обурюють мало-свідому часть населення, цебто більшість населення, можна б уникнути. Це не розвиває, як ви знаєте, симпатій до влади, якій тих симпатій треба. За десять років був час навчитись господарювати. Інакше хто понесе відповідальність перед поколінням?!

— Що ж ви радите робити?

— Не затирати безпартійної інтелігенції, — сказав художник. Це насамперед. Дати їй змогу працювати, довіряти їй і ще раз скажу, треба виробити в робітникові і інтелігентові більше патріотизму, це найголовніше.

— Що ж ви розумієте під „патріотизмом“? — зацікавився інженер.

— Це складна справа. Її не розкажеш у двох словах, але прошу, грубий приклад: наш робітник, лан становища, ніби господар держави, подивіться, як він працює. Він робить, аби день до вечора. Йому байдуже про якісь продукції, що він виробив. І звідси крики, що все радянське погане. Німецький робітник працює інакше, він робить свою роботу так, щоб не тільки він, але його нація не соромилась за неї, щоб кожний знав, що цю роботу зробив німець. Ви скажете, що він це робить під гнітом свого буржуазного хазяїна, але мені здається, що це не цілком так. Ми мусимо виробити в нашій робітнику замилювання до праці на користь Росії..

— Але, коли прийняти моє формулювання, то ми й робимо те, до чого ви прагнемо. Ми хочемо, щоб дійсний господар країни почував себе за такого. Ми ж боремось за культурну свідомість робітничої маси. Але в нас утворилася каста, чи як її назвати, людей шкурної породи, які сидять у партії ради теплого місця і їх справедливо назвала колись Таня червоносотенцями.

— Не перечу, що є такі, — сказав інженер... А ви згадали Таню. Ви прощались з нею, говорили їй що?

— Та прощався, але краще було б не прощатись...

— Слів не жалували?

Художник мовчав. Він чув велику провину перед Танею і уявляв собі її зараз заплакану, опущену, самотну, хору.

— Що ж ви їй все ж таки сказали? Невже не лишили їй ніякої надії?

Художник понурив голову.

— Які тут надії?!

— Надія велика річ. — підхопив інженер. — Скільки людей мусіло б покінчити з собою, коли б не мали ніякої надії.

— Я властиво сказав їй правду. Я сказав, що напишу їй усе з Москви. Коли я почуватиму, що я люблю її, що вона мені кохана — я негайно приїду за нею. Коли ж ні, коли покажеться,

що це тільки тимчасове захоплення, я теж напишу. Звичайно, я не забуду допомагати їй, коли вона приведе дитину.

— До цього, гадаю, вас змусять? — сказав інженер.

— Нехай так, але помагав би і без примусу.

— Я боюсь — сказав інженер, — що вам і не доведеться платити, — вона надто горда і знайде певне радикальніший вихід із важкого становища.

— І я боюсь... Думав і я про це.

Художник сумно задивився вдаль.

— Ех, ви! Чого вам не взяти її? Я, здається, був би страшно щасливий, коли б ви взяли її за жінку. Вона мені дуже подобається.

Художник зробив головою рух, як баский кінь, що віджене головою муху і далі хрумає овес.

— Коли б мені не та, що в Москві, — сказав він знов спокійно.

— Ви хоч любите її?

— Чорт його знає.

— Бойтесь?

— Мже і так.

— А Груша?

Юнаяков, на якого не звертали уваги захоплені своєю розмовсю подорожні, аж перехилився назад, щоб краще чути розмову, що його дуже цікавила. Він правда не розумів усіх слів, але сенс розмови він зловив і, почувши про Грушу, хотів перевірити свої здогади.

— Це ж не те, — сказав по хвилині інженер. — А подруге — я ж вільний.

Юнаяков був задоволений з відповіді, але художник ні.

— Оце ваше щастя, — промовив він. — А що б ви робили на мойому місці?

— Я вже казав вам.

— На той рік приїдете? — спитав раптом Юнаяков, не відвертаючи голови від коней.

Пасажири здивовано переглянулись значуче всміхнулись один одному.

— Він чув усе? — спитав пошепки художник.

— Мабуть, усе. — Приїдемо! — відповів інженер голосно Юнаякову.

Юнаяков видно повірив, бо повернувся і дякував, киваючи головою.

— Добре, — говорив він, — ви корисні люди. У нас нема таких. Нам треба таких учених якнайбільше.

— За це ви хотіли нас побити? — бовкнув злобно художник. Але видно це до Юнаякова не стосувалось.

— Це Натрус, кам наш і ще кілька людей. Тепер він сам. Його всі опустили, як прокаженого.

— А ви вірите в камів?

— Я б то? Ні. Я не вірю. Вони ошуканці. Це там, далеко в горах, де нарід іще дуже темний, там вірять, а у нас ні. Приїжджайте до нас на той рік. Ми вам поможемо. Усі підуть за вами. Наш Іван Макарович розказував нам про вас. Ми йому віримо, він наш, алтаєць.

— Гляньте, скільки може зробити тут один чоловік, — сказав художник. — Тихий, скромний, чи чув хто колись-небудь про якогось Івана Макаровича? Не чув же, а він працює, працює його видно.

— Коли б не його зоологічний націоналізм, він міг би зробити ще більше.

— Ви можете радіти, під вашим впливом він дуже здався.

— Не дуже правда, але його переробити не тяжко, цебто не дуже тяжко. А Таня казала вам що? — спитав інженер Юнаяков.

— Таня?

Юнаяков замислився і відповів аж по довгій надумі.

— Нема вже тієї Тані, що була.

— Чому?

— Не знаю.

Юнаяков усміхнувся, але подорожні не бачили.

Спускались у долину. Через кілька хвилин показалась очам подорожнім величезна, холодна Бія. Пором пригнаний катером приймав вози і пінних. Наші подорожні пострушували з себе порох, повиправляли пересиджені ноги і стали в чергу. За рікою, на виссокому березі розкинулось невеличке сибірське містечко Бійськ. Черга була невелика і хутко їх віз заторохкотів на дерев'яному поромі. Ледве вони вїхали у місто, як на землю впали великі краплі дощу. Візник затяв коні і поки пустилася злива, вони вже були під шопою заїжджого двору „Селянського Будинку“.

Натрус уже третій день блував горами, скриваючись від погоні. На ніч, незнаними нікому проходами, під прикриттям густих кущів, спускався він у долину і, спинившись неподалік від своєї юрти, довго виглядав, чи не покажеться з неї ворожа постать. Коли ж було тихо, він повз на животі до юрти і надслухував ще деякий час під дверима, а не почувши нічого підозрілого, заходив до середини. Тут він не сидів довго, бо могли накрити. Жінка з кожним його приходом говорила, що за ним заїжджали вже кілька разів і пильно шукали в цілій околиці. Водив їх Тріш.

Кам сердився на жінку, набирав у торбу провіанту на цілий

день і знов ішов у гори. Так він був удома двічі. Останнього ж разу він набрав поживи на два дні, бо заходити так часто боявся. Тріш міг підглянути його ходи, і тоді вже без сумніву його піймають і уб'ють, бо погрози Тріша не на вітер, він знав.

Поївши холодної баранини, що він її взяв з дому, кам розлігся на моху під навислою скелею і думав над своїми невдаччям, над провалом своїх замислів, а з ними і всіх обіцяних вигод. Він, що мріяв стати за проводиря народу, за другого Чет-Чалпана, опинився в ролі звичайного палія, бандита, за яким ганяють по горах, як за скаженим псом. Та найбільше мучили його погрозові слова Тріша, тоді на прощання, і його зрада. Коли б не він, то міліція йому нічого б не зробила.

„Нова влада пустила сильне коріння, — думав сумно кам.

Він не знав тієї влади. За десять літ він ні разу не бачив її в горах. Він жив так, як жили сотні літ тому його предки, славетні ками, тримаючи в страсі й покорі весь народ, що жив в околиці. Сягнувши думкою у глибину століть, його серце сповнилося гордістю. Він був славний потомок предків. Він пам'ятає, він знає свою силу, він знає, яких вона доказувала чудес.

Кам розлігся вигідніше, немов під ним був не мох, а соболині шкіри, і думав.

„Влада для тих рабів рівнин, урусів, але для алтайців, синів гір, немає влади. Один владар тут — бог і той, що розуміє його мову...”

Але раптом він здригнувся, як від дотику холодної змії. Він сів і витер рукавом холодний піт із чола. Нова думка була гірша за змію. Кам мав себе досі за всеяльного. Він знався з богами, він умів підноситись у їх сфери, він бував на розмовах з духами, він відчував їх присутність на кожному кроці. Досі його боявся і слухав народ, і раптом народ зрадив, раптом боги покинули, і раптом він, як зледій, скрадається по горах, боячись шелесту ящірки, здригаючись від шуму відірваної шишки, скриваючись від міліції — рук тисячорукі, чужої влади.

— Ерліку! — починає він молитись, але вриває молитву. — Це ж неправда, — шепоче він. — Ерлік йому ніколи не поміг! Хіба він поміг йому знищити урусів? Тих двох він не знищив навіть. Вони безжарно гуляють тепер, а він, кам Натрус, гроза околиці, ховається в горах. Нема видно Ерліка, нема Ульгєня, а як і є, то безсилі!

Але нараз, неначе у відповідь, очі його сліпить блискавка і по горах прокочується зловісний грім.

Кам здригається і виходить з кривки. Його пройма жак. „Помста Ерліка” — думає кам. Він хоче знов молитись, перепростити бога за хулу, але не може. Тепер він у зладі страшнішого бога, у владі жаху. Він думає тепер про рятунок. Тут перебути

бурю — неможливо, бо коли піде злива, то залле його кріівку; з навислої скелі потече водоспад, що заб'є її, занесе намулом і камінням.

Кам виходить на простір і розглядається навколо. По небу суне важка дощова хмара, швидко затягаючи рештки синіх клаптиків небес. Вона грізно клекоче від вогню, що не можучи поміститися в ній, намагається дістатись наверх. Кам бачить вогняні язички, що тут і там, ревучи, продираються крізь сіру гущу. Гір не видно. Їх до половини затягнули хмари. Раптом сліпуча блискавка і ще страшніший рев. Здається, що гори потріскають по половині, здається, що в безвісті покотяться цілі скелі, здається, що ламаються півтисячолітні ліси. Сині клаптики небес щезають один за одним і на землі робиться темно.

Горами, як вуж, звивається вітер, за ним женуться менші вітри. Наткнувшись на перегороду, крутяться на місці, підносять голови догори і ревуть, як дикі марали, як бугаї до чорних корів, що важко пересуваються по небу.

Кам стоїть, як заворожений. Стоїть на місці і тільки водить безнадійно згаслими очима. З такого стану будить його велика крапля, що падає перед його ногами і робить у піску ямку. За цєю падає друга, третя. Різної величини, у різних місцях. Кам притомніє, щось пригадує і починає бігти в долину. Він пригадує, що недалеко звідси є печера в скелі. Тисячу літ тому зробив її алтайський багатир, заскочений бурею в дорозі. Кам і раніше хотів ховатись і жити в ній, але зрадник Тріш знав її і міг показати ворогам. Тепер кам цього не боявся. Тепер усе живе ховається, де може, і погоня, яка б вона не була, у таку погоду горами не піде. Він біг швидко, щоб добігти, доки дощ не розмив стежки над кручею, бо тоді дістатись туди було б важче.

Біг, перескакуючи спритно, як сайгак, через коріння кедрів, що виступали з землі, як жили. Перескакував через каміння, потоки, що, здувшись, бігли шалено з гір. Дощ лив щільною, безпереривною масою, шумливим водоспадом. Громи ревли, стогнали гори, здригались долини, небо спускалось до землі щораз нижче, якась невидна рука зв'язувала його з землею водяними шнурами, збивала золотими, вогняними цвяхами. Ще трохи, і небо впаде на землю, зіллється в одно і буде світові край. Кам біжить, розбризкуючи незграбними алтайськими чобітьми воду. Його одяг промокла до тіла, він чує, як по голому тілі струмиться вода. Він кляне цілий світ, а найгірше Тріша, і міліцію, і урусів, що через них йому доводиться стільки терпіти, кляне свою долю, і біжить, біжить...

Надворі робиться щось невиносне, щось невидане, незнане. На землю сходять із чорних хмар вечір, швидче, ніж завжди, бо хмари так близько від землі.

Стомлений, вибитий із сил, Натрус добігає, нарешті, до печери. Зроблена вона в стіні стрімкої скелі і вхід до неї на висоті людських грудей. Кам став перед входом, щоб перевести дух. Вискочити на кам'яний поріг, як на коня, не було сили. Зі стіни безпереривною однотайною струєю лилась вода. У хмарах час від часу порикували громи, блискавки яркіше освічували темне небо.

Кам стояв перед печерою, набирав сил, надслухував. Не був певний, що там нікого нема. Там могли бути міліціонери з Трішем і могли тільки чекати на нього. Але які не бістрі були в нього слухи, він не почув нічого. Дош своїм шумом, каскади потоків заглушували всі звуки і тільки ревіння грімів перемагало цей шум.

Набравши трохи сил, Натрус оберся руками об поріг, що виступив, як бар'єра; і вмить опинився на ньому. Постоявши однієї хвилини і не почувши нічого підозрілого, зник у півтімні печери. Ступив крок і став. Уроджена обережність не дозволяла заходити далеко вглиб. Ставши біля отвору і загородивши його до половини собою, кам почав розглядатись. Очі ще не звикли до темряви і він не бачив нічого, але враз йому видалось, що в одному кутку, щось дише. Натрус стрепенувся. У першій хвилині подумав, що це він сам дише, але, затаївши дихання, переконався, що ні, що тут щось таке є. Відрухово ухопив за ніж.

— Хто тут? — крикнув він, не пізнавши свого переляканого голосу.

У відповідь щось засопіло камові, як стогін, зірвалось з уст: аю...¹

Це був справді ведмідь. Кам бачив його тепер докладно, йому видалось, що аю готується до нападу. Але переляканий ведмідь цього не думав. Він заліз сюди перед бурею і, побачивши небажаного приходука, хотів просто звільнити йому місце, та кам, перелякавшись, стояв, як прирослий до стіни, біля отвору зашлонивши його до половини собою, не дав аю свобідно пролізти. Ведмідь мусів прийняти виклик. Великий, косматий, як копиця сіна, звівся на задні лапи і посунув до кама. Цей уже чекав спокійно. Він зрозумів своє становище і уявив хід боротьби, що через хвилину мала початись. Присів, уп'ялив очі у ведмедя і, як тільки аю наблизився до нього на два кроки, кам скочив ураз йому назустріч і, поки ведмідь опам'ятався, ніж кама по дережаллю був у його нутрі. Ведмідь довго, протяжно зойкнув, але не звалився з ніг. Кам не потрапив у серце. Ударивши ведмедя, кам кинувся вбік, але аю зачепив його лапою і, здерши шкіру з тімени, повалив на землю.

¹ Аю — ведмідь.

Минуло пів хвилини страшного напруження. Пристрасті розгорялись у людині і звірі.

Кам не почув болю зразу. Він зірвався з землі, скочив, як нуж, і завдав ведмедеві другий удар. Ніж пройшов легко, послизнувшись по ребрах, але серця знов не зачепив.

Аю заревів від скаженого болю і кинувся на напасника. Тепер він переходив у наступ. Він зайшов від виходу до печери. Кам підскочив і хотів вдарити ведмедя втретє, але в темряві не розрахував і полоснув ведмедя по черепу. Ніж відскочив, зробивши на голові криваву борозду. Від удару кам подався вперед і, поки зрівноважився, ведмідь вхопив зубами його руку і розстрошив її, як тріску. Тепер кам завив з болю. Рештками сил він четвертий раз пхнув противника ножем і впав на землю. На нього з передсмертним стогоном звалився мертвий аю...

З двох теплих джерел випливала кров і творила один червоний потік.

Умште вчорашньою зливою, з-за гір виходило сонце і освічувало трудний шлях кільком людям, що з великою обережністю посувалися стрімкою гірською стежкою. Попереду йшов чоловік в алтайській одежі, а за ним чотири чоловіка у військових уніформах із рушницями за плечима.

— Гей! — далеко ще там? — спитав чоловік, що плентався самого заду, важко сопучи від незвички.

— Тихо! — гукнув передній, що йшов зараз за провідником, з рушницею наготові.

Тріш, — а читач певно сам догадався, хто був за провідника, — оглянувся і показав на мигах, що недалеко.

Дорога була дуже важка, даремне ходження набридло і знесило всіх, і на позитивні наслідки ходження ні в кого не було вже надії.

— І сюди ми йдемо даремне, — сказав один міліціонер до другого. — Це ж горн. І кому тільки прийшла в голову гадка шукати його тут. Може він сидить за цим каменем, а ми пройшли повз нього і не заглянули? Хоч би були собаку взяли, а то й цього не догадалися.

З ним мовчки погоджувались товариші, погоджувався і старший, але не міг того показати.

— Яка ж твоя рада? — спитав передній.

Той, що заговорив перший, почув із тону запитання, що і старший сам знеохотився, і це додало йому більше сміливості.

— Я сказав уже своє слово, — відповів він назадоволено, — і ще раз повторюю: треба засісти коло юрти і чекати, доки не прийде. Довго він у горах не втримається. Я певний, що коли б сиділи в юрти, ми вже мали б його в руках.

Міліціонер мав безперечну рацію, старшина погоджувався, але ж не можна було нехтувати тим, що людина береться його знайти — знає, де його можна шукати.

Це не цілком задовольнило міліціонера.

— Не всякому чоловікові вірити, — сказав він — а тим більше його спільникові.

— Колишньому, додай, — сказав старший, — не забудь, що це тепер його заклятий ворог. Він ціною своєї голови мусить знайти його.

— Не знайшов же досі, — сказав стомлений товариш.

— Не все ж зразу. На ту печеру я маю всетаки великі надії.

Міліціонери говорили пошепки і Тріш не чув їх розмови, а може й чув та вдавав, що не чує. Він був зайнятий своєю функцією і, йдучи попереду, бачно розглядався на всі боки, розрізняючи своїми орліми очима кожний предмет, кожен каменюку на сотні кроків.

Раптом підніс він руку догори — знак, щоб усі спинились. Сам пішов тепер обережно, намагаючись не зачепитися за камінь чи за кущ, щоб не зробити шуму і не сполошити ворога. Пройшовши ще кілька кроків, став. Недалеко від цього місця була печера. Тріш побачив її вже давно, а люди, що ніколи не були тут, не бачили ще нічого.

— Ідїть тепер наперед, — сказав тихо Тріш. — Рушницї наготові. Кроків за сто ліворуч у стіні є печера. Її добре було б зайти з двох боків, але обійти неможливо. Вихід один. Коли б він вискочив — втекти не зможе, уб'єш.

Узявши Тріша в середину, міліціонери почали ще обережніше скрадатись до печери. За кожним кроком їм здавалось, що ось-ось вискочить із неї чоловік, але що даліше, надії їх опускали. Печеру вже видно, залишилося заледве кілька кроків, а ніхто з неї не вискакує.

Перед самим виходом стали.

— Що робити? — спитав старший. — А що, як він там із рушницею і мірять уже в вас?

— Давай, крикнемо.

— Можна, — сказав старший.

— Гей! Хто там у печері?! Виходь! — крикнуло кілька голосів.

Але їм відповіла тільки луна, що, перелетівши безодню, відбилась від сусідньої скелі і через хвилину вернулася назад.

— Виходь! — закричали всі ще раз.

Знову тільки луна.

— Нема нікого, — сказав старший і тепер сміло пішов уперед.

Дійшовши до отвору, глянув туди і онімів із подиву. Такої

картинки він не сподівався бачити. Його супутники, подійшовши, теж порозкривали роти.

— Це кам? — спитав старший, ледве опам'ятавшись.

— Кам, хіба не бачиш?

У голосі Тріша звучала досада, бо перед ним лежав його ворог мертвий.

Тріш поскуб шерсть ведмежу і сказав:

— Шкіра ще недобра, шкода аю.

Через кілька днів по виїзді двох дачників із Чемала, вертався додому з лікарні доктор Темір. Дізнався він про їх від'їзд тільки в дорозі, від візника, і щиро радів, що їх нема вже в аїлі.

Усю дорогу бавив його візник своїми оповіданнями. Він докладно розказав докторові про пожежу, розказав, звідки взялась, що згоріло і як гасили її два дачники, описував їх героїство. Темірові не конче приємно було слухати похвали на дачників, але не показував цього і слухав, як здавалось, задоволений. Він чекав, що мова зайде і про Токпаків, та візник чомусь не згадував про них і Темір мусів нагадати.

— А Іван Макарович гасив пожежу? — спитав Темір з удаваною байдужністю.

Візник, здається, тільки на це й чекав, бо зразу ж оживився.

— А якже! Гасив, і Таня була, — відповів візник з повагою. І, немов підбравши свіжий матеріал, почав дальше оповідати. Він докладно описав, як інженер зорганізував подачу води, як через нього вдалося врятувати головні будинки.

Темірові хотілося ще чогось дізнатись про Таню, але візник про неї не говорив. Він мав стільки цікавих новин, багато цікавіших за Таню і намагався переказати їх перший, поки доктор доїде до села і дізнається там. Він оповів також про трагічну смерть кама і зраду Тріша.

Доля цих двох людей щиро зацікавила доктора. Він пригадав, як Тріш напав на нього в лісі, пригадав перший підпал будинку, де жив інженер, і зрада його була йому мало зрозуміла.

— Чого він зрадив? — спитав Темір.

— Не знаю, — відповів візник. — Але добре зробив. Ками обманюють народ. Після тієї пожежі його всі стали ненавидіти. У нас були такі, що вбили б його власними руками. Чого він хотів знищити школу? Школа потрібна алтайцям. Алтайці мають учитись, щоб не були дурніші від інших народів. Розумний завжди переможе дурня.

Це були не заучені фрази. З цього темного візника-алтайця говорило переконання.

— Розумно говорите, — сказав з приємністю доктор.

Візник радів, що вчений чоловік похвалив його думку.

— Не знаю, чи розумно, — сказав він скромно, — але я так думаю. Коли б ми були вчені, нас колись не витіснили б урусн з цвітучих долин нашої країни.

Теміра дивували відповіді цього простого алтайця, йому радісно було їх чути і він у душі дорікав собі тим, що досі не знав своїх земляків, уділяв їм так мало уваги, вважаючи їх за тупих неписьменних, а тут такі розумні, здорові думки.

— Ви письменний? — спитав доктор.

— Гей! Коли б я був письменний, — сказав гірко візник. — У тім то й біда, що про те, про що я слухаю, не можу сам прочитати. Що гарне, я міг би прочитати двічі, тричі, а так дякуй Богу і за раз.

— А кого ви слухаєте?

— А кого ж би, як не Івана Макаровича, — сказав візник, дивуючись, як цього можна не знати.

Доктор був зворушений.

„Добрый Іван Макарович, — думав він, — велику справу він робить! Хто навчив так думати і говорити того неписьменного чоловіка, сина віками туманеної нації? Що допомогла б боротьба з шаманізмом без допомоги тих чулих, добрих сівачів культури Іванів Макаровичів? Ті прості, невчені слова, що їх сіє такий Іван Макарович, входять у глибину душі, як зерна паростками в чорнозем, сходять і цвітуть буйним квітом”

Зі згадкою про Івана Макаровича виринала в пам'яті Таня. „І Таня буде така, як батько”. — подумав доктор.

Усі думки Теміра, куди б вони не заходили, поверталися завжди до Тані.

— А Таня вже скоро їде, — сказав раптом візник, немов відгадавши думки свого пасажира.

Доктор схаменувся. Спершу не знав, чи він тільки думав про чи говорив із візником.

— Куди їде? — спитав він, прибравши себе до рук.

— До себе на посаду. Вакації вже кінчаються.

Візник сказав це байдуже, а доктора Теміра стиснуло щось за серце.

„Скоро відлетить вона, як перелетна пташка, і настане така осінь, така осінь...”

Коні, почувши близькість дому, побігли швидче з гори. Горами гуляв синій вечір, по небу бігли сріблясті хмарки. Залицявся місяць до зірки. Перед кіньми біліла дорога. Віз грюкотів по хаминні, колишучи мрії у змученій голові пасажира.

„Як вона мене зустріне? — думав Темір. — Може по від'їзді того вернеться до мене? Може зрозуміє подлість його, оцінить мою відданість, безкорисність? Таню, Таню! — немов говорив

він із нею. — Голівочко моя рідненька, чи притулишся ти коли до моїх грудей?...

— Вперед! — гукнув візник на коні.

Доктор Темір широко розплющив очі і глянув уперед. З темряви вириннали рідкі вогники; між ними пізнав вікна Тані. Хтозна, що робилось із серцем? Якась невиносима туга сиділа в ньому, невимовний жаль.

Проїжджали біля хати Тані, доктор своїми короткозорими очима шукав її на подвір'ї, шукав її силуету в тьмяно освітлених вікнах, але не побачив. За кілька хвилин коні стали коло його дому, а доктор і не почув.

— Ми приїхали, — сказав візник, — бачачи, що той сидить без руху.

Доктор Темір встав і почав злазити з воза. Йому назустріч вийшла з юрти, шкутильгаючи, стара Тібан і він зі сльозами радості і смутку впав на її груди.

Повечерявши, доктор довго сидів на розмові з матір'ю. Вона знов розказала йому докладно і про дачників, і про пожежу, і про смерть кама, а про те, що його так безмежно цікавило, не сказала ні слова.

„Умисне не кажуть, — думав доктор. — Знають усе, бо-яться, щоб не ранили самолюбства. Видно, мало вже надії“

Цього всього було забагато, він вирішив спитати прямо.

— Що Таня робить?

Мати зігнулась, як від раптового болю в спині.

— Хіба я знаю, сину? — сказала тихо. — Ти ще не забув її? Покинь її, сину. Чи мало на світі жінок, що полюблять тебе? Та й що вона, та любов? Звикнеш до кожної.

— А чому забути, мамо?

— Ти ж знаєш, вона того уруса любить, того, що ти його вилікував.

— Любить?

— Та сам же ти казав колись.

— Казав. Тепер нема ж його.

— Певне повернеться. Казала Ганна Степанівна, що обіцяв приїхати.

— Обіцяв?

— Я йому не вірю, сину. Останніми часами я вже їх удвох не бачила. І не ходили разом і вона у нього не бувала і він до неї не заходив. Оце тільки на пожежі я бачила їх удвох. Кажуть люди, що посварились, що не прощавшись поїхав, бо, кажуть...

Стара Тібан не скінчила і слова забилися у горлі, як голуби в стодолі перед нагло запертими дверима.

Баба опустила очі додолу, не зносячи погляду сина.

— Що кажуть? — спитав він.

— Нічого, сину.

— Що кажуть? — закричав доктор. — кажіть, будь ласка, я і так хворий, не можу я всім мучитись.

— Не всьому вірити, що кажуть, сину.

— Так, що ж таке, нарешті? — непам'ятався Темір.

Тібан злякалась.

— Кажуть, що вагітна вона...

Доктор Темір заточився, як п'яний, і впав на крісло. Він лежав кілька хвилин нерухомо, а його мати очима, повними невимовного жаху, дивилась на нього. Їй здавалось, що він умер.

— Теміре! — промовила вона жалісно.

Доктор Темір підніс голову. Його мутні п'яні очі блукали по хаті, по матері.

— Що таке, що ви сказали?

Він збирав до купи думки, що враз розбіглись, розсипались на всі боки, як курчата, що на них упаде згори яструб.

Мати мовчала, боячись заговорити.

— Мамо, — устав він нарешті, — то правда?

Стара Тібан заплакала.

— Не знаю, синочку, люди кажуть.

— Уже і люди знають?

— Не всі, сину. Сусідка, стара Делдис, повитуха,

Вона недалеко мешкає від них, але я сама не вірю.

Він знав, що мати жалкує його і тому говорить неправду.

— Вірте, мамо, — сказав, — вірте! То правда! Те, чого я найбільше боявся, сталося. Тепер уже все пропало, тепер усе пропало. усе...

Він знов упав в крісло і затрясся, як кедр, завислий над кручею, від подиху бурі.

— Заспокійся, сину, — просила мати. — Заспокійся, забудь. Знайдеш крашу.

Син був блідий, як стіна. Стара Тібан дивувалась, чого він так горює. За її молодих часів не горювали так за дівкою. — її брали. А що вагітна вона — хіба це горе? Сина вродить. „Ти теж незахонний“, — хотілось їй сказати, але цього вона ніколи не скаже. Ніколи!

— Може, ти ляжеш, сину? — спитала вона тихо. — Сон найкращий лікар хорої душі.

— Ляжу, мамо. Ви йдіть теж спати. Я ще посиджу кілька хвилин і ляжу.

Він гсверив таким рівним голосом, що стара майже цілком заспокоїлась. Вона погладила кістлявими руками синові голову і вийшла.

Доктор радився зі своїми думками. Що його робити? Куди дітись? Кели б убити його, можна б заспокоїтись. Тільки таким

способом можна змити наругу. А, може, він вернеться, а, може, забере її і зробить щасливою? Може, відкриє їй новий світ, який вона знає тільки з книжок? Чи має він право вбивати його і тим убити її щастя?

„Ти її любиш“ — сверлить думка...

— Я не маю права так думати, — бурмоче доктор. — Я люблю її, мені дороге її щастя. Хай іде, хай живе, родить дітей, пестить тричі на тиждень чоловіка, хай тішиться, хай радіє... А я? А я що роблю?...

Його голова падає знов на поруччя крісла, не знаходячи відповіді, бовваніє, і в ній замість думок повстає пустка. Але це недовго триває. Якийсь внутрішній клич і доктор знову тверезіє. Він устає, хитається, непевними кроками йде до шафи, витягає склянку, розв'язує з пакуночка вино і починає пити одну склянку за одною.

Стара Тібан стоїть під вікном і крізь щілинку стежить за сином. Всна бачить, як пустіє одна пляшка і появляється друга. Тібан закриває очі і йде до юрти.

Вставши вранці, всна бачить, що в кімнаті сина ще горить світло, хоч надворі вже давно світить сонце.

Доктор Темір прокинувся пізно від розмови, що відбувалася під відчиненим вікном.

„Хто міг відчинити вікно? — подумав Темір. — Видно, мати заходила вранці і він не чув

Темір підняв голосу і почав прислухуватися. Говорила з кимось його мати. Властиво говорила тільки вона, а хтось слухав. Розмова йшла про нього. Хто був слухач матері, він не догадувався.

— Пізно приїхав учора? — спитав нарешті другий голос.

Темір пізнав зразу голос Івана Макаровича і почав прислухуватися ще з більшою цікавістю.

— Не пізно, — сказала мати. — Приїхав, як тільки смерклося, але заснув видно пізно, бо до ранку горіло світло.

Доктор пригадав, що хотів загасити лампу, але не міг встати.

— Добре виглядає, поправився? — спитав голос.

— Псблід, бідний, змарнів, але каже, що здоров'я нічого.

Темір псчав нашвидку одягатись. Він умився холодною водою, що її вже давно наготувала мати, й освіжившись виглянув через вікно. Його не бачили.

— Перший добрий, дорогий гість! — сказав доктор за сину Івана Макаровича.

— Любий докторе! Приїхали, нарешті. Як здоров'ячко?

Іван Макарович усміхався своєю доброю широкою посмішкою і там же під вікном засипав доктора запитаннями.

— Заходьте, Іване Макаровичу, поговоримо в хаті, — запросив доктор, коли потік запитань вичерпався. Йому вдалося, що Іван Макарович дуже змінився. Обличчя йому постаріло, а чорному волоссі появилось багато сивих волосків.

„І він переживає не менше від мене — подумав доктор Темір, — бідний батько

Він похалпик поправив постіль і поховав пляшки. До дверей стукав Іван Макарович.

Увійшовши в кімнату, він ще раз привітався з доктором і широко стиснув його руку.

— Як же ви себе почуваєте? Так пусто було без вас, я просто не знав, куди діватись.

Доктор з вигляду був цілком спокійний і навіть жартував.

— Мало дачників було?

Іван Макарович зразу якось потускнів.

— Чуже це все. Не те, докторе, — відповів з жалем. — Ти чуєш, що він тебе має за нижчого від себе. Люди іншої раси. А як ти не кажіть, а з людьми іншої нації, ба раси, важко зжитись, про приязнь то й говорити нічого.

Доктор Темір поклав руку на його плече й глянув у вічі.

— Не кажіть. Ви ж одружилися з росіяною і щасливі.

— Бачите, ці росіяни, що живуть на Алтаї, інакші ніж ті, що приїжджають до нас, — виправдувався Іван Макарович. — Вони вигодсвані нашим повітрям, нашою водою, нашими стравами, та й у крові їх хоч дрібка алтайської крові. Їх і росіянами не слід звати. Мало в них російського. І мова в них інакша. Самі дачники це кажуть. Російські степовики, бачите, споконвічні, а це верховинці.

— Наші любі гостоньки, — всміхнувся Темір.

— Ні докторе, тих, що вже давно живуть, що тут понароджувались і батьки їх тут понароджувались, тих можна за гостей не вважати. Тих можна вважати за повноправних хазяїв. Народу в нас мало, народ вимирає. Як не важко до цього признатись, — це правда. Щоб спасти наш народ, змішання крові конечно. Нам страшний напливовий елемент. Цього нам треба боятись і з ним усіма силами борстись, а з цим, що тут є, треба мішатись, асимілювати його, затирати його національні риси, і аж тоді можна сміло сказати, що існування нашої нації забезпечене зріст певний.

— А напливовий елемент страшний? — спитав з тією іронією доктор.

Іван Макарович недочув іронії. Він так широко був захоплений своїми думками, що не помітив її.

— Страшний, захватницький, — сказав він його треба боятись.

— Але ви його не дуже боїтесь.

— Я не боюсь? — не зрозумів іще Іван Макарович.

Доктор перестав іронізувати.

— Вибачте, Іване Макаровичу, не гнівайтесь, — сказав він дружно, але ж ви захватників приймали в своїй хаті, годували...

Настрій Івана Макаровича помітно впав. Він догадувався, чого хотів доктор.

— Вони ж були гості, — сказав він глухо, — та й знав я, що вони не залишаться в нас і хто-зна, коли повернуться.

— Хіба не повернуться ніколи?

— Думаю, що ні.

— А інженер? Він же стільки проєктів наробив, стільки наобіцяв, невже намарне?

— Той ще приїде. Це людина праці. Він мені подобається. Він не горює. Обіцяв мені прислати свою друковану роботу про Алтай.

— Яка ж це буде робота? Без даних, без матеріалів?

— Видно, що залишилося щось, крім чорноток, і в голові.

— А художник нічого вам не обіцяв? — спитав знов Темір, не дивлячись у вічі.

— Він мене знищив.

— Знищив?

— Так, Теміре, знищив. Важко про це говорити. Багато я перемучився, багато передумав, поки зважився сказати вам це, але сказати мушу.

— Що ж таке? — спитав Темір із робленим спокоєм.

— Ви ж знаєте, докторе, знищив він мені все, що я мав цінного, що все життя деліав, — мою доню.

— Знищив? Не розумію.

— Чого тут не розуміти? Ви просто делікатна людина. Ходив до неї, залицявся, влюбив у себе дівчину і — кинув. Стара історія. Оповісти її легко і слухати можна, але коли це стосується до тебе, батька тієї дитини, о, тоді це не так легко! Вам цього може й не зрозуміти, бо ви ще не були батьком.

— Ваша вина, Іване Макаровичу, — сказав доктор.

— Моя вина? — здивувався Іван Макарович. — А що ж я міг зробити? Що я міг порадити? — питав він із жалем. Ви ж знаєте, був я проти того. Просив я Таню, впливав, як міг, умовляв її, що це не поважно, що це — „невинний“ жарт сильнішого, наводив їй сотні прикладів, доказів нещирости її кавалера, але що ти з нею зробиш? Серце не раб, не знає кайданів. А ще при Таніному характері. Як я гордився нею, як мені подобався цей її владний, строгий характер, живий темперамент! Я виховував її,

я впоював у неї ту гордість, неприступність, стриманість, і що ж вийшло? Коли заговорило серце, розум стишився, стушувався, а наслідки? Самі бачите.

— Я ще нічого не бачу — сказав Темір. — Усе ще можна поправити. Вона побачить нарешті підлість свого недавнього божка і викине його на смітник, як полетіли вже з багатьох юрг дерев'яні фігурки Каршита і Ханимдеса.¹ Я не змінився, Іване Макаровичу. Я такий, як був. Ви знали і про мої почуття до Тані. Я не говорив, бо це було зайве. Ви бачили. Я такий самий. Я готов усе забути, якби тільки вона вимела його геть із серця, коли б викинула із своєї пам'яті.

— Вимела? Докторе, докторе! Не виметеш. З серця ще можна, вона вже, мабуть, і викинула його, але з пам'яті? Тяжку він залишив пам'ять по собі. Він запустив іще й інше коріння...

— Вона вагітна? — спитав Темір несміло.

— Здається.

Токпак швидко витер сльози і сів рівно, немов готуючись відбивати удари, коли б вони посипались. Але Темір не думав нападати. Він щось міркував, тер голову, сопів, потім зложив на ніс окуляри і з таким виглядом, ніби збирався оглядати пацієнта, тихо сказав:

— І на це є рада.

— Про що ви думаєте? — спитав безнадійно Токпак.

— Я лікар і маю на це раду. Треба тільки згоди самої Тані. Покищо є ще час, — далше може бути пізно.

— Все одно її доля зламана, — сказав Іван Макарович зрезигновано.

— Не конче.

У серці старого блиснула надія, на мить, як промінчик сонця грудневого хмарного дня, як сірник у полі осінньої вітряної ночі. Обличчя його широко прояснилось, і він з запалом промовив:

— Любий! Ви беретеся врятувати її?

— Коли вона цього захоче — так, — сказав крізь стиснуті зуби блідий Темір.

Іван Макарович зі сльозами в очах обняв лікаря широко поцілував.

— Ви врятуєте її, ви славний, чесний. Як я безконечно поважаю вас, любий мій.

— Тільки скоро, — сказав лікар, звільнившись обіймів.

— Ясно, ясно, скоро. Вона вже дуже швидко відїжджає на посаду. Канікули вже, властиво, скінчилися. Вона не казала, але

¹ Каршит і Ханимдес — божки алтайські, пенати.

мені здається, що вона зволікає з від'їздом, щоб побачитися з вами.

— Мені можна буде зайти до вас?

— Теж питання! Це буде найбільший празник для нас, старих. Заходьте якнайшвидче, обов'язково сьогодні. Я піду попереджу, переговорю з нею і матір'ю.

Він устав зі стільця.

— До псбачення, любий докторе. Як ви мене, бідного старого потішили, дай вам Бог здороб'я. Приходьте ж сьогодні.

По відході Івана Макаровича доктор Темір довго ходив узад і вперед по хаті, роздумуючи про майбутню зустріч із Танею. Тепер вона нарешті оцінить його й полюбить. Він усе простить їй, усе забуде і ніколи не згадає про те, що було. Не сумнівався, що вона прийме його пораду. Бідна вона, скільки їй доведеться витерпіти, скільки вона вже натерпілась, але мукам кінець, він звільнить її від них, він, доктор Темір.

— Таки добре бути лікарем, — проказав він уголос.

Глянув на годинник. До вечора було ще далеко, але обличчя йому псмітно прояснилось. Почув, що навіть хоче їсти. Ухопив кашкет і вийшов із кімнати. Ішов на сніданок до материної юрти, в якій не був уже так давно.

Художник Ломов по тижневій подорожі опинився нарешті на Мссксвському дворці, щиро розпрощався з інженером і зідхнув щасливо.

..Нарешті подорож скінчена

Він із приємністю констатував, що алтайські перипетії останніх днів залишилися кілька тисяч кілометрів позаду, що мукі псдорожі теж позаду, і, розсівшись вигідно в повенькому таксі, наказав везти себе на Кузнецький міст, де була його шиковна кавалерська квартира.

Через кільканадцять хвилин машина підкотилася перед вкаланний будинок і стала. Ломов розплатився з шофером, вийняв обережно з автомобіля картини і невеличку валізку і, м'яко коливаючись, подався сходами на другий поверх до своєї кімнати.

Увійшовши до середини, він радісно привітався з кімнатою. Усе тут було знайоме, все вигідне, все рідне; він із любов'ю поглянув на м'яке ліжко, німого свідка багатьох приємних пригод, м'які крісла, м'які стіни, обвішані килимами і картинами, очі побігли по вазах і зісохлих квітах у них.

Художник відчинив вікно і заходив по кімнаті. На меблях і всіх предметах лежав пил, бо ніхто тут з дня його від'їзду не був. Пскликавши убиральницю, щоб зробила який-такий поря-

док, художник швидко зайнявся собою. Втомі великої не чув і відзначив це з задоволенням: „Є ще порох у порохівницях

Через годину-дві він, уже викупаний, виголений, натертий одеколоном, сидів перед дзеркалом і зав'язував уже третю краватку, бо всі чогось не пасували.

„Потовстів я, — думав він, — а це мені до лиця”

Покінчивши нарешті з краваткою, він провів кілька разів щіткою по новенькому чорному піджаку і закінчив свою туалету. Про Алтай він забув уже і не хотів думати, щоб не псувати собі настрою. Він згорав тепер од нетерпіння побачити Ніну, бо боявся її. Двомісячна мовчанка його не могла пройти безкарно, і він якнайшвидше хотів прийняти кару.

Сонце сідало на спочинок, коли художник дзвонив до дверей своєї коханої. Стоячи в коридорі і чекаючи, поки йому відчинять, поглядав через мале кольорове вікно, як червоне велике сонце поринало в золотисто-блакитній емалі.

Стара служанка, відхиливши двері на довжину ланцюжка, сказала, що нікого нема дома, тільки панночка і та, мабуть, відпочиває у своїй кімнаті.

— А ви мене не пізнали, бабусю? — спитав художник.

Няня довго дивилася своїми підсліпуватими очима і, пізнавши художника, крикнула з радості:

— Боже мій! Та це ж Петрович! Скільки радості! Заходьте, будь ласка. От несподіванка!

Вона від хвилювання не могла зняти ланцюжка, а він не міг дочекатись, поки вона відчинить.

Ніна Миколаївна лежала на канапі і читала книжку. На стук до дверей поправила сукню і попросила до середини, вгадуючи тимчасом, хто б це міг бути, бо для знайомих гостей її не було дома.

Піскачивши художника, якого вона не чекала сьогодні, Ніна Миколаївна зробила великі очі і сіла. І злість, радість зійшлися разом і вкрили лице густим рум'янцем.

— Ви приїхали?

Ломив підбіг до неї, впав на коліна і прилип до руки. Усе це було задалегідь обдумане і складалось як не можна краще, бо він, як хтів, застав її на тій самій канапі, ба в такій самій позі.

— Золотко моє, я так стужився за тобою!

Вголосі звучала навіть правда, навіть щире захоплення. Цієї хвилини він готовий усім твердити, що він обожає її, що любив її завжди і любитиме до смерті. Але вона прийняла вирази його почуття холодніше.

— Годі, сідайте, няня певно підслухує, — сказала ввічливо.

Він сів. Він увесь час дрижав від ненасичености, тільки чекав, щоб ухопити її в обійми.

— Чого вона така? Не рада, що я приїхав? Ніночок! Нінок, мій любий!

— Давно ви?

— Тільки з потягу. Ледве переодягся летів до вас. я не думав, що ви мене так зустрінете.

Він зробив по-дитячому скривлену, ображену міну.

— А ви то, ласкавче, не чуєте нічого за собою? — спитала вона, дивлячись йому пильно в очі.

— Я?

Він витримав її погляд, але почув, що страшно червоніє, що лице горить, як обпечене жаливою.

— Я не провинився перед вами, здається, нічим? — сказав він якомога спокійнішим тоном.

— А те, що ви не писали?

Ломову стало легше. Тепер він був відважніший. Коли тільки це, то ще можна витримати. Він говорив їй, здається, відійджаючи, що з листами може бути важче. Хай вона не забуває, що це дика країна, в якій немає жадного залізничного полотна, що з того місця, де він жив, двісті кілометрів до залізниці.

— Але пошта є?

— Що з тієї пошти, коли лист іде з місяць?

— За два місяці я могла дістати два листи!

— Ну, не сваріть, не треба, я так тужив за вами.

— Не видно.

— Повірте, щастя моє, я так тужив! Скільки ночей я не спав, думаючи про вас, а ви така недобра, може, й не любите?

— Ха-ха-ха! Звідки він узяв, що вона його любить? — Ніна розсміялась щирим сміхом.

Художник скорчив гримасу, і в очах блиснули злі вогники.

— Я, здається, мав деякі докази любови, — сказав він поволі, — зробивши натиск на останніх словах.

У першій хвилині вона трохи збентежилася, але зараз же вернула рівновагу.

— Це могло бути колись, — сказала, — тоді, може, я трішечки й любила, але це не значить, що люблю вас і тепер. Тим більше, коли ви будете так поводитись, як ось тепер. Бач, яку гримасу скорчив. Не досить, що винен, ще примхи показує. Злюха! Зовсім не люблю, ані трішечки.

— Нінуш, досить жартів. Любите — і все. Я ж знаю, Ніночок!

— Звідки така певність?

— Ви ж писали.

— Ах, так? Листа мого ви одержали, а не відписали?

— Я ж швидче приїхав, ніж дійшов би той лист. Облишмо краще це питання.

— Ні-ні! Не так скоро. Я ще не знаю, що ви там робили.

— І я не знаю, що ви тут робили, але не питаю.

— Питайте, будь ласка. У мене батьки, вони знають кожний мій рух, усі мої вчинки.

— Чи всі?

— Звичайно...

— Так ви все їм розповіли? Все?

Ніна почервоніла.

— Дурник!

— Значить не все?

— Ладно. Не все. Розказуйте, що ви там робили.

— Чому ж то „ви“? Ніночка, здається, мене інакше називала? Цим „ви“, вона і мене примушує величати і її на „ви“ чи не можна простіше?

— Це не важно, ви не викручуйтесь — розказуйте.

— Дайте поцілувати хоч ручку.

— Цілуйте і кажіть.

— А більше нічого не можна?

— Не можна, сказала вам!

— Ну, не буду.

— Так що робили?

— Працював! Працював до втоми! Ви подумайте! Є у мене картина: водоспад у горах. Я малював її при сході сонця. Скільки ночей я мусів недоспати, щоб до сходу сонця заїхати на місце, а це не близько.

— Значить не спали не через мене, а через водоспад.

— Бачите, не даєте говорити. Ясно, що через вас. Для вас я малював її. Помучився я, але за це картинка — краса. А друга ще краща. „Чорне озеро“ Ви уявляєте десь на шпилі гори — озеро... Вода чорна, дика околиця

— Котра картина моя?

— От тобі й на! Ви не цікавитесь, які вони, а чий!

— Я люблю все знати.

— Коли не любите мене, то картинками нічого цікавитись.

— А коли люблю?

— Тоді...

— Що тоді?

Вона показала свої білі зубки, і художник кинувся до неї, але вона заслонила руки.

— Стійте, стійте, ще ні.

— Чого ж ще?

— Ви мене не зраджували?

— Боже мій, з ким? Там же самі ведмеді.

— Котра ж картинка моя?

— Обидві твої, бо ти моя

Вона розкрила свої руки як крила, і він кинувся їй на груди.

Доктор Темір ледве дочекався вечора і попрямував до оселі Токпаків. У кухні, що йому її доводилось переходити, він застав Ганну Степанівну, як звичайно, заняту біля печі.

Вона зустріла його зворушливо, по-материнському ніжно.

— Любий докторе, — раділа вона, — ми вже забули, які ви. Так довго не бачили вас. Здорові ви вже? Міцні?

Їй хотілось спитати, чи міцний він уже настільки, щоб перенести це горе, що його спіткало. Доктор з вигляду тримався бадьоро.

— А ви як тут поживаєте? — спитав.

— Ох, не питаєте, — сказала вона пошепки. — А в тім. самі побачите. Заходьте в хату, — додала голосніше.

Доктор Темір почув раптом такий страх, ніби він переступав поріг старинної святині. У лице вдарив давній приємний запах кімнати, запах Тані, що так хвилював його завжди. У кімнаті стояли сутінки. На дерев'яній скрині, покритій домотканою ксальоровсю плахтою, як завжди, сиділа Таня. При вході доктора вона сильно змішалась, але, на щастя, цього доктор не помітив. Вона мовчки подала йому руку і мовчки опустила її додолу. Тепер вона вже не мала права трактувати його звисока, вона не мала права показувати своєї зарозумілості. Її зарозумілість була зламана. Її рознузданість зануздана, вона бул роззбрсена, покорена, побита. Так здавалось їй. Доктор міг тріюмфувати. Але він не думав про це. Він хотів бути якнайделікатніший, щоб не вразити її самолюбства, яке все ж таке ще не цілком згасло. Він говорив з нею лагідно, підшукуючи делікатніші слова, звертаючи мову на буденні теми. Таня брала в розмові пасивну участь. Вона відповідала тільки на ставляні питання, сама їх не задаючи.

— Де ж знову Іван Макарович? — спитав Темір, розмова, така чужа й непотрібна, раптом обірвалась.

Ганна Степанівна поспішила врятувати ситуацію.

— У школі, докторе, — сказала. — Скоро початок занять. Почались усіякі наради, збори. Казав, що скоро прийде, казав перепросити вас, що не зміг бути і просив почекати. Але чого ж я сиджу? Чайку поставити б. Вибачте, докторе.

Вона вийшла, не глянувши на дочку, боячися зустрінутись з її поглядом. Вона не бачила молючих очей Тані, що благали залишитись, не відходити. Вона вийшла. У кімнаті лишилися Таня і доктор Темір удвох. Спочатку розмова не клеїлась. Док-

тор крадькома поглядав на її стан, але в кімнаті було сіро — він недобачив псмітних змін, зате, як звук до освітлення, розглянув її зблідле лице, на якому давно погас рум'янець, і чорні смуги під очима. Це був відбиток її переживань, довгих безсонних ночей. Йому хотілось говорити, хотілось почути від неї слово, але не міг псчати розмови. Опинившись з нею сам на сам, він знов почув, що він маленький, принижений, такий, що благає ласки, як тоді давно, коли ще вона мала над ним непереможну силу.

Таня зрзуміла доктора, вона знала, яка мета його приходу. Одна згадка і їй відразу вернулася сила, енергія, виступили як жили на руці, тверді риси її характеру, затерті через художника, через кохання до нього. Вона гордо труснула головою, як колись, і подивилася просто в очі докторові. Не витримав її погляду. Навпаки, почув, як ґрунт утікає з-під ніг, як валиться на ньому будівля, що він її вибудував, ідучи сюди.

— З чим прийшли, шановний докторе? — спитала Таня.

Питання було поставлене руба. На нього не відповісти — було немсжливо. Доктор Темір змішався. Такого тону він не сподівався.

— Прийшов провідати вас, давно не був. Хіба вам і тепер неприємний мій прихід?

— А не лікувати мене часом, докторе? Ви майстер лікувати.

Тон Тані набирав різких, грубих форм і примушував заняття відповідне становищу.

— Передовсім ви не хворі, здається. — сказав спокійно Темір. — А друге, дозвольте спитати, що це за натяки чого такий нездоровий тон?

— Тон? Не подобається тон? Ви не звикли до нього?

Таня засміялася штучним, вимушеним сміхом.

— Я, мабуть, забув його просто, — сказав доктор так само спокійно.

— Ви певно гадали застати заплакану, пригноблену жінку, що шукатиме вашої допомоги і заступництва?

Причіпки ставали болючі, нестерпні. Він не розумів і злякався.

— Звідки така думка? — боронився він слабо. — І в гадці не було, як би я смів, нарешті, так думати, з яких причин?

— А з тих причин, що вам, певно, дещо сказав мій батько, який без мого відома взяв на себе невдячну роль посередника, що він і спокутував.

— Яка ви все ж таки жорстока!

— Це не жорстокість.

— А що ж? Це, крім жорстокости, ще непростиме, брутальне, хоре самолюбство. І люди, яких ви змушуєте покутувати за свою посвяту до вас, люблять вас і люблять правдиво, не так...

— Як хто?!

Вона згубила гострий наголос на слові і зі злости аж встала з місця. Доктор сидів спокійно.

— Як той, — сказав він поволі, — кого ви так незаслужено любите. Думаю, ви позбавите мене прикрости вимовляти його ім'я...

— О так, я цілком зрозуміла. Так мета вашого приходу тільки провідати?

— А як не тільки провідати, то що?

— Тоді я вийду з кімнати. — Вона встала, але доктор заступив їй дорогу.

— Ви сядете! — сказав він.

Таня змірила його очима.

— Он як! Ви вже навчилися наказувати?

— Я завжди вмів. Але кохав вас, і мені приємно було слухати ваших наказів. Та з того часу, як ви потоптали моє кохання, як зрівняли його з болотом, я більше вам не слуга, я більше ваших наказів не слухаю.

Вона кинулась до дверей, але він затримав її силою.

— Пустіть мене! — крикнула.

Доктор не послухав.

— Зараз, — сказав. — Сядьто! Я тут останній раз і хочу поговорити з вами. Ви мусите вислухати мене. Ви маєте обов'язки переді мною.

— Обов'язки?! — Таня здивувалась. Вона не знає, про що він говорить.

— У вас, видно, коротка пам'ять, — сказав доктор. — Я лікував того, знаєте? Ви пам'ятаєте нашу умову? Згідно з нею я мав право просити вас дечого. Ви обіцяли виконати все, що не переходитиме меж можливого. Пам'ятаєте? Тепер я прийшов по борг. Я прошу вислухати мене і ми розстанемось. Не згодні?

— Говоріть!

Темір закинув голову назад і думав. Вона мовчала. Важку, тягучу тишу нарушив його тремтячий голос:

— Скажу, скажу, — почав він сумно. — Такою ціною, Таню! І чому то так? За що така ненависть до мене? Завіщо? Я кохав вас, кохав до самозабуття. Я готовий був на всякі жертви. Це не на словах тільки, ні, я простий чоловік і не люблю зайвих слів. І за це я нажив собі ворога в вас. Я став настільки ненависний, що від мене ви тікали крізь вікно...

Таня всміхнулась. Він не помітив і тягнув далі, як сумну казку:

І прийшов чоловік. Пустий, тупо зарозумілий панок, сальононий лев, прийшов і зробив фурор! Заімпував. Зробив перелом. Заворожив. Заволодів душею й тілом жінки, що її я мав

за найсвятіший ідеал, до неї молився щохвилини! Він оплював, схилював мого бога, псконав, знищив і кинув! І хто ж цей чоловік, крім усього? Ворог! Ворог національний! Чуєте? Ворог! Він руйнував віками наш край. Він розбив наш беззахисний народ, він палив наші аїли, він розстрілював наших жінок, він носив на багнетах дітей, він забирав нашу скотину, він довів край до голоду, він був причиною пошестей, що вигубили народ до решти. Він розп'яв Ал-тай!...

Доктор Темір, схильований, спітнілий, захриплий, дивився на Таню страшними очима, чекаючи відповіді за ці страшні вчинки, неначе вона брала в них участь. Але Таня мовчала все так само.

— Отой чоловік, — тягнув він по хвилині, — прийшов удруге. Нахабний, підлий, переодягнений розбійник. Через простоту алтайців прийшов сюди не пізнаний, щоб ще раз познущатись над ними, але тонше, але болючіше. Він вибирав собі жертву і почалось... Ви бачили його в алтайських юртах? Ви бачили його там? Спитайте тих, хто був там. Він нахабно знущався над їх вогнищем, над бідною одежею, над їхніми святощами. Він заходив у юрту як завойовник, а не гість. Він мав право заглядати на жіночі прикраси, рухаючи їх руками, він мав право сміятись в очі господарям із них же самих, будучи їх гостем. Він зрадник! Він тим зраджував владу, він зраджував усіх, на кожному кроці. Він зраджував, бо зрада в його крові. Він хам! Він зрадив, нарешті, вас. Він оплював вас, спсганив вас і кинув, як непотрібну ганчірку.

— Не забувайтеся, Теміре! — сказала, випростовуючись, Таня.

— Слухайте! — блиснув очима Темір. — Я маю право говорити, бо я лікував його. Ви чуєте? Щоб догодити вам. Я мав убити його, а я лікував, бо ви хотіли. А тепер ви мені хочете заборонити говорити? Ні, ні. Я не випущу вас звідси! Я мовчав. Я все знав і бачив, але мовчав. Я хотів, я думав, що ви пізнаєте його, розкусите і викинете, як червивий горіх, що ви, порівнявши його зі мною, оціните нарешті й мене, але я, виявилось, був нижчий від усякої критики. Тепер його нема. Він обіцяв вам, певно, що вернеться, але мені здається, що ви не повірите йому більше. Він не вернеться. Він має другу, чи десятки їх у столиці. Там столичні є, чи ж може він думати про дику алтайку? Так, він не вернеться! І я прийшов до вас... Не привітатись тільки, як я сказав, прийшовши, — ні, у мене була інша мета. Я прийшов вам сказати, що я... такий, як був...

Вона глянула на нього здивованими очима.

— Не дивуйтесь, Таню.

Він знизив голос і дальше полилась його мова так лагідно й тихо, так покірно і ніжно, що Тані витиснула слюзи з очей.

— Таню, моя рідна! Я люблю вас. І навіть тепер і після всього, що трапилось. Мені здається, що люблю вас більше, ніж любив, бо тепер ви така бідненька, така скривджена, ви так потребуєте ласки, теплого слова. Таню, послушайте мене. Будемо говорити, як люди дорослі. Я все знаю. Не скривайте від мене нічого. Я — лікар. Коли не від людини, то прийміть від мене допомогу як від лікаря.

— Яку? Про що ви думаєте?

— Не розумієте? Здайтесь з усім на мене. Поки не пізно. Під якоюсь зачіпкою поїдемо до Новосибірська, ви ляжете в лікарню, вам зроблять операцію і все забудеться...

— І ви мене зможете кохати після всього?

— Я кохаю вас і тепер.

— Завіщо ж?

— Не знаю. Не розумію. У тім то біда, що кохаючи розуміємо, за що кохаємо.

— Це вам тепер так здається, Теміре. Але тоді, коли б я стала вашою жінкою, я мусіла б завжди боятись ваших докорів. Я мусіла б їх чекати при найменшій сварці, бо цього забути не можна.

— Ви не хочете мене й тепер?

— Я бсуюсь, чи зможу вас поважати після цього, бо досі я поважала вас глибоко.

— Аж так?! Хіба за мою щирість, за мою любов ви могли б перестати поважати мене? Ви подумайте, Таню, що ви кажете?

— Я отверта з вами.

Доктор сховав голову в долоні.

— Що ж ви будете робити? — простогнав він.

— Ах, докторе, щось зробимо, не бійтесь.

— Так ви не дасте мені ні іскорки надії?

— Які я можу давати надії, коли я вже не маю їх сама.

— Що ж буде?

— Щось буде.

— Я не розумію вас, Таню. Що ви замишляєте? Це не вихід із становища. Я це приймаю за жарт, чи що. Ви маєте ще людей, що заступляться за вас у потребі. Ви ще не самотня. Ваші думки покиньте. Це безглуздя. Ви мені дозволите хоч приходити до вас, хоч порадити вам чимнебудь. Вам треба конче когось мати, з ким можна б поділитись думкою, коли не горем...

— Не доведеться заходити, докторе, я скоро їду.

— Я міг би приїжджати до вас.

— Як хочете, я не забороняю вам.

Доктор засумувався.

— Ішся я сюди з надіями, — сказав він сумно, — а вертаюсь...

— Не журіться, любий Теміре. Псчекайте трохи. Тепер я вам нічого не можу сказати, крім того, що вас дуже, дуже ціню, і поважаю.

— Дякую вам, Таню. Я буду сподіватись, що не зробите ніякої дурниці.

Доктор встав. Таня простягла йому руку. Він затримав її довше, завагався хвилину і припав до неї устами.

Художник Ломов сидів у м'якому кріслі і нетерпеливився. Кілька разів поривався читати першу сторінку нового роману, одержаного разом із гучним написом від товариша, молодого романіста, і, дочитавши її до кінця, переконувався, що нічого-сінькх з прсчитаного не тямить. Бачачи безкорисність такого читання, Ломов відклав книжку на стіл задумався...

За вікном гриміло місто. Дзвінки трамваїв, скрегіт коліс по рейках, сирени автомобілів, стукіт ніг на пішоходах, гамір людської мови, дзвони і рев паровика — зливалися в одну вечірню міську симфонію.

Художник не слухав пульсу міста, не чув його музики. Він увесь увійшов у себе, занявся своїми думками, бажаннями, що охоплювало, розслаблювало.

Його обличчя порою блідло, очі бовваніли, уста розхилились, і він тягнувся на фотелі, як кіт, витягав руки, ноги, аж хрустіло в сугавах. Переміг себе і встав. Запалив цигарку і глянув на годинник. Показував шосту годину. На вулицях горіли вже ліхтарі, хоч надворі тільки починало сіріти. Жовте світло падало крізь вікно до його кімнати.

„Запізналась..." подумав художник. Він скинув оком стіл задоволено всміхнувся. Там стояло все, що вона любить. Там були її улюблені рурочки з кремом, її улюблені шоколадові трюфелі, сливи, яблука, грушки, виноград звисав із вазочки-бакара, а на середині у зеленсму відерці, обложена льодом, потопала пляшка шампанського. У двох кутках на мольбертах, прикриті полотном, розставлені до світла стояли картини, які вона мала оглянути й оцінити.

Кожний шелест, кожний стук на сходах примушував його серце голосніше битись. Художник схоплювався, біг до дверей але даремне. Вона все ще не надходила.

Раптом він ще щось пригадав, метнувся до дзеркальної шафи з червоного дерева і, відчинивши її, дістав флакон одеколону. Обережно зняв корок, вложив у пляшечку пульверизатор і по-

чав перфумувати ліжко, канапу і місця, де вона могла сидіти. За хвилину кімната наповнилась її улюбленим запахом конвалії. Не встиг схвати пляшечку, як грюкнули парадні двері і через хвилину, не чекаючи дозволу, війнула до кімнати легка, як вітер, Ніна Миколаївна. Пски він дійшов до неї, щоб привітатись, вона звичним ском вмить окинула всю хату.

— Красуне моя, — пролепетав художник, цілуючи її руки, — ви неточні!

— Ви, може, часу не маєте? Тоді я...

— Ніно! Не будь така жорстока.

Він осипав її руки поцілунками, але вже роблено, бо від її слів запал минув безслідно. Роздягатись допомагав їй мовчки.

— Ви на кого чекаєте? — спитала вона, оглядаючи стіл.

— На вас же.

— Більш ні на кого? Признайтесь!

— Та ні на кого, що ви говорите?

Вона не хотіла б, щоб їх тут хто застав. Вона, зрештою, має дуже мало часу, бо сказала своїм, що йде до кіна на перший сеанс.

— Ви ж можете на перший сеанс спізнитись, не так же?

Ні, ні. Їй казали не спізнюватись.

— Ну, гаразд, про це потім. Сідайте, їжте. Зробіть мені ласку, їжте все, що любите, щоб мені не просити, бо я не вмію.

Хай він не турбується, і це цілком непотрібне, вона їсти не хоче. Хоч шампанського вип'є з охотою, але пізніше. Тепер хай він покаже картини і чим швидче.

— Вже темно, я думав, що вони вас більше цікавлять і ви прийдете раніш.

Ніна здвигнула плечима.

— Ну, не могла ж я! Ви ж знаєте, що я ще не можу цілком розпоряджатись собою.

— Відема річ, ви всіма домашніми розпоряджаєтесь, нехай.

— Не балакайте ж довго, показуйте картини.

Художник підійшов і зняв одно покривало. Ніна глянула і рота відкрила із здивування. Перед нею, як живий, біг по чорній, місцями замошеній, зморщеній скелі водоспад. Він був так живо зроблений, що, здавалось, наповнив відразу кімнату своїм шумом, здавалось, що колихається травичка, на яку падуть бризки води, а чорна колода, умита водою, здавалось, запахла відразу лісною сирістю, порошком і цвіллю.

Художник поглядав то на картину, то на Ніну. Він бачив її захоплення, і серце його наповнювалось солодкою гордістю. Він мовчав, Ніна ж не могла добути з себе слова. Не відриваючи очей від картини, вона, нахилившись, простягнула йому обидві

руки. Він поспішив поцілувати їх уже з більшою ширістю, ніж раніш. Її захоплення так приємно лоскотало.

— Це буде моя? — спитала вона.

— Твоя.

— Мій!

Вона рвучко поцілувала його в уста, і до нього вернулося вмиль дике бажання. Але вона знов сіла. Художник закусив губи.

— Чудова річ, — сказала вона, звільнившись з його обіймів. — Прекрасна! Я не маю слів, щоб висловити своє захоплення. Ти поб'єш усі рекорди. Знаю вже приблизно, хто що буде на виставку давати. Бачила вже деякі картини, але такої, як це, не буде.

— Радий, — сказав художник, — радий, що нарешті догодив.

— А тепер друга, друга як називається?

— „Чорне озеро“

— Показуй, показуй!

Художник взяв покривало і з другого полотна. Він чекав ще більшого ефекту, але на цей раз жорстко помилився. Глянув на Ніну і побачив, що вона встала зі стільця, вп'ялила очі в полотно, пригнувшись, як кішка, що має кинутись на миш.

— Хто ця дівка? — спитала вона холодно.

— Яка? Оця? — вдавав, що не розуміє. — Це продукт моєї буйної фантазії.

— Майстре, не вдавайте дурника! Я хочу знати, хто вона.

— Хіба ви не бачите? Алтайська дівчина, яку переслідують чорні духи. Це символ...

— Ви не про символи, ви мені скажіть, з кого ви рисували цю дівчину.

Художник побачив, що його викрути ні до чого.

— З алтайської дівчини, я вже, здається, сказав вам. — промовив поважно.

— Хто вона така? — нагнала Ніна Миколаївна, ючи, видно, солідніших пояснень.

— Алтайка. Її імени не знаю і не цікавився, — сказав він, не скриваючи роздратовання — і просто дивно, що це вас так цікавить. Хіба я перший раз оце нарисовав голу жінку? Мало їх тут перебувало в мій робітні? Про це ви знаєте?

Та Ніну це не задовольнило. Переміна настрою художника наводила на деякі підозріння.

Так, вона знає, але це зовсім не те. На Алтаї, де нема навіть залізниць, нема жінок для позування. Хай він не викручується і скаже правду:

— Що вам казати? За гроші ця дівчина мені позувала.

— Не вірю, щоб півдика дівчина, та ще жінка Сходу, роздягалась перед чужим чоловіком.

— Я зрисував з неї тільки обличчя, а тіло я дорисував сам. Явна брехня художника обурила її.

— Знаєте що? — сказала вона твердо. — Я не маленька і цим мене заспокоїти не можна.

Вона підійшла до картини.

— Скажіть, ця родинка, цей залім ви нарисували з пам'яті? Та й форма грудей тут своєрідна. Ви дурите мене. Ви кажіть правду!

Художник стояв як приголомшений ударами її запитань.

— Що ж вам ще сказати? Я вже сказав, що пішла вона позувати за греші. Доповню, коли так дуже хочете, що це була дівчина легкого психізму, щоб сказати правду, рисував я її півголу.

— Ви кохали її?

Тепер художник в свою чергу широко обурився. Як йому сміли завдати таке питання?

— Слухайте, — сказав він, беручи її за руку. — Чого ви хочете? Ви хочете, щоб я закохувався у кожну поєію? Ви подумайте, що ви кажете? Ви ж не шануєте себе.

— А вона вас кохала?

— Ніколи не цікавився, але думаю, що ні.

— Тоді ви поганий психолог. Ви гляньте на її очі. Це ж очі закоханої. В них жах і безмежне кохання. Ні, тут щось не так. Ви мене обдурюєте. Ви кохали цю дівчину. Я не вірю вам!

Вона сіла в крісло і почала плакати. Художник злякався. Прикривши полотно пскривалом, він побіг до неї; сіз жіночих, капризів він не зносив.

— Нінуся! — просив. — Не будьте дитиною. Чого ви плачете? Смішко, їй-богу. Ви казали, що не ревнуєте, раптом така сцена.

— Ви любили ту дівчину, тому її не писали. Ви мене обманювали. Ви, певне, і тепер кохаєте її.

— Ніночко, клянусь тобі, що ні!

— Не вірю я, — плакала вона.

— Ну, чим поклястися тобі? Як доказати тобі, що я невинен? Я тільки одну тебе кохаю, і тільки тебе, мою прекрасну. Для тебе я її малював цю картину, про тебе думав, малюючи її, думав, що ти зрадієш, ти плачеш. Я не знав, що тобі так сподобається вездеспад, і хотів тобі подарувати цю. Скільки я намучився, поки знайшов ту дівчину. Там взагалі жінок гарних нема. Ця випадково заїхала туди і за допомогою знайомого, — один інженер, ніж іншим, залицявся до неї, — от за допомогою того інженера, і за греші, наламав її позувати. І ще повинен тобі ска-

зати, що цей інженер ревнивий страшно, так він сидів у моїй кімнаті підчас роботи.

— Що то ще за інженер?

— Та дачник, звичайний собі дачник, що не давав мені працювати, вічно лазив до мене.

— Ти правду говориш?

— Клянусь тобі, що правду. Я не знаю, як можна було таке припускати. Я ж тебе так кохаю, золотко моє. Я так стужився за тебе, така там нудьга в тих горах, така дич, така темрява. Оцю темряву я й хотів відтворити в своїй картині. Ти дивися...

Він устав і знов підійшов до картини.

— Дивись! — сказав він, здіймаючи покривало, — ці твори, що вилізять з води чорного озера, це водяні духи Алтаю. Ці ось на березі — це лісні почвари і духи гір. Вони женуть за проблеском культури, яку символізує ця дівчина. Вони хочуть її втягнути в свою чорну воду, затопити в царстві тьми. Вона виривається, ссє вони порвали їй сорочку і видно голі ноги і руки.

— Повія — символ культури! — промовила злосливо Ніна.

— Ти не розумієш. Ніхто ж не знає, що позувала така.

Ніна витерла заплакане лице і почала пудрувати щоки, бувши вже про картину.

— Чому ж ти не кажеш, чи гарна картина?

— Звичайно, прекрасна, тільки та зіпсувала мені настрої.

— Ах ти, дурненька. Тепер ти віриш?

— Вірю. — сказала вона, гримасячи.

— Так поцілуй мене разочок.

Ніна поставила йому свої накрашені губки.

А тепер вип'ємо за картини, — сказав художник. — І за нашу любов. Добре?

— Добре, — погодилась вона, зітхнувши, як по довгій плачу заспокоєна цяцькою дитина.

Художник пскрутив умикач, і кімнату залило море світла. Спустив штори на вікна.

— Покажи ще раз при світлі, — попросила Ніна.

Художник псзнімав покривало. При світлі картини видавалися ще кращі.

— Не заслєнюю їх — хай так, я буду дивитись.

— Спершу вип'ємо.

За хвилину вистрелив під стелю корок і в кришталеві довгі чарки полився перлистий трунєк.

— За картини, — сказала вона, підносячи вгору келих.

— За мистецтво!

Вони випили до дна. Художник наповнив чарки.

— Тепер за успіх! — цокнув він до її келиха.

По другій чарці Ніна почала п'яніти.

— Ще одну, — попросила вона. — Хочу впитись.

— За любов! — крикнув він.

Вони випили по третій. Ніна скривилась. Очі її посоловіли, стали вужчі, щоки взялись трояндами.

— Мені світ крутиться, — сказала вона. Він підніс її з крисла і притулив до себе.

— Приляж, — просив він.

Вона стиснула зуби і розхилила уста.

— Цілуй!

Він притиснув її сильніше і впився в її уста, підніс із землі і поніс на пахуче ліжко.

— Світло... — прошептала вона, закриваючи очі руками.

Він незадоволено кинув її і побіг гасити світло...

Забивши каміннями печеру, де лежав Натрус в обіймах ведмедя, міліціонери з Трішом на чолі спустились едолину до коней, що паслись під доглядом чоловіка. Тріша пустили тепер вільно, не доглядаючи за ним, бо переконались, що він говорив правду і що він шире ненавидів Натруса. Тріш ішов собі мовчки, попихкуючи мосяжну люльку. Він думав над тим, що трапилось. Натруса не жалів, бо переконався, що робив він свою шкідливу роботу на користь собі, забуваючи цілком своїх співників. Тріш пригадував, як кам говорив про Аргачі, як радив убити його, коли б він проговорився. „Він і мене міг убити, коли б зайшла яка небезпека, — подумав Тріш: — поривався ж до ножа

Йому замало було смерти Натруса. Він думав, ще познущатись над ним, а це зробив за нього аю. „Треба буде юрту спалити, — подумав, — або скотину потруїти. Але що винна скотина?!

Він спинився в своїх думках на тім, щоб спалити юрту і йдучи роздумував, як і коли він це доведе до ладу.

Рідке в горах товариство вийшло на безлісу полонину, звідки видно було коні. Вони порозходились по широкій долині, пошукуючи трави, що показувалася зпоміж посохлого бур'яну. Чоловік, побачивши здолу товариство, пішов зганяти коні до купи.

— Тепер поведеш нас до Мабаша, — сказав старший до Тріша, коли всі вже посідали на коні.

Тріш кивнув головою на знак згоди, ударив коня закаблуками і поїхав уперед. За ним подалася решта їздців.

Дорога вела невеличким бомом, що розм'як і ослиз від недавньої зливи. Вона нанесла каміння й ломіччя, і коні посувались поволі, ступаючи ногами між каміння і вибої, обережно і зграбно, як кози. Коли бом скінчився і їздці виїхали на зжов-

клу полонину, то побачили сизі дими, навислі над широкою долиною, на якій розкинувся аїл. Ще кілька кроків — і з землі виринули верхи юрт, що видавалися здалека як обгорілі пні, а деякі з них ще димились. Ще кілька кроків — і показалося ціле село, як на долоні.

Старший загсну виїхав уперед і пустився гальопом. За ним поскакала решта їздців.

Мабаша вони застали неприготованого, розгубленого, про долю кама він ще нічого не знав, і поява Тріша в супроводі міліціонерів підказала йому недобре. Утекти він уже не міг, бо було запізно.

— Збирайся! — переклав наказ старшого Тріш.

— Куди? — спитав Мабаш жалібно.

— Там скажуть, поїдемо покищо до Чемала.

Мабаш одягнув кожух і безрадно став серед юрти. Їйначі сиділа в кутку й уважно розглядала приходьків.

— Готов? — спитав Тріш.

— А куди мене? Я не хочу до Чемала.

— Просити не будемо, — передав Тріш.

— А за що?

— За те, що підбурював народ, — сказав від себе Тріш.

— І він підбурював, — залепетав по-алтайському Мабаш до старшини. — Він і кам Натрус. Вони підпалювали, вони підбурювали народ.

Він так жалібно белькотів, що старший засміявся.

— Що він каже? — спитав старший Тріша.

— Не хоче їхати, — відповів Тріш, похопившись негайно.

— Беріть його! — крикнув старший.

Два міліціонери взяли Мабаша під руки і вивели з юрти.

Його кругла бочкувата фігура в баранячому кожусі, його велике жовте обличчя, розмальоване жахом, були такі комічні, що Їйначі не витримала, щоб не всміхнутись нишком.

Мабаш не встиг нічого сказати жінці, не встиг і оглянутись, як його витягли на двір. Він попросив дозволити сісти на свого коня, але йому не дозволили. Його підсадили на Трішевого коня ззаду, сточили кіньми і повезли в бік Чемала. Хутко зникли в ярку з очей не дуже згорьованої Їйначі.

Коли вони вїхали до Чемала, то Мабаш, сидячи на одному коневі з Трішем, побачив недалеко кооперативної крамниці гурток селян, а серед них Садвая, свого лютого ворога, колишнього нареченого Їйначі. Садвай не міг дати за неї такого викупу, як дав Мабаш, і через те вона дісталася в руки останньому. Як не ховався Мабаш, його помітили, і в гуртку почувась оживлена розмова. Мабаш був певний, що мова йде про нього.

— Палій! — долетіло до його вуш.

— Палій!! — крикнув голосно молодий, рослий парубок і виступив із гурту.

Мабаш ще щільніше прислонив голову до плечей Тріша, але раптом кінь Тріша став. Йому заступив дорогу Садвай.

— Дайте нам його! — крикнув Садвай. — Дайте нам палія! Ми зробимо з ним розправу.

Садвай довідався у Чемалі про пожежу, про участь у ній Натруса і Мабаша, і йому загорілися очі від жадоби помститися й познущатися з ненависного ворога. Побачивши його в супроводі міліціонерів, Садваєві здавалось, що Мабаш вислизнув із його рук, і він попробував ще дістати його.

— З коня! — крикнув він до Мабаша, але тут наїхав на нього конем міліціонер і зігнав з дороги.

У Чемалі Мабаша не брали на допит. Причетність його до змси Натруса була доказана. Його пересадили на підводу, заздалегідь приготовану, і він під ескортою невеличкого загону, покiрний своїй долі поїхав, куди його повезли.

Його провезжали виклики юрми, що зібралась коло аймацької ради. Він розрізняв поодинокі голоси, що летіли йому навздогін. Та найбільшчі були слова Садвая. Той злісно знущався з нього, називаючи найнепристойнішими словами.

— Що переказати Ійнечі? — верещав Садвай.

Мабаш совався на возі і сумно поглядав на коні, що так поволі йшли. Йому якось байдуже стало, що з ним зроблять, куди повезуть, коли б тільки швидче з цього місця, з очей цих проклятих ворогів.

Коли валка зникла з очей зібраних селян, Садвай скочив на коня, рушив з місця.

— Куди ти? — крикнули з гурту.

— Доганяти Мабаша! — відповів Садвай.

Та всі знали, що він не туди поїхав.

Уночі вже він спинився перед юртою Ійнечі. Він хотів тільки передати їй, що бачив у Чемалі. Нарешті дочекався, коли можна побувати сам-на-сам зі своєю коханою. Садвай зайшов до юрти, вже не виходив з неї до ранку, бо було пізно, і він мусів заночувати.

Таня давно вже сиділа на своїй посаді і коротала довгі, безпрсвітні дні безкснечного чекання. Чекала вона вічно на пштаря, хоч знала наперед, що він появляється на селі двічі на тиждень. З яким тремтінням вичікувала вона хвилини появи його, і коли він приходив з порожніми руками, їй обривалося щось у нутрі, немсє серце відривалося і падало додолу з зойком, як камінь. В її душі, в її грудях було тоді пусто, порожньо, мзек переставав працювати і не було ні думск, ні бажання, нічого.

Затечуючись як хора, йшла вона до своєї маленької кімнати при школі і там, запершись, просиджувала самотня довгі, тужні вечори. Ніхто ніколи не бував у неї, ніхто не довідувався. З усіма товаришками пірвала зв'язки, бо їй здавалось, що всі з неї сміються, що всі бачать, як росте її живіт. Тані здавалось, що її діти сміються і показують пальцями. Коли б хоч вийти куди-небудь, побродити, як торік, а тут дощі щодня лили, не вгаваючи ні на хвилину. Здавалось, вони ніколи не перестануть. Земля, гори, ріки так переситились ними, що коли б із хмар, що заваляли все небо, перестало лити, то гори почали б виливати зайву воду, блювали б як п'яні. Один мороз міг припинити зливу, але на нього була надія не скоро. Дні, а головню вечори тягнулись такі безмежно довгі, що нічим їх не можна було скоротити. Не помагали і книжки. Читала вона цілими довгими годинами, але її ті кінець-кінцем перестали задовольняти. Нераз сяде вона до книжки, очі бігають по чорних рівних рядках, а думи линуць далеко, в ніч. „Хоч би доктор навідався — думала вона нераз. Але чого ж хотіти після тої останньої зустрічі? Що вона йому сказала? Чим заплатила за його доброту, за його відданість, за вірну правдиву любов? Нічим! Вона не знайшла для нього жадного теплого слова, бо все забрав той. Усе. Всю душу, все тіло, всі мислі, бажання, всі теплі слова, пестощі, все. І другому нічого не лишилось.

„Боже мій, — думала вона. — Невже він не напише? Невже він забув таки на віки? Невже в ньому не пробудиться хоч почуття обов'язку? Він же залишив зародок своєї дитини. Він знає про це. Він не вернеться, я знаю, але чому не напише?

Вона казала собі, що не вернеться, вмовляла себе, але якийсь малесенький закуток її мозку всрушився, заперечував, дражнив, казав: „А може вернеться?.

І вона жила тією нужденною надією, що вбратися в тіло, що мала згинуту надією.

„Коли б умерти, — тужила Таня, — коли б заснути і вже не встати! І тоді робилося страшно. Сама не знаючи чого, боялася залишатись у кімнаті, накинувши на себе тужурку, прикривши голосу хустинкою, вона вирушала в дощ, у ніч, до юрти свого діда, старого Токпака — нечувати. Токпаки були єдині люди, що нічого не знали, що боготворили її, раді зробити все, що знали, що могли, щоб пестити свою вчку. Стара бабуся садвила її біля вогню на м'які шкіри, годувала найкращими присмаками, а дід здійснював тепшур і бренькав на ньому, розказував про минуле.

Старий Токпак славився на всю околицю своїми оповіданнями. Це був псет, бсян народний, яких мало гепер залишилось на Алтаю. Він розказував старинних билин про давніх героїв,

мітичних богатирів. Про них наслухався він із дитинства від свого батька, такж славетного тульчі і по його смерті став собі співцем. Замслоду він здобув велику славу на цілий Алтай. Та й тепер, хоч стари і немічний, коли був у настрої, розказував молоді, щоб та несла його поеми далше, в нові покоління. Таня колись заслухувалася ними. Вони розбудили в ній те національне почуття, що досі не вгасло, розбудили патріотизм, любов до рідного краю. Вони то зробили з неї алтайку, готову життя покласти за свою чудову країну, за свій убогий, забитий, усіма забутий, у гори закинутий народ...

Був вечір. Дощ ішов рівний із самого ранку і досі не перестав, ані не зменшився. По шибках били колючі краплі і пливли додолу, як сльози. Давно вже плачуть вікна, ще з того часу, як вона приїхала сюди.

Таня дивилась на вікна. бачила, як краплі зливались в одну і текли струмочками додолу. По горах ходив вітер. Давно він не лягав на спочинок, ще з того часу, як Таня приїхала сюди. Цей вітер був страшний. Таня боялася його. Удень так-сяк, а ввечері він ридав, свистів у комині, плавав, як дитина. Таня з жахем прислухалась до його голосіння, бо в ньому вчувався їй дійсно плач дитини. Їй увидалось маленьке рожеве тільки, беззубий ротик, малесенькі ручки з довгими нігтиками, вона чула її писк, бачила її блакитні очі...

Таня сиділа перед пічкою і вдивлялася в полум'я. У хаті було темно, і тільки маленькі жовті плямки, як метелики, бігали по стінах. Вони вилітали крізь дірочки в дверцях і тремтіли на стінах, на столі, на обличчі Таниному.

У голові ворухаться думи, розпирають череп, просяться на верх. Вилітають поволі, як бджоли з вулика, і кружляють над головою.

„Яке воно буде?“ — думає вона.

У хаті тихо, у хаті мертво, тільки в кутках щось шепоче

— Яке воно буде? — шепочуть темні кутки.

„А може не вродиться, а може умре?“

Прорвалися думи, як туча. А в комині зітер ридає, мині вітер голосить, виє, як по мертвому

Ось він зліз із даху, набрав повну пригорщу дощу і кинув у вікна, раз, другий і третій, як сівач просом.

Таня стрепенулась. Очі розширились, вдивляється в темряву, але там мертво. Мертва, мокра ніч.

— Боже, коли б він приїхав, коли б він побачив, як тут мені страшно, коли б він поглянув, як я тут страждаю, коли б він почув, як його люблю я

„Олесью! — зривається думка, а уста бліді тріпотять безмовно: — Олесью. ”

„Коли б тепер з'явився

Думки закрутилися, їх так багато, вони бушують, як зграя ворон, що не може впасти на маленьке місце, і крутяться довкола, — а місце пусте.

„Коли б прийшов“ — ловить вона думку, а думка втікає до гурту і крутиться, крутиться, — а місце пусте...

Не може бути, — піймала вона, нарешті. — Не бути — і держить...

У димарі знову засвітив вітер, але так протяжно, але так зрадливо, немов засміявся. Так, він засміявся. Таня чує сміх. Вона чує сміх:

— Хі-хі-хі — сміється вітер.

— Хі-хі-хі. — чути у кутках.

— Хто сміється?..

— То я сміюся, — киває чайник своїм довгим носом.

— То я сміюся, — гсворить відро і аж дрижить із сміху.

— І я, — дзвенить склянка з ложечкою.

— І я, — танцює стілець.

— І я, — регоче посуд.

— І я, і я, — дрижать стіни, вікна, лампа...

— Хі-хі-хі-хі-ха!

Таня чує, як волосся лізе до гори. Вона підноситься зі стільця, а за спину вже прокрався вітер. Він того тільки й чкав. Він бігає, повзає, вертить хвостом, як холодний вуж.

Таня хоче крикнути, але тільки відкриває рота, як вітер залазить через одкритий рот, і вона не вимовить слова. Таня задихається. Вітер розгостився у її грудях, заняв усі проходи і дихнути нема чим.

Але раптом якийсь стукіт. Виразний стукіт. Хтось грюкнув у двері. Це так, це правда, бо все замовкло, ніхто не сміється. Фізіономія чайника стала поважна, склянка споважніла, стіни зацімліли, стільці завмерли і вітер утік. Вона починає швидко дихати, чує, що їй душно і щоки горять.

У двері хтось грюкнув сильніше і...

— Хто там? — зривається з уст.

— Можна? — питає чийсь голос.

— Можна, — каже вона тихо, але відчуває, що серце вискакує з грудей, але відчуває, що божеволіє з радості і страху.

До кімнати входить чоловік.

— Чого ви в темряві? — питає чоловік приязно, але голос незнайомий. Ні, — голос не його. Минає страх, тільки серце ще скаче, як розігнаний кінь.

— Хто ви?

— Невже не пізнали?

Чоловік сміється. Йому весело. Чому б не сміятись?. Він

світить сірника і запалює лампу. І диво! Лампа покірно дає себе запалити.

— Хто ви? — питає Таня ще раз.

Чоловік дивується.

— Що з вами? — питає.

„Темір — припадає вона нарешті.

Доктор Темір бере її за руку і вже не сміється.

— Що з вами? — питає він стривожений.

Таня мовчить. Вона чує дотик його холодної руки, і їй так приємно. Вона вже нічого не боїться. Доктор Темір тримає якийсь час її руку і дивиться на годинник.

— Ви давно хворі?

Він пускає руку і пробує голову. Голова горить.

Вона не хвора. Їй тільки страшно.

— Бідна моя дівчинка!

Доктор Темір суворий, але добрий і ніжний, як батько. Йому тепер усе можна. Він розстеляє ліжко і веде її на постіль. Роздягає її, як маленьку, розстібає мокрі черевики, потім скидає одягу. Їй його чогось ні дрібки не соромно. Через хвилину вона тільки в сорочці. Доктор кладе її на ліжко і не може витримати, щоб не глянути на її живіт. Він закрутився і вже ясно вирісовується з-під сорочки.

Таня мовчки покосряється докторові, лягає, він накриває її ковдрою, а зверху своїм хутром. Вона знов дрижить від холодної простирали, від холодної ковдри, подушки, ліжка.

Доктор Темір не пристає на тому, він знаходить воду, наливає чайник і кладе на плиту. Потім відчиняє свою валізочку, дебуває якісь поршшки, розглядає їх, вибирає один і всипає в рот хворій. Вона без заперечень запиває його водою. Доктор дебуває з валізки шкскляду, цукерки і кладе на столичок.

Таня лежить із заплюшеними очима, але не спить. Вона намагається думати про щось, щось пригадує, але все даремне. Вона чує знов, як щось пищить. Зривається.

— Що ви? Що вам?..

— Щось пищить...

— Чайник, заспокойтесь.

— Знов чайник?

Доктор напуває її чаєм і через деякий час дає другий поршск. Після того вона засипає міцним сном, а доктор Темір сидить над нею до ранку.

Таня встала з ліжка тільки на третій день. Доктор Темір сидів невідлучно два дні коло її постелі, борючись з хворобою. Нарешті він переміг і Таня встала. Вона була бліда і хиталась

на нсгах, як дитина, що тільки вчиться ходити. Темір хотів залишитися ще на день, але вона не дозволила.

— Не треба, — просила вона. — Я цілком здорова, а ваша довга відсутність могла навести батьків на різні здогади. — Краще, коли він іще колись приїде.

Доктор Темір був щасливий. Можна йому, значить, ще колись приїхати?

— Можна, дсбрий, любий друже. Яка ж ви гарна людина! Дайте хоч раз поцілую вас.

Вона псдарувала йому довгий вдячний поцілунок сестри, але Темірві від нього світ завернувся.

— Таню, я так дуже люблю вас, — сказав він сумно. — Ви не скажете мені нічого?

— Не сьогодні, докторе, не сьогодні. Ви їдьте. Мені так страшно, що там дома. Ще, чого доброго, і батько приїде. а мені не хтілсьсь би, щсб він у таку погоду їхав. Їдьте, друже. а пстім ще колись приїдете і ми поговоримо. Тоді я вже дам вам псвну відповідь. Таня псцілувала ще раз на прощання доктора, він псїхав, благословляючи день і хворобу Тані.

Приїхав він дсдсму ввечері, але не вважаючи на пізній час і втсму, пішов до Тсхпаків. Вони чекали на нього з години на годину і, псбачивши його, страшно зраділи. Пски він роздягався і сідав за стіл, вони намагались прочитати з його очей наслідки перебування в Тані і його веселе обличчя робило деякі надії.

— Як же там Таня? — питала дбайливо Ганна Степанівна.

Доктор не знав, чи говорити йому, чи ні.

— Нічого, — сказав він.

Але вони не повірили, бо вони бачили, що він щось ховає і доктор Темір мусів сказати, що Таня була хвора.

— Бже мій! Розкажуйте швидче!

Доктор Темір розказав докладно, як він застав Таню, як його приїзд був дуже до речі, як він ліками, що взяв із собою, перервав її хворобу — і тепер вона цілком здорова.

— Ви янгол, — казала Ганна Степанівна і плакала від зворушення. — Ви добрий дух нашого дому. Як вам дякувати?

Доктор Темір не хотів подяк. Хіба в подяках справа? Навіщо вони? Доктор Темір не любить того.

— Що ж вона лишила вам, докторе, яку надію? — спитала не видержавши Ганна Степанівна.

Питання поставило доктора в трудне становище. Що він міг розказати? Він сказав, що Таня була з ним ніжна, як ніколи, що прссила заїжджати, але нічого конкретного вона йому не сказала, та він і не питав, бо бачив, що вона хвора, і просто не хотів її дратувати. Про поцілунок не сказав, але з його недововок,

з його поводження батьки вивели, що щось є, що їх дочка кинула в його серце іскорку надії.

— Вона тяжко покутує свій гріх, — сказав доктор, — вона тяжко страждає.

Іван Макарович взявся захищати дочку. Не можна ж так дуже обвинувати її, говорити про такий уже великий гріх.

— Хіба це гріх, докторе? — спитав він, дивлячись Темірові в очі.

Темір, не чекавши такого питання, в першій хвилині змішався.

— Вона не повинна була братися з чоловіком не своєї раси, — сказав він. — Він же ворог її нації.

Тут уже мусіла вмішатись і Ганна Степанівна, бо це зачімало її.

— Добре вам говорити, — промовила вона. — Серцеві не накажеш. Це легко говорити, любий докторе, про інших тому, хто сам не відчув, не пережив подібного. Ми ось зійшлися з моїм старим, представники ворожих, по-вашому, націй, а прожили ж життя щасливо.

— Ваш гріх перейшов на ваше покоління! — сказав понуро доктор.

— І ми вчинили гріх? — знизала плечима Ганна Степанівна. — ми ж кохали одне одного, а кохання хіба гріх?

Темір був неблаганний. Він належав до людей, що не так легко зрікаються своїх слів.

— З вами, бачите, справа стоїть трохи інакше, — мовив він, — але про те вже говорилося, а це, як potwierдження, хай буде сказано: у Тані заговорила ваша кров при зустрічі з тим.

Доктор Темір не назвав прізвища свого ворога. Він ніколи не називав його, користуючись радше всякими займенниками.

— Вона, видно, ще не забула його й досі, — тягнув поволі доктор, міняючись на обличчі, — усі мої поради, всі вговорювання позбутись...

Доктор не докінчив, але його зрозуміли.

— Може так краще, докторе, га? — спитав Токпак. — Вродить всна сина, виховає його на громадянина, ми повинні дорожити кожним нсвим громадянином, коли хочемо врятувати націю від виродження. На нас лежить цей обов'язок, а на вас, докторе, в першу чергу, ви культурний громадянин, ви алтаєць, ви лікар.

Доктор не хотів погодитися зі словами Токпака, бо це ж так близько стосувалось до нього.

— На вас, докторе, на нас йебагатьох, лежить обов'язок відродити націю, — повторив Іван Макарович. — Може, це нам і не вдасться, бо коротке життя людини, але ми повинні стати піонерами.

Доктор знехотя слухав.

— Як ви собі уявляєте цю роботу? — спитав.

— Як, докторе!? Це колосальна робота. Ми маємо відродити її всіма сторонами. З комадів маємо зробити осілих мешканців; ми маємо заступити прокоптілі юрти вигідними європейськими будинками; з країни пастушо-хліборобської маємо зробити країну індустріальну. Хіба в нас мало засобів до того?

Доктор хитав недовірливо головою. Чого ти, мов, тут не набакав?

— Як ви далеко зайшли, — сказав іронічно доктор. — В які нетрі залізли, скільки сказали слів! Щоб виправдати Таню, треба було далеко менше доказів.

Іван Макарович образився.

— Я не беруся захищати Таню, — сказав він, — але перш думавши, я вирішив, що нічого страшного не сталося. Її дитину, коли вона вродиться, я заберу до себе і виховую її так, як думаю. Це буде алтаєць, будівник нової алтайської культури, дарма, що в ньому буде чужа кров. Ви іншої думки, докторе?

Доктор уже не підсміхався, він сидів хмурий і мовчав. Відізвався аж по добрій хвилині.

Що він може думати чи казати? Тут могла б сказати щонебудь тільки Таня, але вона на цю тему не хоче говорити. Скільки він не навертав на неї розмови — усе дарма. Він звичайно не за те, щоб родити і виховувати байстрят, але це його особиста, може надто суб'єктивна думна і її він не думає нікому накидати. Таня ж йому нічого не сказала, ні так, ні ні.

Іван Макарович знову став на захист дочки.

— Це так зразу, — сказав він. — Вона жінка самолюбна, може навіть надто самолюбна. Його вона покохала, думаючи, що він чоловік чесний, не спокушений, як вона, але вийшло не так. Її тепер важко визнати свій, як ви кажете, „гріх“. Ви розумієте, що це не так легко... З часом вона його осудить, якщо не осудила досі, забуде, погордить ним і все піде старим ладом. Я певний, докторе, що сьогодні вона вже погорджує ним, але признатись до цього не кожний може.

— Ні, вона має ще якісь надії, — сказав Темір. — Оце мое нещастя. Вона ще чекає, що він вернеться.

— Казала вам? — здивувалась Ганна Степанівна.

— Не казала, звичайно, але це видно. Вона не хоче говорити. Не каже, але все чути. Такого засліплення, такої віри пошукати! Скільки часу минуло і він ні разу не писав. Можна ж було написати хоч із самої чемности. Але хіба вони нас мають за людей?

— Такі, як він, може й не мають. А треба зробити, щоб і такі мали нас за рівних. Треба примусити поважати себе.

— Примусьте.

— Звичайно, коли так будуть усі думати, як ви, то нічого не вийде. Я сьогодні не пізнаю вас, докторе. Ви завжди були передовою людиною, підтримували всякі поступові думки, сьогодні ж ви все заперечуєте.

— Ненависть із мене говорить, — признався Темір.

— Беріться! Не з одним, бо це не бротьба. Нова культура пустила перші паростки — треба виростати їх. Ви хочете виростати їх зі мною?

Доктор Темір подивився на Івана Макарсвича, питаючи очима, куди він його кличе. Він готував зисву колючу відповідь, але, зіткнувшись з дсбними захспленими очима друга, пожалів його і сказав:

— Звичайно. Я врсдився для праці. Праця для мого народу мета мого життя.

— Так чого ж ви?

— Зневага ця мене смсоче. Гризе мене. Розумієте? Спати не дає ночами!

— Забудьте, докторе, покиньте, Таня буде ваша, коли й тепер ви її хочете. Для вас ми тримали її і вихсвували, ви знаєте. І коли написано їй бути вашсю, ніхто того не зітре.

Докторсві прояснились очі. Він устав і сильно потиснув руку Іванові Макарсвичу.

До кімнати ввійшла Ганна Степанівна, що вийшла було готувати стіл для вечері. Вона все чула, що говорили чоловіки, і вирішила, що в цьому місці можна розмову перервати. Попросила до вечері. Іван Макарсвич, радий і веселий, узяв доктора під руку і повів до їдальні, хоч той випрошувався і пручався.

У невеличксм підвальнсм ресторанчику зібралась московська худсжня бсгема обливати картини Ломова. Товариство було виключно чоловіче і трималось невимушено, свобідно, тим більше, що досі всім вже облили картини так докладно, що коли б справді занурити їх у випиту рідину, вони потонули б безпсворотно. Дехто з товариства ще тримався на стільці якотакто, дехто ледве сидів, а критик звалився на поруччя в безнадійній позі і спав.

Найбадсріше тримався сам винуватець обливання, художник Ломсв і його приятель поет Соловейніков. Ломов розказував про свої подвиги на Алтаї, а поет слухав і творив уже нову поему під загсгсвксм „Алтайське кохання“. Його страшно розчулила сумна доля цієї алтайки і він ширс співчував їй.

— Ох, те озеро! — закінчив, усміхаючись, Ломов. — Багато воно бачило!

Футурист, що куняв, спершись на руки, підніс кустрату голу і байдужими, пословілими очима глянув на Ломова.

— Кажі, Альоша, послухаємо... — забелькотів він.

Соловейніков, перемигнувшись у слух, дивився в рот Ломову.

— Що ж ще казати? — продовжав Ломов. — Усе сказано. Це сзєро, що на моїй картині, бачило те... про що голосно не говорять...

— А ти скажи... — просив футурист.

— Ти її зрисував на картині? — поребив Соловейніков.

— Її.

— У неї такі груди?

— Такі.

— І очі такі?

— Такі.

— І ти покинув її?

— Покинув.

— То ти хам!

Лємєв блиснув на нього злими очима.

— Ти закинь такого роду піжнєсті, — сказав він гостро.

Лірик був на підпитку і такими хвилинами любив задиратись.

— Для тебе мало того, — сказав він злобно. — Тобі б піку набити.

— Ти п'яний. Що ти говориш?

— Як ти смів так поступати?

— Тобто як? Що за морали взявся ти мені читати?

— Звести, забрати честь бідній дівчині, покинути її і нахабно розказувати про це у п'яній компанії? На це здатний тільки хам, а не порядна людина.

У сусідній кімнаті жарив джезбенд і народ танцював фокстрєста як за старих часів, але п'яна компанія не чула його і не звертала уваги.

— Гляньте, кємісар моральности, інтелігентська пика, — сказав футурист, стукаючи кулаком по столі.

Лірик не слухав. Його п'яна фантазія працювала в одному напрямку.

— Треба бути позбавлєним усякої чєсти, треба бути останньєю каналією, щоб так поступати, — сказав він.

Лємєв прєбував заспокоїти його всякими способами, не маючи охоти скандалити.

— Ти здурів, Коля, що ти говориш? Яке ти маєш право так говорити?

Лірик не вгавав.

— Культуртрегер! Поніє культуру в темні алтайські маси, гість, мєжна сказати. Як же ти низько впав! Ти хоч написав її

щонебудь? Ти хоч був настільки чесний, що сказав їй хоч звідси правду, коли не міг сказати там, усно.

— Яке тобі діло? Може й сказав. Яке тобі діло до того, чи писав я, чи ні?

— Я вимагаю того!

Лірик зацікавився і сказав як півень. Почали зглядатись офіціанти і прийшов навіть сам хазяїн.

— Ти замовчи, бо дістанеш по пиці, — сказав Ломов.

Лірик отетерів.

— Що ти сказав? — підсунувся він ближче. — Що ти сказав?

Поки Ломов устиг опам'ятатись, голосний ляпас повис у повітрі і Ломов схопився за щоку. Удар був такий несподіваний, що художник не тямив, що зробити і що почати.

— Ви — свідок, — сказав він до футуриста, тримаючись за лице.

— Ти йому віддай, Альоша, — сказав футурист. — Це ж благородіє. Бий його, сукиного сина.

— Я його на суд!

— Кинь, ну його к чорту! Не віддав — пропало. Постав ще пляшечку.

Поет Солсвейніков не чув порад футуриста, бо він швидко покинув столик і подався до виходу.

Ломов сидів, як божевільний, і тільки лупав очима, шукаючи співчуття товаришів. П'яна компанія на всі лади почала заспокоювати пскривдженного. Той нарешті почав плакати.

— Мене, художника першої марки, він ударив по обличчі! І хто? — приятель. Товариш! Є правда на світі? І за що, питаю я вас? За те, що залив йому за свої гроші пельку?

— Ти не зважай на нього, Альоша. Ти випий і все забудеш, — сказав футурист, наливаючи Ломову велику пивну склянку вина. — Випий, голубе, то тобі відразу допоможе і на другий раз із лірою не водися, не братайся. Гади вони, сентиментальники. Та ще з благородних. Щось воно собі обдумало у своїй п'яній голсві і по кількох чарках вина вже раптом прокинулося почуття порядности. Дивись на нього, шпана! Я Альоша на твоєму місці з'їздив би йому по пиці зараз же, а тепер пропало. Тепер ти пий. Ти, правда, не футурист, але художників не футуристів я ще можу терпіти, а тебе, Альошенька, я дуже люблю. Ти пий!

Він налив Ломову другу склянку і той випив одним духом.

— Тепер добре, тепер, усе пройде, як рукою здиєме. Ти нам тепер розкажи детальчики. Приємно послухати. Твоя високошановна дама, Ніна Миколаївна, ніколи не довідається. Ти мене знаєш? Мовчу, як скеля.

Але Ломєв не хотів говорити. Йому цілком зіпсували настрої. Лице горіло з болю і сорому. Проклятий поєт своїми словами прибив його остаточно. Пригадав усе те, що забулось, уляглося, винайшов болячку, підогрів, роз'ятрив рану і вона тепер горить, пече вогнем. Він нав'язав прокляту думку, від якої не так легко тепер відчепитись. Так. Ця думка тепер надовго засіла в голові.

Художник не міг відв'язатись від думки про Таню. Вона ввижалась і ввижалась тут, у кутках задимленого тютюновим димом ресторану така, яку він бачив передостаннього разу, перед від'їздом: заплакана, бліда, ослаблена, вона підносила на нього свої чорні очі і просила не покидати її.

— „Не кидай мене одну на сором, на сміх людський“ — чує безсмісливі слова крізь гущу тютюнового диму. А футурист усе пристає зі своїм проханням розказувати детальчики.

— Замовчи! — кричить Ломов.

Футурист випростовується і дивиться здивовано на художника — чи він не здурів часом?

— Наливай! — кричить Ломов і роблено регочеться.

Футурист наливає і вони п'ють знов.

Годинник на вежі вибиває другу. До сонної компанії підходить господар і каже, що ресторан закривається. Він просить покинути помешкання.

Художній критик, виспавшись, підводить свою важку голову і перепитує, в чім справа. Він просить пояснити, де він і що від нього хочуть. Йому дають пояснення і критик устає.

— Як іти, то іти.

Уся компанія підводиться, голосно відсуває стільці ючись виходить на вулицю.

Страшній, нечуваній негоді, здавалося, не буде кінця. Уже місяць, як щоденно лили дощі, казався на горах вітер, шуміли води, бушувала Катунь. Алтайці висували голови з юрт і з жахом поглядали на небо. Гір не видно було. На них зависла, неначе з неба кинута, велетенська сіра губка. Її немов натискав хтось згори і вона виливала на землю море води. Вітер шарпав губку, роздирав її на шмаття, і тоді з-поміж прорваних сірих клаптів показувались гори, але тільки на мить, бо розірвані шматки залипалися знов, як гумові, і закривали гори і світ.

— За кама мстить Ерлік, — говорили похнюпившись діди. — Він не подарує його смерті!

— Кінець світа надходить, — підтримували баби. Як довго вони живуть, не пам'ятають такого.

— Це ще не все, — казали залякані. — Ще інші кари зішле Ерлік. Катунь сердиться. Щодня прибуває води.

Рев Катуні заглушав слова, зливався з шумом вітру і долина стогнала. В аїлі було пусто, мертво. Нарід не виходив з юрт, гуртукчись кело всгню, сбмірковуючи трудне становище.

— Сіна гниють, чим будемо годувати худобу? Тепер без кама бсги зішлють заразу на худобу і коні, а потім і люди підуть, бо хто вилікує, хто допоможе?

Це були найбільючіші питання. Про ник говорили в кожній юрті.

Таня вже два дні жила в свсго діда, старого тульчі. По від'їзді Теміра вона боялась сама залишатися зі своїми думками, що злиеними хмарами висіли над її головою. А для стареньких це були радісні дні. Всни не знали, як догодити своїй єдиній любій внучці.

Таня лежала на шкірах і сумно дивилась у тріскучий вогонь, слухала жалібного виття вітру. Біля неї сиділа її бабуня. Сиділа мовчки, задсвслняючись самсю близькістю внучки. Дідусь напроти з люльксю в зубах дсскидав до вогню свіжих полін і снопи іскер летіли вгсру через чорний отвір.

У прсстерій шсстсжуктній юрті було тихо, тільки вогнище весело тріщало і чути було, як дід смоктав люльку. Від діда падала чорна тінь на криві стіни. Від дрижання плсум'я дрижала велика згорблена тінь, витанцьсвувала дикий, старечий, божевільний танок. Тінь прикувала до себе увагу Тані. І коли Таня дивилась на неї, то їй аж наче переставала бсліти голова. Дивна тінь. Що всна тільки не виробляла? Вона тупцювала по шкіряних мішках із сирсм, хитглась, кивела гслсвсю, зачіпала божків, що висіли в кутку, і дерев'яні божки шкірили зуби з утіхи, чи з люті.

Дідусь дсскинув дрсв, плсум'я на хвилинку погасло і тінь зникла. З всгнїца пішли угору клуби синього диму. Але це не був звичайний дим. Таня бачила, що кожний клубок набирає дивачних фсрм, пствсрних фігур, рукатих, ногатих, зі страшними гслсвами, людськими, свинячими, кінськими, собачими. Почвари немсв дссь бачені, страшно знайомі...

Балснули зисв всгники: апоміж полін; малі, червоні, лизнули поліна, і Таня побачила поміж почварами себе. Не було сумніву, що це всна. Всна ясно бачить, як вогняні язики лижуть її одсжу, тілс... Але те не язики, то червоні руки почвар. Так. Це теж ясно. Вснє: піймали її і затягають у вогонь... Очі Тані розширились, всна побачила, що нсщасній жертві нема рятунку, ось вона вже хилїться, хилїться і раптсм... падає. Сніп іскор бухає в небо. Таня скрикує. У хаті тихо і голос різко б'ється об стіни.

— Що з тсбсю? — здригуються разом дід і баба і дивляться вистрашенс на внучку. Таня зассфсмлсна, червона, змита холсдним пстсм сідає. Привид зникає, тільки серце б'ється часто, часто.

Нічого, вона мабуть заснула, бо таке щось приснилось.

— Ти дивилась, — каже дід упевнено, — ти не спала, — я бачив.

Може. Вона не знає, що з нею.

— Ти може хора? — турбується баба. — Ти засни, ляж, деню, я накрию тебе, буде тепло. Ляж, дитинко. — А потім думає: „Якби заслабла, нема кому й порятувати“

Але Таня не хоче спати. Ні, ні, вона не хоче і не засне ні за що. За весь свій побут тут, вона тільки раз спала спокійно, тоді, коли доктор сидів коло неї. Вона пригадує. Тоді вона виспалась за всі дні.

Таня чує, що треба заспокоїти старих. Щось конче треба сказати. Вона бачить, як вони стурбувались.

— Мені нудно, — каже Таня, — так нудно, дідуню. Ви колись грали всні, розказували про минуле, а тепер давно вже нічого не кажете. Чому ви так, дідуню?

Дід падає. Коли б він був знав, що це pomoже. Він завжди готує. Він не знав, що Таня любить слухати. Сто разів він готовий кинути у вогні для неї, щоб тільки задовольнити її.

— Заграй, розкажи що, дідусю.

Дід не дає собі довго просити. Він здійснює з кількох тобшур і настрєке струмент. Бабуня з любов'ю поглядає на свого старого друга.

— Старий він уже, забув уже розказувати, — каже вона, ледве всміхаючись зморщеними губами. — Колись замолоду, коли ще голос був, тоді послухала б... І очі блискають бабі. — У юрті люди не вмщались. Скільки їх було, сиділи, як умерлі, так слухали. Ляльки їм гасли в ротах, а ніхто не важився порухатись. Такий був дід. А тепер проспало, тепер не той став...

У голосі її і гордість за свого чоловіка, і тяжкий смуток.

— Старість, — каже дід, розуміючи смуток дружини, — старість. Думав снуком перекажу те, що діди навчили. Не дав бог онуків.

— А я, дідуню? — питає тихо Таня.

— Ти — дівчина.

Тим слєвом усе сказано. Розказувати дідові, що дівчина така дїла, хоч вона найулюбленіша, було б даремне.

— Заграй, — просить вона, — заграй, дідуню, і я навчусь.

Дід слухає. Він бренькає по струнах, бере на них кілька акордів і закриває рукою. Струни послухано мовкнуть.

— Про кого хочеш слухати? — питає він.

Коли б він знав, як їй це байдуже?

— Грай про кого хочеш, — каже вона тихо. — Усе цікаве.

Дід знову бренькає по струнах, з уст його зриваються розбиті слова і бреньчать в унісон з розбитим тобшуром:

— У межичасі між кінцем минулих прекрасних, спокійних віків, — починає дід, — і початком тих, що тепер надходять — прекрасних спокійних тисяч віків, у той час, коли жили сотні тисяч літ, повних спокою і щастя, великих радостей, за часів багатих, великих богатирів-завойовників, у один прекрасний час, твердий, спокійний, повний цілковитих, далекосяжних добродійств... Стопи сонця утвердились недавно, проповідано тоді вісімдесят чотири тисячі наук, почали тоді жити по вісімдесят тисяч літ наново... У той прекрасний час утвердились, кажуть, держави і віра...

Дід замовк. Він задивився в огонь, немов чекаючи від нього надхнення. Бабуня вся перебринилась у слух, Таня ж лежала мовчки, з заплаченими очима.

Дід пригадав, знайшов перервану нитку, і знов почав мерзяти епсею геройську, стару, як нарід алтайський.

...Підноситься отчизна — святий п'ятдесятголовий Ханхай, що виріс під подихом вітру, підноситься сімдесят подвійних алтайських гір, що вирости разом з одним оголеним щовбом. Підіймається таємний Алтай, біліє десять великих морів-озер, з водами цілющими, нектарними. У тих кочовищах колишуться, синіючи, сині прекрасні сандалові дерева, зозулі кують радісно, солодко, звучно. Хитаються, колишуться кріслаті, прекрасні дерева, воркують, співають-шумлять різнокольорові птахи. Чорні молоді беркути стогнуть, шукаючи здобичі; на гірських царинах колишеться, усе наповнюючи і переплітаючись, темно-руда сандалова трава на чотирьох лукоріччях. Усі живі істоти — чотириногі, в щасті, в радості. Чорні молоді беркути стогнуть, шукаючи здобичі на високих горбах, колишеться, усе наповняючи й переплітаючись трава трьох лукоріч. Сніг на верхів'ях тане, шипить, тонкоголосі зозулі під ранковим жовтим сонечком кують, посідавши на вершечках високих сандалових дерев. Співають і щебечуть жайворонки і горобці шістдесятьох родів; лані сімдесятьох кольорів пасуться з тупотом.

Ось коротко, яка отчизна — високий, багатий Алтай.

Виріши, цілком заповнивши тинистий бік Алтаю, табун рябо-гнідих коней пасеться спокійно. — Щіпають коні голівки трав, п'ють чистоту вод, кормляться соками трав. Була там неспокійна, червоно-рогата худоба. Чорні й сірі бики бігають вузькими ярами гірськими так, що стогін стоїть, а зустрівшись один з одним — б'ються. Молоді бички й корівки бігають, скачуть. Телята і телиці кружляють по вогких лукоріччях і пасуться. Були там сніжнобілі вівці, що заповнили устя тринадцятьох

алтайських перевалів і їх стерегло ціле покоління народу. Барани та кізми ходять окремо, кізлята і ягнята блеють голосно.

Тими кочовищами, водами, тою державою, вірою, тою худобою, людьми, усім володіючи від народження, був славний витязь...

Тихі дідові слова линуць, тремтять, як материна пісня над колискою хворої дитини. Таня, як хвора дитина, не чує їх. Слова дідові колишуть її думи-горе, але заколисати не в силі. Занадто розгулялось воно, занадто воно велике. Заняло воно кожний куточек її душі, розтілось, розгостилось, як у власнім домі, надовго, назавжди.

Дід замовк і Таня розплющила очі. Вона, як мірошник, що прокидається зі сну, коли мляк стане. Вона переносить погляд на діда. Той дивиться зосереджено в огонь, шукаючи знов увірваної нитки своєї повісти. Нарешті знаходить обірвані кінці, зв'язує їх і тягне далше:

Батьком його було сине Вічне Небо, а матір'ю Корівата. Золота, Велика Земля. Постав він на світ із узористого, чорного каменя, що появилася на перехресті трьох балок, сам від себе розколовшись.

Нитка знов увірвувалась, як павутина. Дід плямкає язиком, йому пересохло в горлі. Він наливає собі дерев'яну мисочку араки і випиває. Потім поволі набиває люльку й запалює. У юрті тихо, тільки вогонь тріщить. Баба сидить мовчки, заслухана; вона не ворухиться, як кам'яна. Раптом понісся по юрті, як шелест вітру, ревний, дівочий плач.

Старі притримують і здивовано поглядають на Таню. Вона плаче. Довше не було сили вдержатись. Здавлений плач вивався нарешті і забився об стіни юрти, як пташка.

— Що з тобою, доню? — питає налякана бабуня, але відповіді не може дочекатись. Дід вішає на кілок інструмент і журними старечими очима дивиться на любиму внучку.

Коли б хоч причину сказала, а вона мовчить.

Таня довго ридала, довго тряслась, доки не вилилось горе поза б'яця, і тоді вона трохи заспокоїлась і стомлена заснула. У сні вона здригалась, кричала, стогнала. Старі просиділи над нею всю ніч. Боялись порушитись, боялись поділитись своїми вражіннями і здогадами, щоб не розбудити дівчини. У своїх старечих головах вони чогось догадувались, серця їм щось підказували, але вони не говорили з собою. За довгі пережиті роки вони навчилися розуміти себе без слів.

У юрті погас вогонь. Крізь отвір угорі продиравось п'яско сірого денного світла разом із краплинами води. Дощ не вщухав.

Заняття в класі скінчилися і Таня з жалем відпускала своїх учнів. Години навчання в школі були тепер найприємніші години її життя. Тут вона забувала свої муки, тут заспокоювала свої нерви. У класі вона була давньою Танею, але дома щораз більше брехала залишитися сама, бо тепер ще настирливіше верталися до неї нерозгадані думи, а вночі мучила безсонниця, з'являлися дивні гарячкові привиди і мучили до одуру.

Діти перолі складали свої книжечки, зшитки і ліниво простували до джерей, нехоча жалкуючи, що так швидко скінчилося навчання.

А сьогодні тьотя Таня таку гарну розказувала казку, про такі далекі країни, де нема нічого — тільки сніг і лід і де живуть тільки білі ведмеді і білі лиси і звіри, що перебувають у воді і не мекать ніг, а плавають, як риби. І ще розказувала про такого чоловіка, що пройшов ті страшні снігові поля і дійшов аж до того місця, де є середина землі. І розказувала, що в тих краях гірську дзю, а піврську ніч. Страшно в тих краях, але слухати дуже цікаво.

Діти з жалем покидали класу і, проходячи повз Таню, широко прощалися з нею.

— До завтра, діточки, до завтра, — говорила вона, простягаючи очима чорні голівки дівчаток і хлопчиків. Дівчаткам з-під круглих обшитих футром шапочок виширало по шість чорних кісочок з уплетеними мушлями і іншими прикрасами, хлопчики ж були здебільшого стрижені, але дехто з них ще й досі носив косу, звичайно скраплену, тоненьку, як мишачий хвістик.

— А ти, Манзірку, коли кісочку зріжеш? — спитала Таня, спіймавши за руку чорнявенького хлопчика, що проходив повз неї.

Хлопчик посервонів і закліпав скісними оченятами.

— Я давно б зрізав, та мати не дозволяє, — сказав з жалем.

— А ти скажи матері, що до школи з кісочкою хлопчикам ходити не можна. Кісочки носять дівчата і неписьменні хлопці, а колярі ні. Гляди, щоб завтра прийшов без кісочки. Добре?

— Добре. Коли мама не хоче, сам зріжу, — сказав Манзірка.

— Це неважко. Взяв ножа, раз — і нема.

Таня приязно погладдила його по голові.

— Самому не можна, — сказала, — треба, щоб мати зрізала. Ти тепер додому?

— Не знаю, мабуть побіжу на Катунь. Там вода! Ще ніколи таксі не бачив. Уже й пором не ходить, страшно.

— Краще йшов би ти додому. Що там робити над Катунню? Іди додому. Підеш?

— Мабуть піду. До побачення.

— Будь здоров.

Через хвилину кляса спустила і Таня залишилась сама. Вона вайко впала на стілець, зітхнула і сумно глянула крізь заплакане вікно на сіре неспоклике небо. „Сумно на світі“ — подумала вона — „дуже сумно“.

Дош, що лив ще перед хвилиною, вщух, але, здавалось, не падсето. Здавалось, вщух на те, щоб набрати сили і полити ще сильніше. Ранок швидко зміняв вечір безконечно довгий і вів за собою ще довшу, глуху, безвідрадну, осінню ніч. Таня думала тескно про ті страшні ночі. Вона так стомилася останніми часами тим страшим чеканням, що нічого не хотіла — тільки виспатись, але, коли приходила ніч, сон тікав, як злодій з її кімнати, недосторкнувшись навіть повік.

Задивившись у сіру далечинь, вона не помітила, як перед вікном вилетіла висока юнацька постать у баранячій шапці.

— Гей! Є там хто? — крикнув юнак.

Таня здригнулась, встала і підійшла до вікна. Це був листокса. Як вона забула про нього? Побачивши Таню, він похерскався і помахав у повітрі листом. Вона пізнала лист, злізла і прсстягнула руку до листоноші крізь вікно.

— Дочекались? — сказав приязно.

— Сприсби! — дочекалась. Та в словах і рухах не було вже ні хвалсвація, ні радсоти. Вона сема дивувалась зі своєї байдужности.

Гсвернула до стслика, розриваючи по дорозі куверту. Лист був справді від нього.

„Любий друже! — писав художник. — Причини моєї довгої мсчачки шукайте в душевній боротьбі, що точилась у мені з виїзду з Алтая і від Вас. На наше спільне нещастя ми познайсмилась і з гершого ж разу, здавалось, покохали одне одного. Але чи так було насправді? Ви покохали мене, я знаю. Ви покохали першим дівочим коханням, чистим і щирим, і на жертівник любоги зсжили все, що Ви мали святого, все віддали. А я? Тут і вся трагедія. І я поскохав Вас. Я буду щирий, Ви вимагаєте того від мене. Я поскохав Вас, але кохання показалось нетривке. Воно не зсдило якбсгу, вско згасло, персмінилось у приязнь і може й добічну дружбу. Що Вам з того? Чи може вона Вас здровольнити? Не може — відповідаю. Кохання згасло. Я почув це ще у Вас. Ще тоді, коли Ви розкрили передімною свою влатку тайну. У іншому випадку я повинен би бути щасливий, але не гсчув щсстя, а навпаки, я почув, сеначе хто прив'язує мсні до ноги тягар, який мені доведеться тягнути ціле життя. Я порадив Вам тсді звільнити себе й мене від непосильного тягару, але Ви, як і мсжна було чекати, не погодились, бо кохали. Я не насправ більше, бо Ви й слухати не хотіли мене. Я поїхав, не сказавши Вам більше нічого. Хстілось самому випробувати себе.

Я подумав: там, далеко від неї, почую, чи люблю її, коли вона мені стане конечна, вернуса і візьму її до себе назавжди. Та вийшло інакше. Коли б не цей неприємний факт, я згадував би Вас, як прекрасний сон, а тепер я мушу згадувати Вас, як після прекрасного сну неприємне пробудження. Але ще не пізно. Ви подумайте. Ви молода, навіщо Вам зв'язуватись із неприємним клопотом? Ви можете завжди звільнитись від нього. Напишіть тільки, а я вишлю негайно скільки хочете грошей, і Ви вибавити себе і мене від великої неприємності. Я підкреслюю великої, бо для мене цей факт буде страшно небажаний, накинтий проти моєї волі. Я мав Вас завжди за дуже розумну і розвинену жінку. Будьте такою до кінця. Тоді Ви забудете мене й влаштуєте своє життя, а коли ні, дитина Вам буде докір на ціле життя. Я не відмовляюсь звичайно від матеріальної підтримки, але заповідаю, що дитини не визнаю за свою. Отже, замість рідити безбаченків, краще Ви послухайте мене. У всякому разі Ви відпишіть негайно, що Ви вирішили. Не пишу про себе, бо навряд чи це Вас цікавить..."

Кинула на стіл листа і сперлась на спинку стільця.

— Дочекалась, — шептала, — дочекалась...

Її уста шептали якісь незрозумілі слова, з очей котилися сльози тяжкої образи. Котилися безвольні, як перли по блідому безкровному обличчі.

... „Неприємне пробудження... „непотрібний

„Не визнаю дитини

Раптом зірвалась із стільця, як обпарена. З невимовною злістю вхопила листа і подерла на дрібні шматочки. Здригалася з огиди.

— Навіть нічого нового не міг написати! Онегін! Новочасний Онегін пише до алтайської Тані!

Від раптового пориву, від приступу гніву втопилася. Білі тонкі пальці впилися в чорне волосся сама знов безсило впала на стілець, поринаючи в півомертвіння. Не хотілось уже нічого. У голові не було думок, не знала нічого. Її блудні очі безвольно блукали по стінах класи, немов шукаючи чогось...

Із-за старої мапи Азії виповз чорний тарган, сів на стіні і зарухав вусиками. Дивним магнітом прикував він зараз же Танину увагу. Єдина жива істота серед цієї пустелі. Біла стіна була продовженням безбережного снігового, підбігунового поля, а тарган — маленький досліджувач. Він то повз, то ставав, немов провалюючись у снігу. В її уяві він набирал людських форм. Над розколинами стіни він довго сидів і думав, як їх перелізти. Коли можна було, обходив, коли ні, брав їх на провал і далі йшов швидше. Похрутившись на стіні, він різко повернув назад і почав спускатись на південь. „Тепер іде відкривати південний

бігун — подумала Таня. Їй пригадалась відповідь хлопчика на її питання, чи тепло на південному бігуні — хлопчик сказав, що тепло. Тарган без сумніву прямував до тепла. Він швидко перебег Азію, перескочив через Алтай, Монголію і знов опинився на стіні. Він так різко вирізнявся на білій стіні. Посидівши, порухавши вусиками, тарган знову заметушився. Таня думала, чи подізе він до пічки, чи ні, чи розумний з нього досліджувач, чи ні. Тарган наче прочитав її думки. Він швидко зорієнтувався і попрямував до пічки, та, пробігши шмат дороги, знову став. Може він бачив її і з страхом ставав щохвилини, але коли віддаля від пічки стала цілком невеличка, він розбігся і з розгону шугнув у дірку.

Таня зідхнула і піднесла голову. В класі темніло. Треба було йти додому. Вона встала, одягла свою чорну, шкіряну курточку. Каскетки десь не було. Почала розглядатися за нею, але за вікнами пронісся раптом дивний, зловісний крик.

Хтось біг айлом, вигукуючи якийсь незрозуміле слово.

Таня покинула шукання і почала прислухатись. Крик за але за кілька хвилин пронісся знову вже ближче.

— Катунь! Катунь! — тепер виразно бився із вітром чийсь знесилений голос і мовк. Через хвилину Таня почула чавкання по болоті чийсь чобіт і знов цей розпачливий крик під самими вікнами: — Катунь! Катунь!

Нечувані дощі на Алтаї зробили своє. Гори перемінилися в один суцільний водоспад. З калюж поробилися озера, з джерел потски, зі струмочків ріки і вся та маса води, омивши гори, вливалась, нарешті, у Катунь. Ріка здулась. Заскрипіли береги. Клеочучи й пінячись, прийняла вона бокові води і понесла у долину. Та вони пливли з усіх боків без перерви, не вміщаючись. Ріка набирала. Серединою її котилися вали, як велетенські казкові сірі коні, ржали на порогах, бризкали мокрими хвостами, кидалися на гранітові пороги, мусали їх, і пороги злякалися, сховалися, перемогли їх коні. Ріка залила пороги до краю і попливла понад ними рівню масою, тільки внутрі, де заховалися вони, дуділо і гуло. Білсеодна священна ріка показувала алтайцям свою могутність. На її спінений гриві пливли кониці сіна, дерева, певиривані з корінням, столітні кедри, обламки юрт, корови обдутими набряклыми животами, лошата, вівці.

На двох високих берегових скелях над Катунню стояли люди: чоловіки, жінки і діти. Дрижачи з холоду і жаху, дивилися на ріку. Сюди збіглися вони з усіх кінців айла, щоб слідкувати за рікою, щоб бути наготові. Жінки, прочуваючи лихо, плакали.

— Прспали ми, люди, — сказав доморослий тельгочі¹, старий, ситий алтаєць в одному гуртку. — Це кара. Я казав, що так буде. Ще не такі кари зішло Ерлік на нас. І по заслусі. Нарід безбожний став. Молсдь не вірує в богів, жертв не приносить, не слухає батьків. За повинню піде голод. Сіна позносило, худобу забрало, крти псвалило. Буде голод, пошесть буде.

Старий дід із маленькою ксичкою стояв згорбившись над кручою, як ворон у дощ, хитався, як ворон, і крикав. Але його ніхто не слухав. Діти тулились до материних спідниць і кричали. Матері не заспсжсжсжали їх, вони самі дрижали від смертельного жаху, еси схали, зиссили руки до неба, але їх стогонів і криків не почуло небо. Їх заглушала шумом страшна ріка. Вона прибувала з кснсю хвалисню, наповнивши береги до країв гарцті, не емісжсжсся в них, едарила убік і широким потоком побігла до села.

— Вода за нами! — почувся крик.

Люди, цю стояли на одному горбку, побачивши, що вода справді бурлить уже за ними і може їх відтяти від села, кинулися назад. Ерсдючи по кістки в холодній воді, цю заливала їх дослєну, еси пігнали до села, та води випереджали їх, малими хеплькими еси заесжсжсвали собі цюраз більший престір, цюраз ширшу територію.

Скеля спустила вжить. Попереду бігли жінки, тулячи до грудей діток, ззаду чолсвіки, а за всіма псволі плентався дід, естрясжсжс ксичкою і розказуючи про жары божі.

Його юрта стояла високо і він не боявся, цю її залле вода.

Нараз прслунж прснизливий жіночий вереск на другому горбку. Там була якась метушня, люди збіглися до купи і з купи раптом висжалась якась жінка і кричучи побігла в село. Утікач, не спинилася, не звернули уваги, бо кожний думав про себе, про нецастя, цю спіненим конем гнало за ним

Керсєана якоксь внутрішньою силою, приспанним інстинктом, Таня вийшла надвір. Побачивши здалека метушню переляканих лсдей, псчувши їх крик, вона подалась на ріку. У шкіряній курточці, з непскритсю головою, не обминаючи калюж, вона йшла по воді, немов не помічаючи її. Вона йшла туди, звідки бігли люди. Їх бігло тепер багато — ціла юрма. Попереду, режучи деяким нелюдським голосом, бігла жінка. Порівнявшись з Танєю, вона вхопила її за рукав і шарпнула щосили. Таня спинилась мсечки і подивилась на неї байдужими очима, дивуючись, чого вона хоче від неї?

¹ Тельгочі — вішун.

Жінка перелякалась Таниних очей.

— Чого дивишся на мене? — крикнула жінка. — Не знаєш? Манзир...

— Що Манзир? — спитала Таня, сонно пригадуючи свого школярька з чорною голівкою і маленькою кісочкою.

— Манзир там, у ріці...

— У ріці? — перепитала Таня.

Йй пригадується чорний тарган із такими смішними вусиками, що відкриває бігуни. Таня всміхнулась.

— Чого смієшся? Манзир мій зірвався зі скелі і втопився...

Розхристана жінка пустила Танин рукав і, ревучи звірячим ревом, побігла до села.

Таня подалася на скелю, що на неї показувала жінка. Це була колись улаблена її скеля, конечно місце її прогулянок. З неї вона могла кудись гідними вдивлятися в любую ріку. Таня подалася туди. Люди, біжачи з кручі, завертали її, показували на небезпеку, але вона нікого не слухала. Бродячи щораз глибше у воді, вилізла, нагешті, на горбок. Вода прибувала безупинно, зливала долину щораз ширше, щораз глибше. Вона заповнила вже всі вулички в аїлі, позаливала хліви, де стояла худоба вівці, вдиравась до юрт. Люди поспіхом сідали коні, навантажували на них цесцінніше хатнє добро. Жінки прив'язували до сидел мішки з когченим прасованим сиром — хлібом алтайським загостовленим на зиму, зверху клали дітей і їхали в гори у вищі місця, де не могла їх дістати вода. Залишивши скарб на вищих місцях, хто мав час вертався назад забрати рештки всогих пожитків, але траплялось так, що вже не було чого брати; вода замулювала крти, ламала їх. Багато з тих, що поверталися вдруге, втретє, не заставали на місці своїх житл. Розглянувшись довкола, не бачили нічого, тільки безбережне море, серед якого, як обпалені пні, стирчали де-не-де до половини залиті брудними водами крти. А на сбрїї, на скелі, над кручею, бачили одиноку чорну постать, що стояла нерухомо, як сплижевий пам'ятник...

Це Таня. Вона стояла нерухомо і поглядала на воду. Очі не спочивали. Було на що подивитись, але мозок спав. Вода котила на своїх спіnenих хвилях щораз нові предмети. Ось вона понесла цілий стіжок сіна, ось несе осідланого коня, ось почорнілі рештки розваленної юрти. Таня пропускає все це з убійчою байдужністю. Перед нею щось далеко важніше, ніж це. Перед нею... маленька пташка, що не знати як потрапила у воду. Вона крутиться в водосерості біля самого берега. Крильця розпушені, на середині синенькі блискучі плямочки... „Це трупик Рамеза — думає Таня. — Бідна пташко, бідна сирітко, чого ти не береглась води?“

Пташка крутиться у вирі білої спіненої води, вода творить глибську лійку. Пташка зносить туди і вона щезає з очей, але за

хвиліну знов вирине і знов бігає довкола берегів лійки. Коли пташка вирине, лице Тані прояснюється, коли ж поринає, хмурнє. Та нарешті пташка постряпає у ще глибшу лійку і більше не показується. Таня напружено дивиться у воду. Їй страшно хочеться ще раз побачити пташку. Ще раз, ще тільки один раз. Бажанню її немає меж. Бажанню її межує з божевіллям, але пташка не показується. „Вона мусить показатись, — думає Таня, — мусить!” і вона стоїть, як закам'яніла, і дивиться в воду. А води все прибуває і прибуває. Де недавно ще вона несміливим струмочком продиралась у долину, тепер пливе розшалілим річищем, не боячись ніяких перешкод. Вона занесла, залила майдан, де недавно ще гралися діти, залила всі криві вулички аїла, помивала всі юрти і на місці зеленої долини, між двома пасмами гір, бушує грізне холодне море. Із моря виринають де-не-де дерева своїми коронами і невеличкий шматок скелі, на якій, здає-лека, як обгорілій пенюк, стоїть Таня.

На землю швидко падала ніч. По узбіччях гір запалали вогнища. Над вогнищами носився плач і лемент, а вище, на чорних скелях, де розсілась ніч, сичали й плакали сови, вторюючи тим, що плакали біля вогнища. Цілу ніч не спали селяни, щоб буги напогостів, коли б вода підіймалася ще вище. Усю ніч волали до богів і духів, сбіювали жертви, але боги мовчали безсильні і тільки страшно і грізно шуміла священна ріка алтайців Катунь, і тільки страшно клекотіло на місці їх убогого селища невимолите, жорстоке море, а вгорі, де чорні скелі, де розсілась ніч, плакали сови і вторували тим, що лементували біля вогнища...

Усю ніч горіли вогні, усю ніч шуміла Катунь і бушувало море. Коли ж засіріло небо і перший раз за цілий місяць виглянуло сонце, то над водами стояв білий, як молоко, густий туман. Він поволі почав піднісатись угору, віджриваючи обрій. По деревах, що стирчали з води, люди пізнавали місця, де стояли колись їх житла, бо більше з води не видно було нічого. Вода залила і скеля над кручею, де ввечері стояла одинока, чорна постать. Рак не застав уже там нікого.

*

У Чемалі повинь наробила б багато шкоди, коли б заздалегідь вжиті заходи не дали розгулятись стихії. Вода порозмивала дороги над Катунню, залила майдан коло спустілої церкви і підмила кілька юрт, що стояли найнижче. Село Чемал стоїть на високому березі Катуні і воно природно захищене від повені, але вода безперечно залила б село, коли б не швидка рятувнича акція. Чемальська молодь утворила рятувничу дружину і на чолі її стали два досвідчені чоловіки — Іван Макарович і доктор Темір. У долинах, куди могла проредитись вода, вони поробили дерев'яні дамби, навозили землі і каміння і загатили воді дорогу до села.

Вона прсякала, правда, місцями і бігла на майдан, але проходи утворені в гатках забивали наново, а воду спроваджували ровами за село. Іван Макарович і Темір із головою впірнули в роботу. Вони самі копали рови, самі насипали землю, вони керували робстами, видавали розпорядження, накази, і всі їх слухали, бачачи їх уміння і досвід.

— Інженер Манченко радів би, побачивши нас, — промовив Іван Макарович до Теміра, витираючи спітніле обличчя.

— Індустріалізуємо країну, — сміявся Темір.

— Не знати як він там відчитався зі своєї роботи? Бідний хлопець. Скільки сподіванок було, і все пішло марне! Тут іще і нашої вини трохи. Занадто недовірили поставились ми зразу до його роботи.

— Трудно просто було повірити, — сказав Темір.

— А даремно, він був серйозний чоловік, йому можна було вірити. Неприємне те, що не пише нічого.

— То правда, обіцяв, повинен був написати, уже час, хоч ви знаєте, як до нас їде пошта.

— До речі, сьогодні повинні були пошту привезти, — пригадав Іван Макарович, — ви дістали що?

— Я ж дома не був. Цілу добу вже сиджу над рікою.

Вони обидва рівночасно глянули на ріку.

— Чи довго ще вона буде казитись?

Доктор Темір був певний, що це вже кінєдь.

— Дош ушух, вода повинна спадати.

— Вона і спадає, — сказав молодий парубчак, що нехотячи боком слухав їх розмову.

— Невже спадає? — зрадив Іван Макарович.

— Подивіться.

Іван Макарович і Темір вилізли на дамбу. На верхній дош і лежала рівна мокра смужка на два-три сантиметри завширшки.

— Вода спадає! — крикнув Іван Макарович, — слава! Ми перемогли стихію!

Літній чоловік радів, як хлопчик. Йому хотілось підскакувати і бити в долоні.

— Ви ще не дуже — спиняв його Темір, — Катунь капризна, як розбещена жінка, вона ще може себе показати.

— Ні, ні, небо випогоджується, більше води не прибуває. Такого високого рівня води я, відколи живу, не пам'ятаю, а прожив я над нею, нікуди не від'їжджаючи, 47 літ.

— Так таки не від'їжджали? — спитав Темір.

— Йй-бо ні. Моїх виїздів до Бійська я не вважаю за виїзд, то я там довше ніколи не сидів, як тиждень. А поза Бійськ я жодного місця не знаю.

Темір здивовано підніс очі. Він не знав про це, перший раз чув. Як так можна було жити?

— Вас ніколи не тягнуло в чужі країни, міста? — спитав Темір.

Іван Макарович не збентежився, не засоромився.

— Читаючи про ті країни, міста, — тягнуло туди подивитись, але коли б до того дійшло, щоб поїхати, я б відмовився, — сказав він широко. — Я не уявляю, як можна жити без гір, рідного Алтаю? Я бсявся б, що умру там на чужині.

— І ви хочете нести культуру в край, не бачивши й одним оком культури?

— Я хотів би для своєї отчизни всього, найкращого на

Ну, як там хлопці? Не спадає вода більше?

— Спадає, — сказав парубок із дамби.

— І багато?

— Спала ще з на два сантиметри.

— Тепер можна йти до хати. Залишити дежурних — до хати. Ви залишитесь на дамбі? — спитав він хлопця.

— Залишусь, ідіть спочивати, — сказав парубок, цикнувши кризь зуби на воду.

— Ходім, докторе, якби що трапилось, нам дадуть знати. На все добре, хлопці, — гукнув він.

— На все, — відповіла молодь.

Увійшовши до хати, приятелі zostали Ганну Степанівну в слізах. Заскочена приходом Теміра, вона не встигла витерти сліз і скрити ового хвилювання. Веселий настрій Івана Макаровича при виді їх зник вмить.

— Чого ти плачеш, Ганнусю? — спитав він дбайливо свою дружину.

Ганна Степанівна витерла фартушком очі.

— Не плачу, — сказала вона, — але чогось мені страшно, що з Танею. Там така низька долина, певне залило всю.

Чоловіки зрозуміли, що Ганна Степанівна має рацію. Дивно, що за роботою всім забули про це. Іван Макарович почав потішати жінку:

— Вона ж не дитина, — сказав він, — чого ти боїшся? Живе вона певне в діда, юрта їх висока, боятися нічого.

Своїми словами він заспокоював і себе, бо йому чогось раптом стало незрозуміло важко.

— Мені чогось так сумно, що не можу собі місця знайти. Не знаю чого. Василь привіз листа. Я не хотіла показувати тобі, щоб не розстроювати. Казав Василь, що до Тані був учора лист також.

— Від кого лист?!

— Та від...

Вона зразу не відповіла, зустрінувшись з допитливими очима Теміра.

— Не буду скривати, — сказала по хвилині, — від московського високого гостя, що тут був у нас.

Іван Макарович сильно змішався. Ганна Степанівна подала йому листа.

— Прочитай і дай докторові Темірові, — сказала вона.

Іван Макарович швидко пробіг листа очима і затиснув зуби.

— Прочитайте, — сказав він, передаючи листа Темірові. Той, неохоче, з обридженням, як щось слизьке, холодне взяв листа. Читаючи його, мінився від негодування. Деякі місця в листі прочитав двічі. Ганна Степанівна не спускала з нього очей.

— Падло! — сказав по хвилині Темір, — він їй певно таке написав.

— Не інакше, — погодилась Ганна Степанівна, — не інакше, а таке.

Доктор Темір зірвався ніби хотів бігти до нього, або до неї. Але швидко погамувався і сів.

— Я турбуюсь, що з нею, — говорила Ганна Степанівна. — Я так чогось боюсь. Ти старий не міг так зробити, щоб вона була тут і жила з нами? Скільки я їй напросилась, а тепер не знаю, що з дитиною робиться. Там повинь мала бути велика. Місцевість дуже низька.

Іван Макарович прийняв докір дружини. Люди в нещасті завжди шукають винуватця свого нещастя, хай це буде любий чоловік.

— Сама вона не хотіла жити з нами, — промовив він сумно, — я не знаю, навіщо ті докори, коли і так мені вже досить усього, коли це нічого не допоможе.

— Я не докоряю, але та повинь мене так турбує.

— Повинню нічого турбуватись. Вода прибувала вдень раптом, а півслі, так що втекти можна було.

Іван Макарович заспокоїв дружину, але чув, що самого щось так ссе, так мучить. — „Лист зробив сильне вражіння на дівчину, а вона така божевільна...”

Ганна Степанівна тихо плакала, доктор сидів, похиливши голову. — „Чого він тоді вилікував його? Не вилікуй я його тоді, про нього б уже забули” Темір уявляв собі, що він зробив би, як би зустрів його тепер, отут дeneбудь. Щоб він зробив? Бити! Бити хотілось довго і страшно. Бити! Не стріляти, а бити лмаксю по голові, по спині, по ногах, — бити і бачити, як він корчиться в болях під ногами. Топтати його ногами, дивитись, як він плає кров'ю, топтати, аж дски не спустить духу!...

Доктор Темір заціпив зуби, витріщив очі і стогнав, неначе він мав його вже під ногами і знущався з нього.

По хвилині опам'ятався і заспокоївся. Встав із крісла і сперся на вікно. Перед ним лежала пуста вулиця, людей не було, на подвір'ї сусідів, що мешкали напроти, грались молоді собаки. Всі вони сбиймались, стоячи на задніх лапах, і намагались укусити один одного, то знов, розчепившись, бігали один за одним зі спущеними хвостами. Доктора Теміра заняла забава собак і він на хвилину забув про все. Раптом перед очима проїхав чоловік верхи. Доктор Темір машинально повернув очі на нього. Це був незнайомий йому алтаєць у довгій кожусі, підперезаний ремнем, він рсзглядався деськола, шукаючи когось очима, і дзремне, бо навколо нікого не було. Люди втомлені вичікуванням різних несподіванок від Катуні й участю в рятівничій акції, переконавшись, що ріка більше не загрожує, відпочивали в своїх жилах. Незнайомий алтаєць, побачивши через вікно доктора Теміра, кивнув головою, щоб він вийшов.

Доктор Темір здригнувся. Його охопило раптом якесь неприємне прочуття. Він був певний, що приїзд цього чоловіка має якийсь зв'язок із Танею. Відступив від вікна і глянув на своїх господарів. Вони сиділи згорблені, сумні, з мокрими розчервленими очима.

— Якийсь чоловік під'їхав під ганок. — сказав Темір. — видно до нас.

Господарі одночасно скочили з місця, але в кухні вже почулись кроки незнайомого чоловіка. Через хвилину тихо відчинилися двері і в них показалась його чорна кудлата голова.

— Єзень! — сказав чоловік увійшовши.

Йому відповіли заклопотано, чекаючи. Чоловік водив очима по присутніх, угадуючи, чи знають вони що, чи ні.

— Мене післав дід Токпак, — почав він поволі.

На нього піднялись троє поблідлих облич, упилося три пари вистрашених очей. Ганна Степанівна закрила мимоволі руками вуха, щоб не почути того, що він скаже. Але вона почула, бо слова ті були такі, що пройшли б крізь мур. Вони без труда пробили собі путь до її вух і мозку.

— Дід Токпак просив передати, що дочка їх Таня втопилась...

По кімнаті пролинув тихий зойк, як плач голодного бурундука; і все замовкло, а післанець говорив далі:

— Тоді, коли вода найбільше прибувала, вона пішла над кручу і більше не вернулась: Катунь забрала собі її в жертву, за спасіння аїла.

Доктор Темір, що досі стояв закам'янілий, зірвався до післанця і захопив його за груди.

— Тіо правда? — крикнув він.

— Правда! — перелякався чоловік. — Люди бачили її над

кручею до пізнього вечора, коли вода залила весь аїл, стояла там, а вранці вже не бачили нікого.

— Може вона вернулась?

— Звідти вернутися не можна.

— Чому ж ви не врятували її?

Темір верещав тряс чоловіка, як грушу.

— Всю худобу і дітей ритували. Човнів нема в нас. Нічим було під'їхати до неї. Але це, може, краще, що вона втопилась.

— Чому? — заревів Темір.

— Ріка хотіла жертви, — сказав чоловік, — дістала її і заспокоїлась. На другий день вода впала.

Темір оставив від тих слів. Вбити цього темного чоловіка за ті слова? Перед ним стояв увесь парід. Уся страшна безбережна алтайська темрява, тяжка, незглибна, накопичена століттями.

Чоловік не зрозумів докторового жаху. Заохочений тим, що його слухають, розказував далі свою повість.

— У неї злий дух вселився і помішав її розум. Так казали люди, що бачили її останнього разу.

Доктор Темір оглянувся на хату. Його господарі лежали

З їх лиць викирала смертельна блідість.

— Води! — закричав Темір. — Але в хаті його ніхто почув. Післанець, побачивши роботу своїх слів, скористав із мішання доктора, висунувся за двері і зник.

Доктор Темір побіг по воду і заходився тверезити зом'ялих.

Повернувшись додому пізно, Темір, не запалюючи світла ввійшов у фотель. У душі була страшенна порожнеча. Не хотілось нічого ні думати, ні робити. Він був подібний до скупаря, що все життя збирав золоту і ховав у скрині, і те золото одного дня викрали злодії... Доктор Темір знав, що втратив усе, що мав найдорожчого. — ба, втратив усі надії. без яких неможливе життя,

тепер не залишилось нічого. Він чув, що життя зробилось непотрібне, але почуття свого він ще не погодив із думкою, що спала стемлена, побита сорекатим жмутком останніх подій. У всьому тілі чув страшенну втому. Болів кожний м'яз. Витягнувшись у м'якому кріслі, прислухався, як біль холодною струмкою майнує по негах, по спині, руках. Тільки голови не зачіпає, бо голова знечулена спить. Широко розплющені очі встромились у стелю. Ім боляче рухатись.

До кімнати ввійшла стара Тібан. Ставши біля порогу, вгадалась, чи йти далі, чи ні. У кімнаті було темно; при світлі молодика, що кидав у кімнату слабеньке світло, вона бачила нерухомий силует сина.

— Ти спиш, сину? — спитала вона тихо, ледве чутно.

Доктор Темір прокинувся від дивного півсну. Не вірячи собі, що йому не приснилось, підвів обважнілу голову.

— То ви, мамо?

— Я, сину. Я питаю, ти спиш?

— Ні.

— Може світло засвітити?

— Світіть, байдуже.

Стара засвітила лампу і поставила на стіл коло сина.

— Ти певно голодний, сину? — спитала вона дбайливо.

— Ситий, мамо, ситий.

Мати прийшла з чимось, хотіла щось спитати, але не зважилась. Вона складала на його столі десять разів складені книжки, папери, чекаючи, аж він сам заговорить. На столі лежали скреме свіжі газети, яких він ще не бачив.

— А тут газети є, сину, — сказала вона, не дочекавшись слова від сина.

— Добре.

Розмисла ніяк не могла початись. Стара знала, що й далші намагання будуть даремні, і тихенько подалася до дверей.

— Я пізніше зайду, — сказала, відчинивши двері. Син не відповів.

У хаті знов зробилось тихо. На дворі стояла погідна ніч, через вікно поглядав сльотим ріжком мелодик. Доктор Темір сидів тепер у фстелі, як хорий або дуже п'яний. Він розставив на поруччя руки, витягнув ноги, голову опустив на груди і знов запаав у пієсню, пієкебуття. Гарешті, підвів голову. Його присліпуваті очі без скулярів були хутні, без життя. Певів ними по кімнаті, шукаючи чогось. У голові пересекло, хотілось запалити цигарку. Нишперив рукою по столі, шукаючи тютюнярку, але вона була у пальті. Намацав газету — підніс її до очей. Розложив газету — почав пильно читати, притуливши її до самого носа. Прочитав старанно передсву і наступний розділ, не зрозумівши у висліді ні сдвогос слеса. Тоді почав перебігати очима зі статті на статтю, з заголовка на заголовок, але читання не викликало в його мозку ніякого рефлексу. Зневірившись, уже хотів кидати газету, як раптом його зацікавив один анонс, написаний товстим шрифтом. Цей анонс стояв у розділі „Музика й мистецтво“. Товсті літери кричали: „Виставка картин“.

Темір почав пильно читати анонс. Там говорилося, що влаштувано виставку картин найкращих художників Москви всіх шкіл і напрямків, як річний підсумок їх праці. Серед прізвищ художників доктор прочитав прізвище Ломова. Цей анонс Темір прочитав одним духом і на диво ясно зрозумів. Не доводилось читати вдруге.

Згадка, прізвище ворса, вмить розбуркали його приспану думку, думка почала швидко ворушитись, як відігріта в зимі комаха.

— Убивця! — прошепотів Темір. — І він живе! Він ходить, сміється, любить, готується до виставки, збирається зажити слави, а його жертва лежить десь тепер на дні холодної ріки! Таню! Таню! — завив Темір не своїм голосом, — Таню! сонце моє, Таню!

Ухспився за голосу. Вона привиділась йому зогиджена муками, жскра, до псовини занесена річним намулом...

Нерви розгулялися так, що тепер їм не було стриму. Забігав по кімнаті. Руки дерли одержу, пальці корчилились, дряпали обличчя, рвали волосся.

— Таню! — стогнав він. — Невже я більше ніколи не побачу тебе? Н'св'яє ти ніколи не всміхнешся до мене? Не може бути!!! Не може бути!!!

Він хотів переконати себе, що це сон, що це помилка, що це неправда, що пска живе, що той чолсвік жартував. Почав прислухуватись, чи хто ке йде сповістити його про те, що все те неправда, що Таня жива. За дверима щось грюкнуло. Ось зараз вони відчиняться і той самий післанець прийде й скаже, що він помилується, що це не Таня згинула, а хтось інший. Стояв і дивився на двері. За дверима було тихо.

Стара Тібац, що підглядала крізь дірку від ключа за руками сина, побачила, що він дивиться на двері, причаїлась і стишилась. Вона дсгадувалась, що син буде страждати і хотіла бути напоготові. Щоб бачити його, вона засвітила була лампу.

Доктор Темір, не дсчскавшись нічого, пішов до стола. Його очі знов упали на газету і знов зіткнулись з ненависним прізвищем. З сзвірінням ухспив газету, кинув і почав топтати ногами. Виладувавши трсхи злоссти, заспокоївся на момент, але думка вже не думала дрімати і глухо стукала в череп.

Ти нам ятаєш її счі, коли вона приходила кликати тебе спсати його? — стукала думка.

Темір бачить, як живі її очі.

„Навіщо я послухав?“ Очі зовгчили. — „Я врятував на те, щоб він убив її? Я брав участь в убивстві!“

Як живі, стали перед очима всі рисочки лиця. Бачив дуки її густих брів, бачив перчик на личку, бачив кінчик її рожевого вушка, білі як сніг зуби, бачив її усмішку. Раптом облік йому губи її єдиний псцілунок, що вона подарувала йому, як доказ п'яджик-за доброту.

— Я вже ніколи не діткнусь її руки, — шептав він. — Ніколи не псчую її гелосу, ніколи не побачу її...

Темір кинувся до шахи. Там у кутку лежав завжди його

бравнінг. Почав шукати, перекидати все у шахві, але бравнінга не було. Застогнав, як ранений звір. До кімнати тихо всунулася стара Тібан. Подивився на матір страшними очима.

— Заспокійся, сину, — просила вона ласкаво, — не журись дитинко. Плачем горю не допоможеш.

— Ви знаєте, що з Танею, мамо?

— Знаю, сину. Не воскресиш її більше. Заспокійся! Коли б не було горя, не було б радості. А живий хай живе гадає.

Син не чув слів матері, але почував, як голос її заспокоює його, колише, як колись у дитинстві.

— Ти може випив би чого? Є арака свіжа і вина я купила для тебе, може вип'єш і легше стане. Вино не раз заспокоювало тебе.

Стара пішла до шахви, і видобула з закутка пляшку вина. Там була пригостована заздалегідь склянка.

Темір випив три склянки одну за одною без передишки. Через кілька хвилин він, здавалось, заспокоївся. Нова думка вселилась в його мозок, і привела до рівноваги.

— Я, мабуть, поїду мамо, — сказав він захрипло.

— Куди, сину?

— Не знаю, може, до Бійська, може ще далі. Мені треба заспокоїтись, тут я не зможу прийти до себе.

Стара недовіжливо глянула на сина.

— Це добра думка. Поїдеш, побачиш людей, забудеш...

— Тільки ви нікому про це ані слова. Дайте коневі їсти, я вранці вирушу. Про мене не турбуйтеся, я повернуся через кілька днів.

Випорожнивши цілу пляшку, Темір почув, як голова тяжіє і злипаються очі. Фізична праця, невиспані ночі, моральні переживання, збившись до купи, перемогли.

— Я піду спати, — сказав він, встаючи з крісла і заточуючись.

Стара мати повела його стомленого до ліжка. Помогла роззутись, роздягтись і положила спати, як багато років тому, коли він був ще маленька дитина. Стояла над ним і молилась. А як син заснув і мати переконала, що він справді спить, тихенько погасила світло і вийшла з хати. Тепер вона була певна за його цілість.

„Завтра він буде інакший. — думала стара, йдучи до своєї юрти. — Сон — найкращий лікар на такі болі. Сон і час. Їх два. Ха-ха-ха... Скільки то терпінь посилає життя? Терпінь і радості. Усього є в тому житті. А гарне воно, шкода, що таке коротке. Може смерть вже гострить косу на горах? Хто її знає!..”

Вона втерла якусь заблужану слюзу і глянула на місяць, що ховався вже за горами на спочинок..

— І ти йдеш спати? Ти все молодий!

Стара Тібан забула всі сумні думки і всміхалась до місяця сльозавими очима, а місяць їй відповідав.

Якось незадовго після дощів і повені задули з півночі на весь Алтай холодні вітри, несучи на своїх незримих крилах холодний смертельний подих зими. Ріка, що недавно затопила стільки аїлів і ревом та величчю нагоняла жах на Алтай, впала, зменшилась до непізнання, а на широких долинах, де стояли аїли, а потім бушували її хвилі, лежали на піску тоненькі пластинки льоду, як свідки недавньої катастрофи. Зчищаючи їх, алтайці будували нові, нехитрі житла, бо зима йшла швидкими кроками. За кілька днів замулену, замерзлу долину покрили знову юрти, що били у вічі білизою, свіжістю тесаних дров і виглядали як стіжки поскладаних жердок. Школа, де вчила колись Тяня, знов почала свою працю, а на місце Тані прибув із Улали вчитель. В аїлі було тихо і сумно. Вода поносила людям сіна, худобу, багатом мешканцям позабирала хатнє майно, припаси їжі на зиму і народ стояв перед привидом голоду. У села приїжджала вже двічі комісія підраховувати шкоди вчинені повинню і обіцявала матеріальну допомогу. Це трохи заспокоїло народ і він, сидючи в юртах, пскірно і тихо чекав на зреалізування обіцянки, на переведення її в життя.

Ніхто не вийшов цього року на лісові промисли. Дрібний звір кудись подався у непрохідну тайгу і вигнили хедрові горішки, найважливіший рід промислу, який щороку збагачував хоч небагатьох.

І ще одно нещастя загрожувало селам. На горах появились у великій масі вовки. Вони ходили цілими зграями, нападали в білий день на село, на очах у мешканців роздирали вівці й собаки. Цілими ночами довкола сіл горіли ватри, щоб відстрашувати від житл небажаних і грізних гостей. Біля вогнищ вартували люди. Цілими ночами точилися тут, для скорочення часу, довгі балачки, а зводились вони звичайно до пережитих нещасть, що впали станними часами на Алтай. Нерідко заходили до вогнів уночі чужі перехожі погрітись і за звичаєм пересидіти до ранку та з вартовими обговорити їх важке становище і розказати про своє. Одного разу до великого вогнища, де сиділо троє вартсвих, зайхав чоловік, якопо на селі не знали і ніколи не бачили. З вигляду був він схожий більше на монгола, ніж на алтайця, але говорив по-алтайському добре. Чоловік був він видно, дуже мудрий, бо хоч був і здалека, знав докладно про всі нещастя, що спіткали їхній аїл, і пояснював їх причини. Говорив він по-вченому і всі його слухали.

— Упадск віри серед алтайців, — казав чоловік, — це причає нещастя і кар бєжних. Упала віра; серед старих і молоді. За це карають боги народ і будуть карати. Розгніваних богів можна з'єднати жертвами, а їх не принесять. Веш аїл покарали боги за кама Натруса — пєскарали найтяжче. Чому вода не залила Че-мала? Чому не залила інших аїлів, а тільки ваш? Бо ви піддалися злим нашіптуванням, серед вас були зрадники, що запродалися і видали його. Він не дмер, бо дух його невмирущий. Віч живе у кадалтайських сферах і звідти посилає на вас нещастя. Він зіслав пєвінь, що зміла ваші житла — достатки. Він наслав на вас вєсків, щоб забрати вам рештки худоби. Він зіслав голод, на весні пошесть на людей і худобу, що перезимує зиму. Хто у вас тепер знайдеться такий, щоб захистив вас перед духами? Нема такого.

Люди слухали понурих його віщувань, його погроз.

— Нема, — кивали вони головами. — Той умів підноситись і на п'яту сферу, він розумів усіх духів.

— У вас голод уже тепер, — продовжував прихідько, — що ви будете робити далі, як зима прийде?

— Влада поможе, — сказав молодий парубок жєсмїло. Решта недовірівло мєвчала.

— Не вірте, — сказав, зло посміхаючись прихідько. — Ніхто вам не допоможе. Тепер усюди голод!...

А потім тихо, ніби про себе:

— Уймєні народ пєвстав, пєбив кемісарів, спалив аймацьку раду. Народ не витримав і повстав.

Прихідько навіть не подивився, яке вражіння справили його слова на присутніх. Видєбувши з-за халяви люльку, він старанно почав набивати її зеленим самосадам.

— Я був колись в Уймєні, — сказав старий вартівник. — Далеко звідси.

Решта вєртових мєвчала. Ніхто не вдумуввся у значіння гєрцєвєня. Кєсє мєгло цікавити те, що роблять люди в Уймєні: ніхто їх не бачив? Кєжний думав про себе, свою сім'ю, свою худобу, про те, що не буде чим кормити їх узимку, і кєсєний бачив привид гєлєсєду, що вітає над Алтаєм.

Прихідько довго возився з люлькою, чекаючи, що йому може заперечить парубок, але той піддався своїм власним думкам, забувши про все стєчєнє. Над чєтирма пєхнєплєними головами стояла тиша, тільки вогонь потріскував та зітхав ситий буланний кєнь прихєдєця.

На дворі поволі розвідувалося. Прихідько глянув угору, а потім на людей. Єсєкє єсє думали, стоячи в єднакєвєму положєнні.

— Поїду я, — перервав тишу і нитки важких дум вартівни-

ків прихідько. Від його слів немов прокинулись усі, немов зраділи, що можуть поговорити про інше, про легше.

— Небезпечно ще, — сказав дід. — Посидів би до ранку, вовки.

Чоловік не боявся.

— Пізно буде, — сказав.

— Далеко держиш путь? — спитав дід.

— До Бійська.

— Не скоро будеш. Дорога далека, — сказав дід. — Був і я там колись, давно.

Прихідько нічого не відповів, а повернувся до коня. Він спростав ремені і виліз на сідло. Стиснув коня ногами і рушив від естниці, не прещакчись. Його від'їзд нікого не здивував, ніхто його більше не затримував, але всі проважали його очима. На сідлі ззаду була прив'язана добра рушниця, якої вони не помітили досі.

— Хто він, дідусь? — спитав парубок по від'їзді незнайомого чоловіка.

— Чужий, — сказав дід. — Коли я був ще молодий, такий, як ти, бачив таких, як тей. Їх тоді багато крутилось по горах. Тоді було повстання Чет-Чалпана. А коли розбили Чет-Чалпанове військо, всі зникли, такі, як тей, що був тут. І перед військом п'явилися були такі люди і теж кудись зникли.

— А хто він? — дспитував парубок, незадоволений з невичерпної відповіді.

Дід не знав більше.

— Можє дух перебраний за чоловіка?!

— А курить люльку і рушницю має? — недівряв парубок.

Дід зневажливо всміхнувся. Яка тепер молодь нетямуща, не розуміє звичайних речей!

— Духа не розбереш, — псяснював дід, — коли він захоче, щоб його не відрізняли від чоловіка, він бере його постать. Бачив, як довго возився з люлькою і так не запалив, як слід...

*

Уже було близько півдня, як незнайомий чоловік на буланому коні доїжджав до Аюса. Він хотів вступити до села, хоч там жили робітники.

Усю дорогу від кордонів Монголії його переслідували невідачі. Люди, з якими він мав діло, не застали на місцях. Натрус умер, про Мабаша довідався, що той у тюрмі через зраду Тріша. Люди, з якими він гверив і підбурював проти влади, слухали його байдуже і в кращому разі не реагували на його слова, а то й виступали проти нього одверто. Повертатись цією дорогою, про він приїхав, боявся, а вертатись треба було докине, бо бачив, що нічого не зробить, не зможе підняти на-

род, не маючи ні прихильників, ні спільників, а до того швидко крсами йшла зима.

Кінь стемівся далекою дорогою і посувався поволі наперед. Їздець сглядав по дорозі околицю і помічав великі сліди знищення, заподіяні повинню. Дороги були розмиті, у багатьох місцях занесені камінням і намулом, псвириваними з корінням деревами. Підчас своєї подорожі він остаточно переконався, що робота це неможлива. Тепер була єдина думка непізнаним заїхати до Бійська, продати якнайшвидше коня, і Бією, поки вона не замерзла, дістатись до Тілецького озера, переплисти на катері, а там він уже знайде спосіб пробратись далі. Він проклинав себе за те, що послунав і так пізно виїхав. Було холодно і хотілось їсти. З верхів дмунав морозний вітер, верхи біліли вже від снігу. Усі запаси провіанту вийшли, нових у дорозі зробити не вдалось, а до Улали була ще далека дорога. Витягнув із-за халяви ляску і з горя почав її набивати тютюном, та не самосадом, як він це робив при вогнищі, а справжнім дорогим лясковим тютюном, що лежав захищений у переметнім мішку.

Проїхавши кілька кілометрів самотою, їздець побачив на дорозі якусь людину. Здалека трудно було розібрати, куди вона йшла: чи туди, чи проти нього. Їздець нагнав коня. Вияснилось, що постать йшла на нього. Підїхавши ближче, їздець побачив чоловіка, обдертого, оброслого бородою, брудного з позапаланими очима, з жебрачим кійком у руці. Думка пожититись від нього, — а їздець думав, що чоловік певне має з собою якусь їжу, — сразу відпала. Він вирішив і не затримуватись біля жебрака. Порівнявшись з ним, їздець поздоровкався, але жебрак не відповів, тільки пильно подивився на нього і коли й минув його, то довго дивився вслід.

Це був Тріш. По звільненні він повертався додому. Сам непізнаний, він пізнав їздця, що через нього йому довелося стільки витерпіти. Тріш стиснув у руках палицю. Йому хотілось побігти за ним, але у їздця була рушниця. Постеявши хвилинка, він подався у дальшу путь.

Доктор Темір, пересівши в Ново-Сибірську на поспішний пстяг, гнав до Москви. Усю дорогу сидів він спертий на вікно, вдивлявся в безконечні голі степи, що тягнулися за вікном. Перед очима миготіли телеграфні стовпи, линували назад із незмірною швидкістю. Вся околиця була пуста, мертва. Доктор Темір давно не був у цих краях, давно не їхав цією дорогою, ще тоді, як скінчив у Москві медицину і вертався у свої рідні гори, щоб усе життя нести допомогу своїм убогим братам. Скільки сил було тоді в ньому, скільки енергії, які перспективи?! А тепер?.. Тепер нічого не залишилося з нього. Розбитий, змучений

чоловік, моральна руїна, їде в далекі світи виконати свій останній обов'язок. Але доктор Темір не думає про нього, не хоче думати, він собі навіть не уявляє, що буде, як буде? Він знає тільки, що мусить їхати і їде.

Перед очима зрідка виринають московські села, щоб за хвилину зникнути, сховатись у безвісті.

„Страшні вони, — думає доктор, дивлячись з вікна на них. — Гірші, ніж алтайські айли. Хати, як купи гнилої соломи, порскадані в неладі по полі, ні одної ніде деревини, ні одного куштика. Брудно, сіро, сумно! Над селами звивається хмарами чорне всороння. Хмарами падає на село, як на падло, знов підніситься вгору”

Доктор Темір думає інакшими застати ці села.

„Скільки наговорено, скільки написано про електрифікацію, а де вона? Ті люди певне і лампочок електричних не бачили і певне скипками світять і досі! Революція не дійшла ще сюди, а коли дійшла, не внесла нічого нового. Чому ж пройшла мимо, залишивши їх на загиб?”

Це мають бути майбутні села-міста, села-фабрики?

Доктор Темір робить порівняння із селами в своїй країні.

„У нас краще” — думає він.

Думка сягає далі і робить нові висновки.

„І виходці цих сіл, — думає доктор, — хочуть учити нас, „диких алтайців?”

Доктор обурюється всією душею.

„Вони приходять до нас розказувати чудеса про свої досягнення. Вони не можуть зректися думки і охоти панувати над меншими націями. Творча нація! Оце називаються здобутки творчої нації.”

Потяг летить, звивається, як залізний вуж, сичить і стогне, а пробігаючи містки на річках і болотах, реве дико, аж стогне земля. Доктор Темір сперся головою на вікно, ловить удари пульсу потягу, чує, як у мозку його відбивається ритмічним: та-та-так, та-та-так...

Напроти доктора на лавочці сидять якісь дві жінки, з вигляду крамарки або багаті міщанки. Одна старша огрядна, з червоними масними очима, у теплій хустці, як видно, мати, друга молодша білява, вдягнена з претенсіями на європейськість — її дочка. Вони недавно сіли на останній станції, але вже встигли суто поспити і напийтись чаю з бляшаного чайника, що спочивав тепер на дні глибоченного кошика. Вони з самого початку зацікавилися постаттю незнайомого сусіда, але доктор намагався не звертати на них уваги. Попойвшись, вони весь час у півголоса говорили. Темір знав, що говорять про нього. Розмова злостила його і хвилювала, але він терпів і мовчав.

— Калмик певне, — сказала раптом цілком голосно старша, зробивши при нім поблажливо-протекторську міну.

Некультурний вибрик старої не знати чого страшно обурив доктора. Він пригадав, як його дразнили колись калмиком і як це було йому тоді боляче. Одного товариша він колись сильно побив за цю назву і за це його мало не викинули з університету. Тепер цей поблажливий тєн сусідки, її товсте, червоне лице викликало таке сильне обурення, що він не витримав гостро сказав:

— Нема таких!

Сказав і зараз псжалів, що став із якимись крамарками до розмови. Чи слід було так знижатись?

Молесша почервоніла і з дскорсєм глянула на матір, але та, цілком не збєнтєжилась, рада, що може розправити язик.

— А які ж є? — спитала вона тоном певним іронії.

Доктор Темір не відповів і відвернувся від вікна, але стара вважала, що тема ще не вичерпана.

— Бачите, — промовила вона, — не хочете сказати, а стигтєсь. Ну хто ж ви такий будете? Не православний же?

— Ойрот. — сказав доктор.

— То ви не росіянин, не з Росії?

— Ойрот, — повторив доктор, замикаючи дальші розмови.

Стара, видно, не задєсєльнилась і цією відповіддю, вона значуче всміхнулась до дєчки, мигнувши боком на доктора. Її хстїлась відплатити йому за грубість.

— Не чула про таких, — сказала, знизуючи плечима.

Далі вона вже не зверталась до сусіди, говорила тільки до дєчки, але так, щоб той чув.

— Раніш того не було, — сказала вона з досадою. — Раніш була єдна Росія. Велика, могутня Росія. Куди б ти не поїхала, ти чула, що ти в себе, дома. А тепер як стала лїворуція, підї, поїдь. Розбили народ, подїлили, пошматовали нашу батьківщину, псєсїдумували якихсьє сїдєств, і вони тепер, як рівні, ще й задаються. І певна я, що не православний.

Доктор Темір кипів. У ньому перевернулась уся його істота. Він готєв був накинутись на тих огидних баб і бити їх до знеможення, до упаду.

— Коли ви не перестанете вилити ваших жалів тут, на державний залїзницї, — сказав він, — у моїй присутності, то я знайду спсєб примусити вас мовчати.

Доктор Темір позеленїв зі злости і скреготїв зубами.

— А, ти сиди, — сказала спокійно баба. — Тебе не зачіпають і сиди.

— Зачїпаєтє! Я чув вашу розмову.

— Не перебивай. До тебе не п'ють, не натягай ший.

Доктор змовк, знаючи, що словами їх не переможе. Він вийшов погосерити з провідником і той переніс його речі на інше місце. Але і там, лежачи на горішній полиці, він не переставав думати про те, що йому довелося вислухати від тих жінок.

„Усі одним духом дишуть, — думав він. — І прості перекупки і інтелігенти і комуністи. „Єдина невелика — ось квінтесенція всіх думок і бажань їхніх. Чи біла, чи червона все одно, аби „єдина невелика“ Вони всюди хочуть бути дома. Як же вони б могли відмовитись від Кавказу, від Криму, від Алтаю? Хто посмів би сказати, що Крим, Кавказ, Алтай не їхні? Їхні споконвічні! — І тут же „право нації на самовизначення, аж до відділення“

Його мучила безмежна злоба. Вона запослила весь його розум, розшарпала нерви. Він ні про що вже інакше не думав.

„І користуються ж, їздять, хто ж їм боронить? Але їм цього мало. Вони хочуть відчувати, що все це таки їхнє. Це їхнє! Це все не республіки, а губернії, хоч і червоної та імперії російської“

Парсер, як задиханий кінь, підбіг до стації. Він важко дихав, а його боків бухала біла пара.

Доктор Темір ліниво підніс голову і глянув крізь вікно. У вічі впав напис станції — „В'ятка“. Потяг стояв тут довше і Темір подумав устати і купити якусь книжку, чи газету щоб хоч трішки розвіяти гнітючі думки. Він підвівся вже на лікті, щоб зіскочити на підлогу, як раптом по пероні промайнуло якимсь злигсьмє обличчя. Доктор Темір почав пильно придивлятися і пригадувати. Невже він міг мати тут знайомих? Але вийшло, що так. По невеличких зусиллях пригадав: він мав тут знайому, це була тьотя Груша.

Доктор ще раз глянув на напис. Так. Вона казала, що живе у В'ятці. Про те, щоб вийти, не могло вже бути й мови. Доктор Темір сховав голову за стіну, щоб його не пізнали. Тьотя Груша якраз наближалася до вагону. Ішла вона з якимось чоловіком, сильно спиралась на його руку і щось йому дуже весело щебетала. Чоловік вів за руку її дівчинку.

„Чи це її чоловік, чи жертва її „пристрасти“ — зацікавився, сам не знаючи чого, доктор Темір. Зацікавився більше, ніж сам гадав. Коли вони прейшли повз його вагон, він вихилив голову крізь відчинене вікно і тут же мимохіть була задоволена його цікавістю.

— Таточку, — питала дівчинка, — ти скоро повернешся?

Його відповіді доктор не почув. На станції пролунав двічі пероновий дзвін і до потягу кинулася прожогом юрба, що висипала була з вагонів на перон. Серед товпи побачив доктор

і сьєю недавню милу співбесідницю, яка незграбними кроками несла своє огрядне, розросле тіло до вагону. Вона розштовхувала усіх ліктями і перла у вагон перша. Доктор Темір плюнув з обридженням.

За хвилину потяг рушив. Перон помітно спустів, люди, що залишилися, тужно проважали вагони. Між ними залилась і тьста Груша з донечкою. Дівчинка плакала і махала хустинкою. Її батько, видно, сів у якийсь вагон.

Коли вікно Теміра порівнялось з тьотью Грушею, вона підняла голову і погляд її зіткнувся з поглядом доктора Теміра. Вона широко розплющила очі, застигла у нестямі. Вагон проскочив і Темір так і не знав, чи вона його пізнала, чи ні.

*

Ганна Степанівна не вставала більше з ліжка. Занадто кохала вона сьєю єдину доню і пішла за нею. Після дуже високої температури почався раптовий спад її і закінчився катастрофою. Умираючи, вона була притомна, говорила з чоловіком, просила його, свого друга, передати її останній привіт докторові Темірові, коли він ще живий, коли з'явиться колинебудь. Іван Макарович ридав і був головною об'єктом ліжка, а вона, як колись за молодих літ, любовно гладила його голову, втомленою, схудлою рукою і заспокоювала:

— Не тужи, любий! — просила вона тихо, — ми мабуть скоро побачимось з тобою. Я більше не жалю за життям. Чого воно варте без Тані? А ти, коли житимеш, учи дітей, щоб любили свій край, як ми його любили з тобою, щоб підносили його, щоб він став славний на увесь світ. Іще прошу, коли будуть дачники, щоб ти не вчив їх нічого, щоб не показував нічого, як ти це досі робив. І щоб нічия нога не посміла переступити порога Таниної кімнати!

Вона замовкла, у хаті зробилось темно і тихо. Ганна Степанівна запламушила очі, а зі стіни, з почорнілого образу дивився на неї неспокійно втомлений Христос. Перед ним теплилась лямпадка, на гніті нахептіла чорна кулька, світло блимало, а Христос кліпав очима печально.

Іван Макарович був не менше втомлений від Христа. Він спер голову на подушку болящої. Хтось тихо накрив його густим, чорним серпанком, і йому стало раптом так легко, легко, здавалось, що він розпадається на мільйони молекул, розпускається у чорній тьмі. І здається йому, що нема вже його, що він увесь розтанув. Залишився тільки мозок, але й той поволі тоне, ще трішки залишилось, ще трішки і тьма...

Раптом прскинувся. У хаті було поночі, тільки лямпадка кидала на стелю слабеньке світло і воно дрижало на стелі. Кинувся до дружини — вона спала. Злякався. Взяв її руку —

ніде відбитки свого сбличчя, хіба що в серцях її найближчих. А тут вона була як жива, рухалась.

Доктор Темір — а читач повно догадався, що це був він — поїдав її очима. Вона тікала з води Чорного озера, а за нею гналися чорні духи. Біліе личко, вистрашені і рівночасно такі ласкаві, певні любов'я очі.

Доктор Темір тільки раз бачив таким її обличчя, бачив такими її очі. Це було тоді, коли вона прибігла до нього, щоб він ішов рятувати її кохання.

„Чого я тоді пішов?“ — сотий раз завдає собі це питання доктор і сотий раз відповідає собі так само: „Хто міг би не послухати її, хто міг би опертися її проханням? Хто бачив те лице, ті очі, — не міг опертись“.

А тут вона, як жива. Стиснуті брови творять із двох луків один. Тек вона стягла їх, коли була чогось сердита, чи хотіла показати строгий вигляд.

Темірові, пригадуючи це, робиться тужно на душі, він чує, як до очей пруться сльози. Дарма, що він стримує їх усіма силами, вони натискають на ніс, вуха, він аж наче глухне, але сльози сильніші, вони пробились, нависли на віях. Добре, що не видно їх під темними окулярами.

Доктор відхдить у куток, витирає очі, ніс, поправляє окуляри і вертається назад на своє місце.

„Не треба думати...“

Він любовно, ніжно дивиться на її круглі, майже дитячі руки, на її дівочі груди. Він ніколи не бачив їх, хіба ще дитинячі. А так хотілось диткнутись до їх оксамитної шкіри! Але він не бачив, не смів подумати про них, а той, убийця, малював їх! — „Як він міг спокійно дивитись на них? Видно, наситився, поки малював!“

Доктор скрегсче зубами, як жорнами. По тілі проходить гаряча струя, пітніє чуб.

„Чи заздрість?...“

За ним і з боків товпляться люди, але він нікого не бачить, не чує захоплених вигуків на честь автора картини, він заглубився у собі, він увесь у овоїх думках.

А думки такі дивні, іноді божевільні, мастирливі, часом цілком смішні:

*„Die Eifersucht ist eine Leidenschaft,
Welche mit Eifer sucht, was Leiden schafft“...¹*

... колись давно прочитане, чи почуте.

Цим продуктом німецької мудрости, як зброєю, борюся

¹ Ревнощі. — це муки.

які ревне шукають того, що родить муки.

з людьми, що захищали почуття заздрости, як виразника любови. Він завжди твердив, що не знає його. Він знає почуття помсти, але не заздрости.

Але, що з ним? Кров стукає у скроні, під окулярами повіки мокрі від поту, у грудях рев дикого звіря, у грудях клекоче вулькан.

Доктор Темір стискає кулаки, немов готуючись до розправи, немов перед ним об'єкт його помсти.

Мимоволі помічає на собі чужі погляди людей, що стоять за ним і поруч, чужі, ворожі.

Доктор Темір натягає на себе маску спокою. Лице поволі холоне, але починає боліти голова, і страшно болять ноги. Як це він тільки тепер відчув? Він же не спочиває, він стоїть уже другий день. Хіба така мета його приїзду? Хіба така? Стояти?

Ні! Мета була інакша...

Доктор Темір збирає дскупи думки, як квочка розсипані курчата. Вони зливаються в одно, і з них виходить поняття: Лесев. Доктор підєодить счі на картину, і там те саме поняття в літерах.

Що зробив би він, побачивши його тепер?

Темір жахається. Він досі ні разу не здав собі справи з того, що зробив би він, побачивши свого ворога. А приїхав же він сюди за тим, щоб побачити і порахуватися з ним. Вистоював же він перед його дсмом до пізньої ночі, думаючи щось?! Ні, він був певний, що його не побачить. Так і було. Він ні разу, ні разу не зустрівув його. — „Можже, його в місті нема?“ — подумав Темір. — „Як досі не прийшла така думка? Спитати когось, негайно спитати...“

Але раптом за спинєю страшенно знайомий голос. Доктор Темір бсїється оглянутись, та чує, як страшно забилося серце. Знайомий голос затих і чути другий, жіночий. Доктор Темір прислухається. Жінка каже:

— Ти знаєш, вона цікава. Раніш я не придивилась. Лиха була на тебе, а тепер бачу, що ти правий, вона цікава.

Вона каже це вмигне, щоб усі чули, що вона з художником на „ти“, бо заіменника того вживає дуже часто.

— Я дуже радий, — знехотя відповідає їй чоловік.

Доктор Темір певний тепер, що то він. Темір швидко обду-пляє, але жінка перериває його мислі:

— Ти мені дома розкажеш, — каже вона тихо. — Не вірю все ж таки, щоб усе так легко сбійшлось, як ти казав.

— Мила моя! — перериває чоловік. — чи вона варта, щоб про неї так багато гсворити?

— Видно варта, коли ти її малював.

— Коли це було?..

— Але було.

— Не псуй мені настрою, Ніночко!

Доктор Темір шаліє. Не пам'ятаючи, він кидається не до тих, що говорять за ним, а до картини. Зриває її зі стіни, діривить рукою полотно, потім кидає на землю, б'є закамбуками, з озвірілим тепче ісгами, рве на шматки, і при тім стогне і кричить, як бжевільний.

Публіка стіть за ним закам'яніла, не рухаючися з місця. У першій хвилині ніхто не здає собі справи, що сталося. Усім здається, що це сон. А Темір унаві дедсу і дориває картину руками, рве зубами на шматки.

— Хто це? — спам'ятався нарешті Ломов.

Його очі зустрічаються з очима ошалілого Теміра.

— Хто? — питає доктор. — Ти не знаєш? Не пізнав? Зледию! Убивце! Не пізнав?...

З благоскисною швидкістю, як кіт, він кидається на Ломова і б'є його куди попало, — по обличчі, у груди, реве дико, страшно, а той тільки закриває руками голову і псується задом до дверей.

З присутніх ніхто не розборснював, і тільки служба, що прибігла на крик, ледве вирвала від нього напасника.

Інженер Манченко псвернувся дедсу в прегарному, піднесеному настрої. Ресбтв його на Алтай одобрено і затверджено прсєкти нових ресбіт. Хсдив по кімнаті, псєвистуючи, радісний, як улспчик. Давно він уже не знав такого приємного дня. Утомившись, ліг на канапку і задумався. Пригадався далекий Алтай з його прекрасними скеліцями, природою, пригадався пригода в горах, але вона з'явилась тільки, як сон. Зате ясно вирисувались знайомі особи: Іван Макарович, Таня, доктор Темір, пригадався нарешті художник.

Згадка про художника не була надто приємна. Він випав якось із грона тих милих, добрих осіб. Але вони були тепер дуже далекі від нього, а художник тут же, під боком.

Не йде, як обіцяв, — подумав інженер. — А, може, думає, що я зайнятий дуже і не хоче перешкоджати? А, може, чекає, що я перший зайду, хоче перевірити, чи є у мене „чванство“?

Вирішив раптом прсвідати художника. Була четверта година, час, коли таку людину, як той, можна застати вдома. Не надумуючися дсєго, зірвався з канапки, накинув на себе пальто вийшов на вулицю. Було холодно і сіро. За мурами вже дсє чигала зима, чекіючи, коли можна буде вискочити і накинати на неприготоване місто свої білі покривала. Але місто, видко, приготувалось і не бсєялось зими. Дсє далеко ревіли веселі гудки,

грали сирени автомобілів, тільки дзвони ридали... Трамваї із скреготом і рипом розтинали вулиці. На вулицях і в трамваях люди неслися кудись. Багато їх. Незнайомі і чужі. Інженер любив людей. Коли вагон трамваю спинився перед ним, він скочив на ганок.

Опинившись коло будинку Ломова, інженер завагався, чи зайти до нього, чи ні. У дорозі запад падав, а перед порогом самого дому пропав зовсім.

„Зайти — значить, відновити знайомість, а чи варто? — думав інженер. — Що залишилося в мені до нього? Нічого. І не було ніколи нічого. Розбещений пестун природи, талановитий, але пустий, великедержавний шовініст із червоним зафарбленим, що він мені?“

Побачивши, що перехожі звертають на нього увагу, круто повернувшись і пішов униз. Глянув на годинник. Було ще не пізно і він вирішив зайти на виставку. Пішов пішки. З шикарних ресторанів вислітали на пішоходи звуки джазбенду, в одному ресторані жарилі фокстрота, сновигали туди й назад якісь сумнівні постаті в елегантних убраннях, жінки з зачіпливими очима. Ціком буржуазний закордон!

Надворі смерклося, і з півночі подув морозний вітер. Москва немов скулилась від холоду.

На вулицях усе більше рух. Це був час, коли службовці покидають свої установи і голодні, стомлені спішать додому. Неможучи розминутися з навтопом, що плів проти нього пішохodom, інженер зійшов на вулицю, але не зробив і десяти кроків, як раптом його спинив військовий із наганом у руці. Руками він показав дати йому дорогу. Манченко дав дорогу, і повз нього пройшли два військові, ведучи між собою якогось чоловіка. Манченко глянув мимохідь на чоловіка і застиг від здивування. Лице чоловіка було страшенно знайоме. Інженер став і почав пильно пригадувати. Пригадав: Темір! Нарешті все стало ясно. Він вернувся і швидко подався за ним.

КІНЕЦЬ

